

ЧАМЪИЯТИ ДҶСТӢ ВА РОБИТАҶОИ ФАРҶАНГИИ
ТОҶИКИСТОН БО КИШВАРҶОИ ХОРИҶӢ

Мирзо Муллоаҳмад

Мирзо Муллоаҳмад

«БИЁ, ТО ҶАҶОНРО БА БАД НАСПАРЕМ»

Муҳаррири техникӣ: Комрон Икромов
Тарроҳи компютерӣ: Бунафша Ҷабборова

**«БИЁ, ТО ҶАҶОНРО
БА БАД НАСПАРЕМ»**

Ба матбаа 12.02.2011 супорида шуд. Ба чопаш 17.05.2011 имзо шуд.
Коғази офсет. Чопи офсет. Ҳуруфи адабӣ. Андозаи 60x84 ¹/₁₆
Ҷузъи чопии шартӣ 16,37. Адади нашр 500 нусха.
Супориши №17. Нархаш шартномавӣ.

ЧДММ «Шуҷоиён», ш. Душанбе, хиёбони «Дӯстии халқҳо»- 47

Душанбе
Шуҷоиён-2011

Мухаррир: - Қиёмиддин Сагторӣ

Мирзо Муллоаҳмад

М-81 Биё, то ҷаҳонро ба бад наспарем. Душанбе,
«Шуҷоӣён», 2011, 268 саҳ.

Ҳақим Абулқосим Фирдавсӣ бо «Шоҳнома-и худ мардуми тоҷик ва форсизабонро на танҳо бо таъриху тамаддуни қадимиашон ошно мекунад, балки бо панду андарзҳои ҳақимонаш онҳоро ба роҳи рости зиндагӣ ҳидоят менамояд. Дар тӯли қарнҳо ин панду андарзҳо дар тарбияи ҳазорон одамони касбу кори гуногун саҳми бузург гузоштаанд. Андешаҳои ахлоқии Фирдавсӣ имрӯз ҳам барои ҳар як фарди ҷомеаи мо заруранд, зеро ҳоло ҳам мавзӯҳои сулҳу осоиш, дӯстиву рафоқат, хираду хирадмандӣ, некиву нақӯкорӣ, ҳудогоҳиву ватандӯстӣ, адлу ростӣ, кӯшишу қор ва амсоли инҳо, ки шоири бузург бо эҳсоси баланду далелҳои фаровон баён кардааст, аз масъалаҳои маънавияти ҷомеаи Тоҷикистон ва умуман ҷаҳони муосир ба шумор мераванд. Умед дорем, ки ин асарӣ арзишманд барои бештар ошно шудани хонандагони тоҷик бо андешаҳои ахлоқии Абулқосим Фирдавсӣ мусоидат хоҳад кард ва аз тарафи хонандагони нуктасанҷ бо самимият ва дилгармӣ пазируфта мешавад.

Китоб бо маблағи Ҷамъияти дӯстӣ ва робитаҳои фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ ҷоп шудааст.

Муаллиф ба раиси Ҷамъияти мазкур С.Хайруллоев барои мусоидат дар нашри китоб изҳори сипос менамояд.

© Мирзо Муллоаҳмад, 2010

МУНДАРИҶА

Сарсухан.....	3
Пешгуфтор	5
Боби аввал	
Замони Фирдавсӣ – даврони бурдбори гуфтугӯи тамаддунҳо.	11
Боби дуввум	
Давраҳои асосии шоҳномашиносӣ ва масъалаи ахлоқ	31
Боби сеюм	
Ҳикмату тарбият дар «Шоҳнома»	43
Боби чорум	
Хислатҳои ҳақидаи инсонӣ аз нигоҳи Фирдавсӣ	56
Хирад ва хирадмандӣ	56
Некиву нақӯкорӣ	74
Ватандӯстӣ	90
Адл	99
Ростӣ	111
Дӯстӣ	118
Сухан ва суханварӣ	125
Кӯшишу қор ва қазову қадар	131
Боби панҷум	
Мазаммати хислатҳои бад дар «Шоҳнома»	140
Зулм	143
Дурӯғ ва дурӯғгӯӣ	149
Қохилӣ	152
Ҳирс	154
Бахиливу ҳасисӣ.....	157
Ғурур	160
Тундӣ	164
Боби шашум	
Ҷанг ва сулҳ дар «Шоҳнома»	166
Боби ҳафтум	
Ҳунари шахсиятофаринӣ ва баёни андешаҳои ахлоқӣ дар «Шоҳнома»	218
Фарҷоми сухан	237
Тавзеҳот	239
Феҳрист.....	253

Форс – 19

Халлух-93

Хатлон - 17

Ховар - 94

Хоразм – 13, 95

Хуросон-18, 19, 20, 21, 22, 24, 94, 92, 173,240, 243

Хучанд - 17

Ҳамоварон -193, 208

Ҳарвард – 27

Ҳинд- 24, 25, 33, 26, 65, 124

Ҳиндустон -15, 26, 30, 34, 56, 109, 141, 143

Чин –24, 25, 93, 97, 123, 188, 215

Чағониён – 17

Шарқ-16, 25, 26, 74, 88, 91, 96, 103, 111, 134, 202, 225

Шероз- 37, 246, 247, 249, 250

Шумон – 17

Эрон – 4, 6, 9, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 42, 57, 59, 60, 67, 74, 79, 82, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 105, 109, 118, 124, 140, 141, 171, 173, 175, 176, 178, 180, 185, 200, 204, 205, 207, 210, 214, 215, 217, 225, 226, 229, 236, 243, 249, 253

Эронвич - 95

Эронзамин – 22, 26, 27, 72, 91, 93, 94, 176, 200, 198, 224

Юнон-24, 25, 26, 37, 59, 60, 73, 95, 123

Яман – 68

САРСУҲАН

«**Шоҳнома**»-и Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ аз китобҳои дӯстдоштаи ман аст. Дар лаҳзаҳои фароғат ман ҳамеша ба ин китоб рӯй меорам ва аз он дар ҳар маврид баҳра мебардорам. Ин шоҳасар ҳамеша дар зиндагӣ мушкулкушои ман будааст. Ин бор ҳам вақте ки ба ман раиси Чамбияти дӯстӣ ва робитаҳои фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷиро пешниҳод намуда, ба ин вазифаи пурифтихор интихоб карданд, дар андешаи он будам, ки корро аз чӣ шуруъ намоям, зеро ин чамбият, ки солҳои пешин хеле обрӯю эътибори зиёд дошт ва корҳои хуберо дар сатҳи ҷаҳонӣ анҷом меод, вақтҳои охир бо сабабҳои гуногун мақоми худро аз даст дода буд...

Дар ҳамин андеша будам, ки раиси Анҷумани дӯстии Тоҷикистону Эрон, узви вобастаи Академияи илмҳои Тоҷикистон, эроншиноси маъруф Мирзо Муллоаҳмад воридаи ҳуҷраи қорӣи ман шуд ва дар ҳусуси нақшаҳои қорӣи худ сухан ронд. Аз ҷумла ӯ хабар дод, ки созмони байналмилалӣи фарҳангии ЮНЕСКО ба муносибати 1000-солагии ба поён расидани «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ таҷлили онро дар соли 2011 эълон намудааст, вале, мутаассифона, дар ҷумҳурии мо ба ин ҳодисаи муҳими фарҳангӣ таваҷҷӯҳе зоҳир намешавад. Аз ин рӯ ба ҳулосае омадем, ки ба ин муносибат тадбирҳои андешида шаванд, то мардуми мо ба ҳусуси ҷавонон ба «**Шоҳнома**»-и безаволи Фирдавсӣ бештар рӯй оранд, аз пандҳои ӯ сабақ омӯзанд. Яке аз чунин тадбирҳо, ки дар ин бобат хеле судманд аст, бешубҳа ҷопи китоб аст. Дар зимни ин суҳбат Мирзо Муллоаҳмад ҳамчунин хабар дод, ки маъруфтарину бузургтарин нашриёти Эрон - «**Амири Кабир**» китоби ӯро дар бораи андешаҳои ахлоқии Фирдавсӣ таҳти унвони «**Биё, то ҷаҳонро ба бад наспарем**» ҷоп кардааст. Ин китоб шакли такмилёфтаи китоби ӯ «**Паёми ахлоқии Фирдавсӣ**» аст, ки соли 2003 ба теъдоди 500 нусха ҷоп шуда, ҳоло ноёб аст. Бо китоб

ошно шудам ва ба назарам расид, ки барои тарбияи ҷавонони кишварамон он хеле судманд аст. Дар ҳақиқат «**Шоҳнома**»-и Фирдавсро мо бештар ҳамчун асари ҳамосиву қаҳрамонӣ мешинохтем ва дар китобҳои дарсӣ ҳам онро ҳамин тавр шинос мекарданд. Аз мутолиаи ин китоб маълум мегардад, ки арзишу аҳамияти «**Шоҳнома**» бештар ба андешаҳои баланди ахлоқии Фирдавсӣ алоқаманд будааст. Фирдавсӣ бо шоҳасари худ мардумро на танҳо бо таъриху тамаддуни қадимашон ошно кардааст, балки бо панду андарзҳои ҳақимонаш онҳоро ба роҳи рости зиндагӣ ҳидоят намудааст. Дар тӯли ҳазор сол ин панду андарзҳо дар тарбияи ҳазорҳо одамони гуногуни олам сахм гузоштаанд. Андешаҳои ахлоқии Фирдавсӣ имрӯз ҳам барои ҳар як фарди ҷомеаи мо зарур мебошад, зеро имрӯз ҳам мавзӯҳои сулҳу осоиш, дӯстиву рафоқат, хираду хирадмандӣ, некиву нақӯкорӣ, ҳудогоҳиву ватандӯстӣ, адлу ростӣ, кӯшишу қор ва амсоли инҳо, ки шоири бузург бо эҳсоси баланду далелҳои фаровон баён кардааст, аз масъалаҳои асосии ҷомеа ба шумор мераванд ва яке аз вазифаҳои муҳими Ҷамъияти дӯстӣ ва робитаҳои фарҳангии Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ ҳам мебошад. Бинобар ин, қарор додем, ки шакли такмилёфтаи китобро ҳамчун тӯҳфаи Ҷамъият ба чашни бузургдошти Фирдавсӣ ва «**Шоҳнома**»-и ӯ ба таъби расонем. Умедворам, ки ин китоб барои бештар ошно шудани хонандагони тоҷик бо андешаҳои ахлоқии Ҳақим Абулқосим Фирдавсӣ мусоидат хоҳад кард.

Сайдулло Ҳайруллоев
раиси Ҷамъияти дӯстӣ ва робитаҳои фарҳангии
Тоҷикистон бо кишварҳои хориҷӣ

Ироқ – 20
Макка -53, 54
Марв – 17
Маскав – 239
Машриқ - 204
Миср – 20
Мовароуннаҳр -18, 19, 21, 22, 23, 24, 94, 97, 172, 240
Мозандарон- 177, 193
Нишопур – 17,

Олмон-201
Олтой - 96
Осиёи Марказӣ - 96
Осиёи Миёна – 29, 30, 95

Покистон-33
Рай – 17
Рашт – 17
Рим – 24, 29, 95
Рум – 25, 93, 185, 187, 189, 202, 226,

Сақлоб – 185, 200
Самарқанд – 17
Систон – 14, 242
Сорӣ – 73
Сурия – 20, 25

Техрон – 33, 35, 36, 37, 57, 239, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 251, 252
Тоҷикистон -3, 4, 24, 41, 42, 43, 176
Турк (Туркистон) – 93
Турон-65, 82, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 99, 125, 173, 176. 177, 189, 191, 200, 211, 214, 215, 217,
Туронзамин – 94, 186, 188, 202
Тӯс – 18
Усрушана – 17

Фарғона – 17
Фаронса- 32, 97

Эрач-82, 93, 97, 118, 171, 174, 177, 179, 212, 213, 237, 244, 256,
Эрачи Афшор – 31, 32, 242
Эте Ҳерман- 12, 33

Юнусов А. – 31
Юсуф - 21
Юсуфӣ Гуломхусайн – 148, 225, 249, 251

Яздигурд-84, 160, 178, 232
Якубовский А. – 240
Яздигурди Базагар – 87
Ясар Исмоил – 22
Яъқуб – 21

НОМҲОИ ҚУҒРОҒӢ

Авруро -25, 26, 134
Андалус-215
Араб – 21, 22, 23, 26, 30, 77, 91, 124, 125
Арал – 95
Афғонистон – 30, 44, 176, 220
Аҷам-16, 76, 78, 126
Баъдод – 21
Балх – 17
Бесутун -197
Бутамон – 17
Бухоро – 17, 18, 21, 241

Гангдиж- 182
Ғазнин – 11
Ғарб-25, 26, 29, 58, 134

Дашти Гӯрдон – 93
Дашти Найзаварон - 93
Душанбе-2,36,239, 241,242,243,244, 246,247,248,249, 250, 251, 252,
268

Зобул – 94
Зобулистон - 91

ПЕШГУҒТОР

«Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсиро гоҳ ба кохи бегазанду кӯҳи сарбаланд ва гоҳ ба укёнуси беканору осмони бекарон монанд карда, бузургтарин ҳамосаи миллии хамаи даври замонҳо доништаанд.

Оре, ин шоҳасар кохи азимест, ки аз боду борону офтоби сӯзон вайрон нагаштааст, укёнуси бузургест, ки дорои пахнои васеъу умқи зиёд аст, ки дар қаъри худ дурру гавҳари фаровоне дорад. Бале, ин шоҳкори безаволи назм кӯҳи баландест, ки ганҷҳои шойғоне дар сина ниҳон дорад, осмони бекаронест, ки пур аз ситораҳои дурахшон аст. Вале муҳаққиқони ин шоҳкори нотакрори миллӣ - ғаввосону кӯҳнавардон, ситорашиносону қалбакушоёни ҳунар бештар мафтуни шахомату бузургии он гашта, ба ганҷову дурахши ботинии он камтар тавачҷӯҳ кардаанд ва дар таъйини арзишҳои волеи дурдонаҳои гаронбаҳои ин укёнуси назм, ки андешаҳои баланди ахлоқии шоир мебошанд, иқдоми ҷиддӣ нагузоштаанд, ҳарчанд дар ин бобат дар осори донишмандони зиёде ишораҳо мавҷуданд.

Аксари донишмандоне, ки рӯзе ба мақоми Фирдавсӣ ва аҳамияти «Шоҳнома»-и ӯ сухан рондаанд, арзиши баланди андешаҳои ахлоқии шоир ва панду андарзҳои асари вайро таъкид намудаанд. Аз ҷумла Сайид Ҳасани Тақизода Фирдавсиро покахлоктарин шоири форсигӯӣ медонад, ки воқеан дуруст аст, зеро дар ин асари бузург фақат ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ташвиқ шуда, на танҳо аз тасвирҳои фаҳшомезу шахватангез холист, балки дашному сухани қабехе ҳам дар он ба назар намерасад. Аз ин рӯ, дар суханони зерини Тақизода ҳеҷ муболиғае нест: «Ахлоқи Фирдавсӣ бисёр олӣ ва хуб буда ва балки тавон гуфт дар миёни чомеаи шуарои Эрон касе ба покии ахлоқи вай набуда, аз гадоиву мадхгӯӣ барои пул ва тамаллуқи бемаънӣ мубарро буда ва доиман дар насоеҳи худ бар зидди мардумозориву дурӯғгӯӣ ҳарф мезанад.

Дар ватандӯстиву муҳаббати пуршӯр ба қавму наҷоди худ ва таъзими Эрони қадим ва ситоиши мафоҳири он паймонаи ишқаш лабрез буд»¹.

Донишманди дигари Эронӣ Муҳаммадалии Фурӯғӣ низ арзишҳои волои «Шоҳнома» ва фазилатҳои Фирдавсиро ёдовар шуда, дар бораи шахсияти ӯ андешаҳои болоро такрор менамояд: «Куллиятан Фирдавсӣ мардест бағоят ахлоқӣ бо назари баланду қалби рақик ва ҳисси латифу завқи салим ва таъби ҳаким, ҳамвора аз қазоё танаббӯҳ ҳосил мекунад ва хонандаро мутаваҷҷеҳ месозад, ки кори бад натиҷаи бад медиҳад ва роҳи қач инсонро ба мақсад намерасонад»².

Барои Алиакбари Деххудо низ пеш аз ҳама ҳамин ҷиҳати ахлоқии шахсияти Абулқосим Фирдавсӣ муҳим мебошад: «Яке аз бузургтарин имтиёзҳои Фирдавсӣ имон ба усули ахлоқӣ аст. Фирдавсӣ ҳаргиз лафзи рақик ва сухани нописанд дар китоби худ наёварда. Андарзҳои гаронбаҳои ӯ гоҳ бо чунон баёни муассире суруда шудааст, ки хонанда наметавонад худро аз таъсири он барканор дорад»³.

Донишманди маъруфи эронӣ Саъид Нафисӣ Абулқосим Фирдавсиро яке аз ду-се тан бузургтарин адибони ҷаҳон доништа, ӯро муаллими ахлоқи насихатгари хирадманд номидааст: «Аммо Фирдавсӣ шоири ҳама қас ва ҳама ҷост, ҳам дар разм ҷой дорад, ҳам дар базм, ҳам муаллими ахлоқ аст ва ҳам мусаввири разоилу пастихои одамӣ, ҳам мутафаккири соҳибандеша ва андарзгӯи хирадманд аст ва ҳам дostonсарои фараҳангези андӯхзудой»⁴. Вале пажӯҳишгароне низ ҳастанд, ки ин арзишҳои волои ахлоқии «Шоҳнома»-и Фирдавсиро нодида гирифтаанд ва онро саросар аз қиссаву ривоёт иборат донистанд, ки аз манобеи пешин нақл шудааст. Аз ҷумла Абдурауфи Фитрат дар рисолааш «Шоҳнома»-ро фақат ҳамчун як ҷангнома арзёбӣ карда навиштааст: «Фирдавсӣ ягона шоири форсизабон аст ва яке аз беҳтарин шоирони дунё аст, лекин фақат дар соҳаи ҷангноманависӣ»⁵.

Дар воқеъ «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ беш аз шаст дostonу қиссаи асотириву таърихро фаро мегирад, ки аз ҷангу қорномаҳои қаҳрамонону паҳлавонон ва ҳокимон иборатанд, вале шоир фақат ба қиссапардозӣ маҳдуд нашудааст ва дар зимни дostonҳо, баҳусус дар ибтидову интиҳои дoston андешаҳои амиқи фалсафиву ахлоқиро баён кардааст, ки дар мавридаш баррасӣ хоҳад шуд. Агар тамоми абёту пораҳои пандомези «Шоҳнома» ҷамъоварӣ шавад, маҷмӯаи бузурге мураттаб мегардад, ки тақрибан даҳ дарсади ҳаҷми умумии ин

Хусайни Каримон – 36
Хушанг – 13, 14, 64, 75, 104, 118, 169, 220, 221, 223

Чампион Ҷ. – 237
Чернишевский Н.Г. – 235
Ҷавоншер – 183, 250, 252
Ҷайҳонӣ – 17
Ҷалол Холиқи Мутлақ – 36
Ҷалолӣдин Балхӣ – 201
Ҷам - Ниг. Ҷамшед
Ҷамшед – 14, 65, 77, 85, 143, 162, 163, 174, 176, 200, 220, 222, 224, 226
Ҷамшеди Меҳрпӯё – 41, 244, 247
Ҷомӣ Абдураҳмон – 48, 49, 51, 109, 117

Шағод-147, 173
Шангул – 50, 65
Шарифмуҳаммади Хусейн – 34, 243
Шафақ Ризозода – 12, 34, 167, 168, 233, 242, 249, 251
Шафёӣ Маҳмуд – 34, 243
Шаҳид-131
Шеда-181
Шедасп-221
Шедер Г. – 32
Шеронӣ Ҳофиз Маҳмудхон – 9, 33, 52, 92, 97, 239, 246, 247
Шерӯя – 165
Шиблии Нӯъмонӣ – 12, 33, 242
Шмитс Инна – 220
Шодӣ Асрор – 68
Шокир Мухтор – 242
Шомуҳаммадов Ш. - 38
Шопур – 86, 113, 115
Шопури Зулактоф – 87, 223
Шопури Сосонӣ - 87
Шопури Шопур - 87
Шоҳиди Ҷавоҳадорӣ – 239
Шоҳпири Кашмирӣ – 51
Шоҳруҳӣ Маҳмуд – 247

Фахр Дош Гелонӣ 242
Фидой - 51
Фитрат Абдурауф – 38, 239
Форобӣ – 44, 111
Фрай Ричард – 20, 96, 240, 247, 250
Фрейман А.А. – 34
Фузулӣ - 51
Фуруд-69, 176
Фурӯғӣ Муҳаммадалӣ – 6, 33, 124, 143, 239, 248, 249
Фушекур- 32, 242, 244

Хайбар – 21
Хайруллоев С. – 4
Хоразмӣ Муҳаммад – 25
Хотамӣ – 28
Хоҷа Насир – 44
Хураймӣ – 22
Хусрави Парвиз- 87, 165, 185
Хушнавоз – 215
Хураймӣ – 22
Ҳайён Қобир – 25
Ҳакимӣ Маҳмуд – 41, 167, 204, 244, 250
Ҳалим Сайид Ҳусейнҷаъфар – 35
Ҳамидиён Саъид – 37, 44, 243,
Ҳамиди Сосонӣ – 244
Ҳантингтон – 27
Ҳасан ибни Исҳоқ Шарафшоҳи Тӯсӣ (Фирдавсӣ) – 32
Ҳасанитабор Карим – 41, 244
Ҳасанова С. – 38, 39, 52, 243, 246
Ҳачир – 198
Ҳеродот – 95
Ҳилолӣ Бадриддин – 120
Ҳиравӣ Қавод – 247
Ҳорн Паул –
Ҳофиз – 34, 47, 53, 93, 242
Ҳошимфард – 247
Ҳумон – 173
Ҳурмуз – 87
Ҳурмузд – 78, 87, 233

шоҳасарро ташкил хоҳад дод. Дигар ин ки қиссаву ривоёти нақлшуда фақат барои афсонапардозӣ набуда, ҳар яке дорои ормонҳои волои инсониву миллӣ ва ҳадафҳои олиянд, чунон ки дар мавридаш хоҳем дид, баъзе ривоятҳои «**Шоҳнома**» ҳатто маъниҳои рамзӣ дошта, авзоъ ва рӯҳияи замони шоирро ҳам бозтоб менамоянд. Худи Фирдавсӣ ҳам гӯё медонист, ки на ҳамаи хонандагону муҳаққиқони асараш аз моҳияту дарунмоияи он огоҳ мешаванд ва ё шоирони мадҳияпардозе чун Фаррухиву Унсурӣ амдан барои хушомад ба Султон Маҳмуди Ғазнавӣ достони ӯро афсона медонанд, бинобар ин, сарехан пешақӣ ҷавоби онҳоро дода буд:

Мар инро дурӯғу фасона мадон,
Ба яксон равиши замона мадон.
Аз ӯ ҳар чӣ андархурад бо хирад,
Дигар бар раҳи рамз маънӣ барад.⁶

Байтҳои мазкур, ки дар муқаддимаи «**Шоҳнома**» омадаанд, чун калиде барои кушодани моҳияту мӯҳтавои ин шоҳасар хидмат мекунанд. Фирдавсӣ ошкоро таъкид намудааст, ки ҳадафи ӯ аз таълифи «**Шоҳнома**» қиссапардозиву афсонагӯӣ нест. Шоир бо достонҳои худ хостааст бузургии фарҳанги Эрони бостонро нишон диҳад ва ба тариқи рамзу киноя ҳукуматдорони замонашро аз ҳодисаҳои нохуш хушдор диҳад.

Фирдавсӣ ҳангоми таълифи «**Шоҳнома**» таҳдиди хатари ачнабиरो ба ватан эҳсос мекард. Бинобар ин саъй менамуд, ки ба шоҳону ҳокимони сомонӣ, сипаҳсолорону лашкариён ва тамоми ҳамватанон хушдор диҳад, ки дар хифзи истиқлоли кишвар дар ғафлат намонанд. Ӯ роҳи начотро дар пайвастагиву ягонагии кишвар, иттиҳоду ҳамраъӣи мардум медид ва инро бо ҷангномаву қиссаҳои асотирӣ бармало мекард. Вале, мутаассифона, фарёдҳои рамзомези шоир ба гӯши ҳокимони худкома нарасид ва ҳангоме ки иншои «**Шоҳнома**» ба поён расид, ҳокимони туркнажоди қарохониву ғазнавӣ ҳукуматро ғасб карда буданд.

Мутаассифона, ба чунин рамзҳои «**Шоҳнома**» низ ҳанӯз муҳаққиқон тавачҷӯҳи ҷиддӣ зоҳир накардаанд ва бо ишораҳои кӯтоҳе иктифо намудаанд. Аз ҷумла донишманди эронӣ Манучехри Муртазавӣ навиштааст: «**Рози саргузашт ва**

сарнавишти башар, муборизаи бепоёни хайру шар, ҳокимияти мутаъодили конунӣ, чабри сахмгини офариниш ва ихтиёри маҳдуди инсон, иртиботи мустақими таъйиди илоҳӣ бо кайфияти пиндору кирдори инсон, тадовуми ҳувияти эронӣ ва пайкори Эрону эронӣён ва билохира зарурати огоҳии эронӣён аз нишебу фароз паёми асосӣ ва куллии «Шоҳнома» маҳсуб мешавад»⁷.

Дар воқеъ ҳадафи аслии Фирдавсӣ аз иншои шоҳасар на афсонагӯйиву чангноманависӣ, балки нишон додани сабақи таърих дар мисоли Эрони бостон ва панду андарз додан ба инсон аст. Бесабаб нест, ки панду насиҳат ва андешаҳои ахлоқӣ саросари «Шоҳнома»-ро фаро гирифтаанд ва пайдо кардани достоне ва ҳатто варақе аз он душвор аст, ки ҳовии андарзе набошад. Пажӯҳишгари варзида Қадамалии Сарромӣ бар асари таҳқиқи амиқи шаклшиносии «Шоҳнома» ба чунин натиҷа расидааст, ки гуфтаҳои болоиро тақвият медиҳанд: «Тақрибан ҳеч як аз дostonҳои «Шоҳнома» ҳолӣ аз панду андарз нест, ҳатто агар дарунмоияи дoston чанбаи ахлоқӣ надошта бошад, боз дар лобалои он Фирдавсӣ ё қаҳрамонони асари ӯ паёмҳои ахлоқиро бозгӯ кардаанд. «Шоҳнома» дар кулл ситоиши хайру некӣ ва накӯҳиши шарру бадӣ аст»⁸. Донишманди маъруфи эронӣ Бадеъуззамони Фурӯзонфар дар зимни муқоисаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бо «Гуштоспнома»-и Дақиқӣ яке аз тафовутҳои асосии ин ду асарро пеш аз ҳама дар чанбаи ахлоқии «Шоҳнома» ва ҳадафманд будани он медонад, ки мушоҳидаи комилан саҳеҳ ва хеле ҷолиб аст: «Абёти «Гуштоспнома»-и Дақиқӣ дар муқобили «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ чандон қадру қимат надорад ва чун ба назари тааммул дар ин ду нигариста шавад, ҳикояту қисасе, ки тақрибан дорон як асосу як ҳол аст, бо ҳам муқоиса гардад, тасдиқ хоҳад шуд, ки нисбати таъби Дақиқӣ бо Фирдавсӣ нисбати қатра ва дарёст, зеро абёти Дақиқӣ фақат қиссаи манзум аст ва бар хонанда равшан аст, ки шоир ҷуз назми дoston назаре надошта ва аз таҳқиқу ҳикмат ва ваъз дар он асаре дида намешавад. Чунон ки Фирдавсӣ дар ағлаби мавоқеъ ба нуқоти ахлоқӣ ишора мекунад ва дар ибтидои дostonҳо муқаддимаи фалсафӣ ё адабӣ ба муносибати қисса қарор медиҳад ва то мавқеъе ба даст оварад, эҳсосоти эронпарастии худро ба шаклҳои гуногун ҷилвагар месозад, вале Дақиқӣ дар ин гуна маворид ба андак ишорате қонеъ аст ва фақат дарег мекунаду мегузарад. Мисли ин ки

Сукрот – 73
 Султон Масъуд – 14
 Султон Махмуд – 7, 12, 13, 14, 15, 16, 108, 109, 115
 Сурха – 184, 202
 Сутуда Ғуломризо – 191, 242, 243, 245, 250
 Суфарой – 174
 Сӯҳроб - 56, 57, 70, 82, 87, 99, 109, 115, 118, 124, 162, 165, 168, 170, 171, 173, 175, 179, 190, 193, 194, 196, 207, 210, 211, 236

Табарӣ – 19
 Табарӣ Абулҳасан – 26
 Таботабой Муҳаммад Муҳит – 109, 248
 Тақизода Сайид Ҳасан – 5, 33, 239
 Талҳанд-176, 190
 Таҳамтан – 71, 194, 198, 200 ниг.низ. Рустам
 Таҳмина- 118
 Таҳмурас – 85, 105, 169, 171, 223
 Толстой Л.Н. – 47, 48
 Трастауна - 94
 Тревер К. – 38
 Тур – 82, 93, 95, 96, 120, 134, 167, 171, 177, 210, 212, 252
 Тӯс – 36, 69, 165, 166, 178, 185, 192, 197, 200, 205, 228
 Умари Хайём -160
 Унсурӣ – 7, 12, 13
 Унсурулмаолӣ – 194, 250
 Урмузд-60, 87, 88
 Урмузди Нарсӣ - 87
 Урмузди Сосонӣ - 87
 Усмонов (Османов М.- Н.О.) М.-Н. – 13, 38, 167, 235
 Утбӣ - 17

Фалсафӣ Насруллоҳ – 34, 243
 Фарангис – 118, 123, 214
 Фарзом Ҳамид- 35, 227, 243, 251
 Фарибурз- 182, 190
 Фаридун – 65, 68, 83, 84, 85, 86, 93, 95, 105, 118, 145, 171, 173, 176, 179, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 229, 234, 257
 Фарруҳӣ 7, 12, 13, 14, 240
 Фасоӣ Растагор – 36

Рипка Ян – 13, 33, 34
 Робия Балхӣ – 12
 Ромаскевич А.А. – 34, 38
 Росс Денисон – 34
 Рудоба-118
 Рустам – 13, 14, 69, 70, 71, 87, 88, 94, 98, 99, 103, 118, 132, 145, 147, 168, 170, 171, 173, 175, 177, 178, 179, 184, 185, 186, 189, 190, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 208, 209, 212, 214, 224, 225, 233, 248, 249, 250
 Руххом – 181
 Рӯдакӣ 12, 16, 17, 18, 47, 62, 131, 216, 241, 250

Сайидои Даканӣ – 51
 Сайидои Насафӣ – 117
 Салм – 93, 171, 177, 179, 210
 Санои Газнавӣ – 116
 Саркоров Н.– 40, 244, 246
 Сарромӣ Қадамалӣ – 8, 36, 91, 92, 98, 133, 167, 239, 247, 249
 Сафо Забехуллоҳ – 12, 19, 24, 167, 168, 226, 227, 241, 246, 251
 Сафой Иброҳим – 34, 243
 Саччоди Чубина – 37, 38, 45, 128, 243, 245, 246, 247, 250, 251
 Саччодӣ Зиёуддин – 44, 132, 232, 242, 245, 248
 Саъди Ваққос -178
 Саъдии Шерозӣ – 31, 32, 47, 49, 51, 54, 55, 79, 117, 118, 213, 216, 219, 242, 244
 Саъолибӣ – 111
 Сент-Бёв – 32
 Сиёвахш – 211. Ниг. низ. Сиёвуш
 Сиёвуш – 65, 66, 76, 82, 88, 89, 98, 118, 123, 145, 171, 174, 175, 176, 177, 182, 186, 188, 191, 196, 200, 202, 207, 210, 214, 215, 226, 229, 236, 239
 Сиёмак – 163, 168, 169, 172, 177, 221
 Синдухт – 114, 118
 Сова – 173
 Совашох – 186
 Соқибфар Муртазо – 36, 44
 Сом – 14, 108, 179
 Стариков А.А. – 38, 197, 218, 243, 246
 Судоба-82, 143, 200, 235, 237

мақсади Фирдавсӣ таҳзиби ахлоқ ва тарбияти нафс ва зинда кардани Эрон аст ва дostonсароиро василаи иҷрои ҳаёл ва тарвиҷи мақсуд шумурда ва бад-ин ҷихат дostonсарой мекунад, бар хилофи Дакиқӣ, ки фақат меҳоҳад дoston манзуму мавзун шавад. Боре Фирдавсӣ дорои мақсуд аст ва Дакиқӣ мақсуд надорад».⁹

Панду андарзҳои ҳақимонаи Абулқосим Фирдавсӣ, чунон ки дар мавридаш хоҳем дид, ҳама воқеиву ҳаётӣ буда, аз рӯзгори мардум, таъриху саргузашт, ормону орзуҳои он маншаъ мегиранд. Аз ин ҷост, ки ҳуди шоир оламро саросар аз панду ҳикмат иборат медонад:

Ҷаҳон сар ба сар ҳикмату ибрат аст,
 Ҷаро баҳраи мо ҳама ғафлат аст?

Ба панду андарзҳои Фирдавсӣ донишмандон баҳои хеле баланд додаанд, ки бо ҷанде аз андешаҳои онҳо ошно шудем. Аз ҷумла донишманди покистонӣ Ҳофиз Маҳмудхони Шеронӣ ба арзиши баланди андарзҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ишора кардааст, вале ӯ доираи мавзӯоти онҳоро маҳдуд қаламдод намудааст: «Шоҳнома» саросар панду ҳикмат аст, аммо ҳамаи онҳо дар ҷаҳор нукта ҳулоса мешавад ва ҳамин ҷаҳор чиз асоси фалсафаи ӯст:

1. Худоро парастииш кунед.
2. Маргро ҳамвора дар ёд дошта бошед.
3. Некӣ кунед.
4. Ҳеч касро озор надихед».¹⁰

Таҳхилу таҳқиқи панду андарзҳои Фирдавсӣ нишон медиҳад, ки доираи мавзӯоти онҳо бо он ҷаҳор нукта маҳдуд набуда, масоили гуногуни ахлоқиро фаро мегирад. Фирдавсӣ инсонро дар маркази шоҳасари худ қарор дода, қариб ҳамаи паҳлӯҳои шахсияти ӯро тасвир кардааст, ситоиш ё мазаммат намудааст. Андешаи инсондӯстӣ аз ибтидо то интиҳои «Шоҳнома» чун риштаи заррин дурдонаҳои панду андарзро ба ҳам васл менамояд. Тавре ки ховаршиноси маъруфи рус Н.М.Конрад таъйид карда буд, «андешаи инсондӯстӣ мақулаи аз лиҳози арзиши иҷтимоии худ пешрафти воқеии инсон аст»¹¹.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳам баёни панду андарз ва андешаҳои ахлоқӣ бо инсон саҳт марбутанд ва аз он ҷудо нестанд.

Ҳам ситоиши хислатҳои некӯ ва ҳам мазаммати хислатҳои бад аз рафтору гуфтори қаҳрамонони асар ва андешаҳои башардӯстии ҳуди шоири бузург маншаъ мегиранд. «**Бо мазмуни инсондӯстии худ «Шоҳнома» ба гурӯҳи бузургтарин осори адабиёти ҷаҳон, ки аз насл ба насл гузаштаанд, дохил мешавад**»¹².

Ноқиси Каттақӯрғонӣ – 51, 245
Носири Хусрав – 16, 73, 116, 120, 240
Нудушан Муҳаммад Исломи – 36, 72, 246
Нӯзар – 4, 65, 98, 194, 233
Нуралиев Ю. – 241
Нӯшервон – 32, 41, 78, 80, 81, 87
Нӯшинравон – 87, 103, 104, 131

Ободони Фарход – 251
Озар Лутфалибек – 31
Озарахшӣ Раъдӣ – 238
Орбели И.А. – 34, 38
Орифӣ М. – 48, 245
Османов М. – 140, 248, 251, Ниг. Низ Усмонов М.
Офаридун – 93. Ниг. низ Фаридун Оҳарман - 67, 172, 192.
Ниг. низ Аҳриман

Пайванди Гулмурод – 239
Пайро Антонино – 34
Пармуда – 186
Пашанг – 72, 209, 214, 222, 223
Пеле П. – 96
Пигулевская Н.В. – 240
Пирон- 153, 179, 182, 210, 214
Пиронфар Асадпур – 241
Пирӯзшоҳ- 174
Плиний – 95
Прометей – 148

Расули акрам (с) – 50
Размҷӯ Ҳусайн – 99, 109, 247, 248
Рассел Бертран – 203, 250
Раҳимӣ Мустафо – 200, 250
Раҷабзода Ҳошим – 250
Раҷабӣ М. – 243, 248
Раҷабов Мӯсо – 38, 39, 40, 49, 111, 123, 243, 247, 248
Риёҳӣ Муҳаммадамин – 36, 48, 90, 93, 238, 245, 247, 252
Ризо Доии Ҷавод – 12
Ризоӣ Муҳаммадгулом – 36

Маҳадов М. – 41
 Маҳбуд – 81
 Маҳмуди Ғазнавӣ – Ниг. Султон Маҳмуд
 Маҳчуб Муҳаммад Чаъфар – 12, 36, 167, 171, 251
 Меҳроби Кобулӣ – 165
 Мазидӣ – 239
 Минуй Мучтабо – 36, 240
 Мирзо Муллоаҳмад - 3, 36, 244, 250
 Мирзоев А. – 12, 18, 49, 50, 241, 245
 Мирзозода Х. – 13
 Монӣ – 200
 Муаммар – 23
 Муборакшоҳ – 180, 194, 250
 Мудаббирӣ Маҳмуд – 70, 246
 Муқаддам Муҳаммад Алавӣ – 35
 Муқаффаъ Абдулло – 19
 Мул Жул – 33
 Мулло Садро – 44
 Мумтоз Ғафур – 43, 54, 244, 246
 Муродӣ – 12
 Муртазавӣ Манучеҳр – 7, 36, 45, 239
 Мустафавӣ Ризо – 43, 245
 Мутаваккилӣ – 23
 Мухторов А. – 240
 Муҳаққиқ Маҳдӣ – 240
 Муҳаммад (с) – 37, 157
 Муҳочиронӣ Атоулло – 36, 243

 Назарянтс С. – 38
 Нарсии Баҳром – 87
 Наср ибни Аҳмад – 11, 17, 20
 Наср Сайид Хусайн – 20, 27, 241
 Насриддинов А. 40, 244
 Начмиддинов Ҷ. – 250
 Нафисӣ Саъид – 6, 18, 240, 241, 242
 Неъматов Н. – 240
 Нёлдеке Теодор – 32, 36, 91, 97
 Низомии Ганҷавӣ – 116
 Нозирӣ Неъматулло – 37, 243

БОБИ АВВАЛ **ЗАМОНИ ФИРДАВСӢ - ДАВРОНИ ПУРБОРИ** **ГУФТУГӢИ ТАМАДДУНҲО**

«Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ шоҳкори адабиест, ки дар муддати хеле тӯлонӣ - беш аз сиву панҷ сол иншо шудааст. Фирдавсӣ замоне ба навиштани ҳамоса шурӯъ кард, ки давлати пуриқтидори Сомониён рушди сареъи худро қатъ намуда, даврони ошуфтагиву таназулро ба сар мебурд. Аз чумла, сипоҳи туркон дар умури давлатдорӣ асари зиёд расонда, бо кӯшиши Алптегин дар Ғазнин пояҳои давлати ояндаи туркони ғазнавӣ гузошта мешуд. Ин вазъи ногувор барои амнияти ватан низ дар баробари омилҳои дигар Фирдавсиро водор намуд, ки ба иншои «Шоҳнома» пардозад, то бо эҳёи гузаштаи пурифтихор эҳсоси худшиносии миллии эронӣро аз хомӯш шудан боздорад, яъне ӯ саъй мекард, ки машъали афрӯхтаи Исмоили Сомонӣ ва Наср ибни Аҳмад хомӯш нагардад, вале вақте ки таълифи «Шоҳнома» ба анҷом расид, давлати Сомониён таназул карда, аз тарафи Қарохониён ва Ғазнавиён барканор гардид. Чунон ки аз байти зери Фирдавсӣ бармеояд, ӯ таълифи «Шоҳнома»-ро соли 400х./1009м. ба поён расондааст:

Зи хичрат шуда панҷ хаштод бор,
 Ки гуфтам ман ин номаи шоҳвор.

Ба сабаби нооромии замон ва набудани шахси сазовори ин шоҳасар ӯ муддати зиёде онро нигоҳ медорад:

Суханро ниғаҳ доштам соли бист
 Бад-он то сазовори ин ганҷ кист.

Ниҳоят шояд таваҷҷӯҳи зиёди Султон Маҳмудро ба шоирон ва саховатмандии ӯро нисбат ба онҳо мушоҳида карда Фирдавсӣ ба дoston ситоиши ин подшоҳро илова мекунад ва онро ба ӯ пешкаш месозад.

Аз ин ҷост, ки дар хусуси мансубияти Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ ба ин ё он давраи адаби миёни муҳаққикон ихтилофи назар мавҷуд аст. Аксари муҳаққикон чун Ҳерман Эте, Эдуард Браун, Шиблии Нӯмонӣ, Бадеъуззамон Фурӯзонфар, Ризо Доии Чавод, Ризозода Шафақ, Абдулхусайни Зарринқӯб, Муҳаммадҷаъфари Маҳҷуб, Абдулғанӣ Мирзоев, И.С.Брагинский ва амсоли онҳо «Шоҳнома»-ро офаридаи аҳди Ғазнавиён донистаанд. Маншаи ин андеша шояд аввалан тазкираи «**Лубоб-ул-албоб**»-и Муҳаммад Авфӣ бошад, ки дар он роҷеъ ба Фирдавсӣ дар боби «**Зикри шуарои Оли Носир**» сухан рафтааст, вале маълум мегардад, ки Муҳаммад Авфӣ бештар поёни умри шоирро дар назар доштааст ва аз ҳамин назар Кисоии Марвазӣ, Баҳромии Сарахсӣ, Робиаи Балхиро низ, ки аз шуарои қарни X ё аҳди Сомониён мебошанд, ба ин давра шомил кардааст.¹

Сониян ба Султон Маҳмуд пешкаш шудани «**Шоҳнома**» онро зоҳиран чун падидаи замони Ғазнавиён ба ҷилва меорад. Аммо чунон ки зикр шуд, «**Шоҳнома**» дар аҳди Сомониён дар ибтидои асри XI ба поён расида буд ва аз офаридаҳои Фирдавсӣ дар аҳди Ғазнавиён ба ҷуз чанд байти дар мадҳу хачви Султон Маҳмуд гуфтаи ӯ чизи дигаре боқӣ намондааст.

Донишманди маъруфи эронӣ Забехуллоҳ Сафо адабиёти қарни X ва нимаи аввали қарни XI-ро ҳамчун як давраи адаби мавриди баррасӣ қарор дода, Фирдавсиро дар радифи Унсуриву Фарруҳӣ ва Манучехрӣ гузоштааст. Ба назари мо адабиёти нимаи аввали қарни XI ҳарчанд идомаи адабиёти аҳди сомонист, вале чунон ки баъдтар хоҳем дид, пас аз шикасти давлати Сомониён дар адабиёт ҳам ба хусус дар мавзӯот, ҳадафҳои асосӣ ва рӯҳияи он таҳаввулу тағйироти қиддӣ ба вучуд омад, ки боиси аз ҳам ҷудо шудани ин ду давра гаштааст. Бинобар ин «**Шоҳнома**»-и Фирдавсиро ба ҳеҷ вачҳ наметавон падидаи адабиёти аҳди Ғазнавиён донист.

Яке аз аввалин донишмандоне, ки масъалаи мазкурро дуруст дарк кардаанд, устод Садриддин Айнӣ буд. Ӯ дар рисолаи «**Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ навиштааст: «Чунончи устод Абулҳасан Рӯдакии бухороии машҳур, Дақиқӣ, Муродӣ ва дигарҳо маҳсули ҳамин давра (аҳди Сомониён – М.М.) буданд, инчунин Фирдавсӣ ҳам яке аз симоҳои намоёни ҳамон давра аст**».²

Кайхусрав – 65, 66, 85, 98, 102, 103, 105, 118, 147, 174, 175, 176, 181, 182, 184, 188, 189, 190, 191, 194, 222, 233, 234, 256

Карамӣ Муҳаммад – 36

Касравӣ Аҳмад – 91

Кашонӣ – 64, 192, 193, 199, 203

Каюмарс – 118, 168, 176, 220, 221

Кисоӣ – 12

Кисро – 80, 135, 141, 232. Ниг. низ Анӯшервон

Кова – 83, 118, 145, 148, 149, 178, 205, 211, 23, 2498

Ковус – 65, 99, 165, 177, 197, 198 Ниг. низ Кайковус

Комуси Кашонӣ – 173, 199, 202

Конрад Н.М. – 9, 239, 241

Кристенсен А. – 16

Куёҷӣ Ҷаҳонгир – 33, 36, 56, 141, 242, 246, 249

Кузмина С. – 95, 247

Кузмичев И. – 47, 48, 245

Қазвинӣ Муҳамиад – 33

Қамарӣ Абӯмансур – 26

Қубод (сосонӣ) – 87, 194

Ламартин – 47

Лихачев Д.С. – 219

Лоик Шералӣ – 148, 211, 238, 249, 252

Лукретсий – 47

Маздак – 110, 111, 118

Маздо – 118. Ниг. низ Аҳурамаздо

Майкада Абулхусайн – 34, 243

Майор Федерико – 57

Майсарӣ – 26

Малойирӣ – 241

Манижа – 118

Манучехр – 98, 105, 118, 174, 182, 183, 233

Манучехрӣ – 12, 13

Мардонов Т. – 22

Марям – 50

Масехӣ Абӯаҳл – 26

Масехо – 50

Маҷусӣ Аббос – 26

Деххудо Алиакбар – 6, 95, 239, 247
Диншоҳи Эронӣ – 247, 248, 250
Дониш Аҳмад – 117
Доро – 133, 213, 230, 233
Дӯстхоҳ Ҷалил – 56, 246, 249
Дяконов М.М. – 38

Ёсимӣ Рашид – 41
Ёҳақӣ Муҳаммадҷаъфар – 247
Жуковский В.А. – 37

Зави Таҳмосп – 65
Закариё Розӣ – 25
Занд М. – 241
Зарвон – 81
Зарре Фредерик – 34
Зарринқӯб Абдулхусайн – 12, 15, 240
Заҳодер Б. – 38, 111, 123
Заҳҳок – 66, 77, 82, 83, 142, 147, 148, 149, 174, 178, 206, 207, 219, 220, 224, 238, 255
Зиёев И. – 224, 251
Зиновев И. – 38
Зол – 233
Зоҳидов Н. – 22, 23, 241

Ибни Сино – 25, 26, 43
Иқбол Муҳаммад – 225, 251
Имом Ҷаъфари Содик (а) – 45
Имомӣ Маҳмуд – 246
Искандар – 82, 133, 213, 230, 233
Исмоили Сомонӣ – 11, 17, 20
Исо – 52, 54
Исфандиёр – 88, 98, 151, 173, 174, 179, 192, 194, 195, 196, 204, 205, 255

Кабиров Ш. – 41
Кайдофа – 215
Кайковус – 82, 142, 145, 195, 237, 250
Кайкубод – 69, 94, 98, 105, 107

Донишмандоне чун Ян Рипка, Муҳаммаднурӣ Усмонов, Холиқ Мирзозода ин андешаро таквият дода, Фирдавсро намояндаи бузурги адабиёти аҳди Сомониён донистаанд, аз ҷумла Муҳаммаднурӣ Усмонов чунин нуқтаи назар дорад: **«Достони Фирдавсӣ ба тақозои шароити таърихӣ, ки давлати Сомониён дар қарни X ба вуҷуд оварда буд, падида омадааст».**³

Барои он ки ҳақиқати масъала равшан гардад ва дар мансубияти Фирдавсӣ ба аҳди Сомониён шубҳае боқӣ намонад, муносибати шоирони қарни XI, яъне замони Ғазнавиёнро ба Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ ба таври иҷмолӣ баррасӣ мекунем. Ин ҷо роҷеъ ба ривоятҳои зиёде, ки дар бораи муносибатҳои шахсии Султон Маҳмуд ва Фирдавсӣ дар тазкираҳо сабт аст ва ғалат будани аксари онҳоро муҳаққиқон, аз ҷумла Садриддин Айнӣ дар рисолаи мазкур нишон додаанд, таваққуф намекунем ва танҳо ин нуктаро ёдовар мешавем, ки мусалламан «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба Султон Маҳмуди Ғазнавӣ писанд наомадааст ва мавриди қадршиносии ӯ қарор нагирифтааст. Чунин муносибатро дар робитаи шоирони қарни XI бо «Шоҳнома» ҳам метавон мушоҳида кард. Шоирони аҳди Ғазнавиён чун Унсурӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, Асҷадӣ ҳар гоҳ сухан аз футӯҳоти қорнамоиҳои мамдӯҳ равад, ба ситоиши муболиғаомез пардохта, ҳамеша ӯро аз қаҳрамонони «Шоҳнома» бартар медонанд. Ҳоло мо чанд намунаро фақат аз осори яке аз намояндагони адабиёти ин давра Фарруҳии Систонӣ, ки девони ӯ тақрибан ба таври комил боқӣ мондааст, нақл мекунем. Аз ҷумла Фарруҳӣ дар қасидае лашкаркашии Султон Маҳмудро ҳангоми фатҳи Хоразм тавсиф намуда, ӯро аз бузургтарин қаҳрамони «Шоҳнома» - Рустам ва шоҳи машхур Хушанг ба маротиб афзал мешуморад:

Эй ба лашкаршиканӣ бештар аз сад Рустам,
Эй ба хушёрдилӣ бештар аз сад Хушанг,
Бежан ар бастаи ту будӣ, раста нашудӣ
Ба ҳиял сохтани Рустами не аз Аржанг.⁴

Дар қасидаи дигари шоир, ки он ҳам ба мадҳи Султон Маҳмуд бахшида шудааст, «Шоҳнома» саросар иборат аз афсонаҳои дурӯғ дониста шудааст:

Гуфто: «Чун ӯ дигар ба ҷаҳон ҳеҷ шаҳ бувад?»
Гуфтам: «Зи ман мапурс, ба «Шаҳнома» кун нигоҳ».
Гуфто, ки «Шаҳнома» дурӯғ аст сарбасар,
Гуфтам: «Ту рост гиру дурӯғ аз миён бикоҳ».⁵

Чунон ки ҳувайдост, Фаррухӣ низ ба тақозои майлу хошиши мамдӯҳаш Султон Маҳмуд моҳият ва арзиши баланди ватандӯстии «**Шоҳнома**» ва аҳдофи олии Фирдавсиро нодида гирифтааст. Байтҳои мазкур ривояти зерро, ки дар «**Таърихи Систон**» дарҷ шудааст, ба хотир меорад: «**Ва ҳадиси Рустам бар он ҷумла аст, ки Абулқосим Фирдавсӣ «Шоҳнома» ба шеър қард ва бар номи Султон Маҳмуд қард ва чандин рӯз ҳаме бархонд.**

Маҳмуд гуфт: «**Ҳама «Шоҳнома» худ ҳеҷ нест, магар ҳадиси Рустам ва андар сипоҳи ман ҳазор мард чун Рустам ҳаст».**

Булқосим гуфт: «**Зиндагонии худованд дароз бод! Надонам андар сипоҳи ту чанд мард чун Рустам бошад. Аммо ин донам, ки Худои хештанро ҳеҷ банда чун Рустам дигар наёфарид». Ин бигуфт ва замин бӯса қарду бирафт».**⁶

Дар зимни мадҳи бародари Султон Маҳмуд сипаҳсолор Амир Юсуф ва писараш Султон Масъуд низ беъътиноии Фаррухӣ ба қаҳрамонони «**Шоҳнома**» мушоҳида мешавад:

Сафдар чун ту набуд Рустам ё Сом,
Меҳтар аз ту набуд Ҷам ё Нузар.

***

Зи марди он чи ту қарди ҳаме ба андак сол
Ба солҳои фаровон нақард Рустами Зар.

***

Маҳон қиссаи Рустами Зовулиро
Аз ин пас дигар, қ-он ҳадисест мунқар.⁷

Чунин ситоишҳои пурмуқолиға ва беъътиноӣ ба «**Шоҳнома**» ва қаҳрамононаш дар қасоиди Фаррухӣ ва муосиронаш хеле фаровон аст, ки бешубҳа аз сиёсати давлати Ғазнавиён ва муносибати шоҳони ғазнавӣ ба «**Шоҳнома**»

Беҳрӯз – 34, 50
Биной Камолиддин – 49, 50, 117
Бовуа Эжен – 32
Бойматова Т. – 40, 244.
Боқирӣ Пурҳом - 18, 28,36, 44, 100, 110, 161,170,175, 181, 185, 248, 249, 250
Болотников Л.А. – 16, 34
Бормон – 191
Бохтарӣ Восиф – 27, 44
Брагинский И.С. – 12, 38, 167, 213, 239, 250
Браун Э. – 12, 33
Бузарҷмеҳр - Ниг. Бузургмеҳр
Бузургмеҳр 33, 41, 46, 62, 67, 74, 76, 114, 135, 136, 141, 159, 230, 231, 233, 235, 236, 251, 254.
Бундорӣ – 109, 254
Бурр Башшар – 23
Бухтакон – 23

Васиф Муҳаммад – 22
Вергилий – 47
Волтер – 58
Воҳидова С. – 25

Гав – 176
Гарсеваз – 82,171,189,212
Гаршосп – 98
Гиппократ – 25
Гударз – 18, 147, 205, 209, 233
Гумилёв Л. – 94, 95, 96, 247
Гурдофарид – 235
Густаҳам – 180
Гуштосп – 143, 147, 165
Гӯргсор – 151

Ғафуров Б.Ғ. – 83, 95, 240, 241, 247, 248
Ғулом Ризой Муҳаммад – 36

Дақиқӣ – 8,9,12,20,167,227,255
Декарт Р. – 58

Афросиёб-65, 66, 71, 72, 82, 94, 123, 124, 142, 165,171,173,174,175,
 181, 182, 184,185,189,190,194,198,201,208,210,212,213,214,215, 222,
 223, 224, 235, 237, 249
 Афрӯз Ғуломалӣ – 35, 44, 243, 245
 Афсаҳзод Аълоҳон – 40, 244
 Аҳмади Наҳҷувонӣ – 201, 202, 203
 Аҳриман – 66, 80,82,105,141,142,147,150,165,68,177,197,202, 214,
 219, 220, 231, 232,253
 Аҳрорӣ –41, 253
 Аҳурамаздо – 59
 Ашкбӯс-173,191, 192,193,254

Бадеуззамони Фурӯзонфар – 8, 12, 227, 239
 Балаш – 87
 Балъамӣ Абулфазл – 17
 Балъамӣ Абуалӣ – 17
 Бани Умавия – 115
 Баравнӣ С. – 248
 Барзини Гавҳарӣ – 109
 Бармон – 194
 Бартолд В.В. – 95, 247
 Баҳтиёрӣ Алиқули Маҳмуд – 43, 59, 246
 Баҳор Маликушшуаро – 33
 Баҳром – 50,63,65,69,84,87,101,109,146,147,187.
 Баҳром (пахлавон) – 69
 Баҳроми Баҳром – 74,87
 Баҳроми Баҳромиён – 73, 74, 86, 87
 Баҳроми Сараҳсӣ – 12
 Баҳроми Урмузд – 74, 87
 Баҳроми Гӯр- 47, 50, 72, 74, 91, 95, 98, 99, 102, 105, 109, 118, 144,
 151, 229, 230
 Баҳроми Чубина – 91, 102, 109, 118, 159, 165, 181,182
 Баҳроми Шопур – 87,
 Баширӣ Аҳмад – 145, 249
 Баширӣ Эраҷ – 96, 97, 247
 Бежан-13,199,205,254.
 Бек Себастьян – 34
 Бертелс Е.Э.– 18, 22, 34, 38, 240, 247
 Берунӣ Аӯрайҳон – 25, 26

маншаъ мегирад. Тавре ки баррасиҳо нишон медиҳанд, амирони сомонӣ сиёсати диниву ватандӯстӣ ва ифтихори миллиро бо ҳам пайваста баробари тарғиби дини ислом ба барангехтани эҳсоси ватандӯстии мардум низ тавачҷӯҳи зиёд зоҳир менамуданд. Вале Ғазнавиён сиёсати диниро шиору ниқоби худ қарор дода, ба футӯҳоту ғоратгарии кишварҳои ҳамсоя мепардохтанд, ҳарчанд онҳо худро зоҳиран пайрави Сомониён вонамуд карда, шоиронро ба дарбор чамъ оварданд, вале ҳадафи онҳо дигар буд. Барои шоҳони ғазнавӣ на андешаҳои ватандӯстиву ифтихори милли, балки мадҳу ситоиши корнамоиҳо ва футӯҳоташон муҳим буд. Аз ин ҷост, ки «**Шоҳнома**» ба ҳадафҳои онҳо ба ҳеҷ ваҷҳ созгор набуд ва яке аз сабабҳои қадр нашудани он ҳам дар ҳамин аст. Ин сиёсати Ғазнавиёнро шоирони дарбор хуб дарк карда буданд, аз ин ҷост, ки «**Шоҳнома**» ва қаҳрамонони онро паст мезаданд. Вале баъзе муҳаққиқон омилҳои дигарро сабаби пазируфта нашудани «**Шоҳнома**» нишон додаанд. Аз ҷумла Абдулхусайни Зарринқӯб дар бораи Султон Маҳмуди Ғазнавӣ сухан ронда, соҳибзавқу шеърдӯст будан ва махсусан тамоили зиёди диниву мазҳабӣ доштани ӯро таъкид намуда, сабаби муносибати нохуши султонро ба шоир дар ҳамин замина доништа навиштааст: «**Чунонки иллати адами илтифоти ӯ ба «Шоҳнома» зоҳиран иттиҳомӣ Фирдавсӣ ба рафзу иштимолӣ китоби ӯ бар корномаи маҷус бояд буда бошад**».⁸

Вале ба назари мо ҳам шеърдӯстӣ ва ҳам динпарастии Султон Маҳмуд чанбаи тазоҳурӣ дошта, дар зери ниқоби онҳо ғаразҳои сиёсӣ нуҳуфта буд. Далелҳои зиёде мавҷуданд, ки сусти заиф будани эътиқоди динии ӯро нишон медиҳанд, ки ба ин Абдулхусайни Зарринқӯб ҳам иқрор аст ва «**динро василаи ағрози дунявӣ**» сохтани ӯро таъйид кардааст.

Тавре ки маълум аст, Султон Маҳмуд барои пойдеории давлати худ ва ба даст овардани сарват роҳи футӯҳи кишварҳои ҳамсоя, аз ҷумла Ҳиндустонро, ки яке аз ғанитарин кишварҳои Шарқ маҳсуб мешуд, пеш гирифт ва дар ин ҷода мисли гузаштагонӣ худ Алптегину Сабуктегин сиёсати диниву мазҳабии ғазавотро ниқоб қарор дода, ба лақаби ғозӣ ҳам машҳур гашт. Ӯ бо ин баҳона тавонист ҳамчунин гурӯҳи калони одамони бекору хонахаробшударо, ки дар ҳар маврид омодаи исён буданд, ба ғазавот ҷалб намояд ва ё муҳолифони

зиёди худро аз байн барад.⁹ Бинобар ин, таваччӯҳи Султон Маҳмуд ба дину мазҳаб натиҷаи «завқи мазҳабӣ»-и ӯ набудааст. Сиёсати пешгирифтаи Султон Маҳмуд ҳарчанд аз тарафи шоирони дарбораш бо ҳар васила рӯйпӯш ва ситоиш мешуд, вале моҳияти ғоратгаронаи он ханӯз дар ҳамон аср ошкор шуда буд ва аз ҷумла Носири Хусрав дар хусуси сиёсати риёкоронаи динии Маҳмуд навиштааст:

Он ки ба ҳиндувон буд, яъне ки ғозиям,
Аз баҳри бадрагон, на зи баҳри ғазо шудааст.¹⁰

Ин ҳама гувоҳ бар он аст, ки ба Султон Маҳмуд на матолиби мазҳабии «**Шоҳнома**», ки мақома надорад, балки пеш аз ҳама андешаҳои ватандӯстӣ, ифтихор ба гузаштаи дурахшони тамаддуни Эрон, эҳёи Аҷам («**Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ**»), ки комилан бо сиёсати давлати Сомониён созгор буданд, писанд наёмаданд. Аз ин ҷост, ки ин шоҳкори бузурги назм, ки маъруфттарин шоирони оламро мафтун кардааст, мавриди қабули шоирони дарбори Султон Маҳмуд қарор нагирифт. Бинобар ин, «**Шоҳнома**»-и Фирдавсро ҳам аз лиҳози таърихи таълиф, ҳам аз нигоҳи мавзӯю мундариҷа ва муҳимтар аз ҳама аз назари рӯҳияву мароми ватандӯстиаш наметавон ба адабиёти аҳди Ғазнавиён ё қарни XI мансуб донист. Ин шоҳсар воқеан аз ҳар лиҳоз ба адабиёти давраи Сомониён қаробату ваҳдат дошта, як ҷузъи таркибии он мебошад ва бояд шоҳкори қарни X арзёбӣ шавад. Ҳамон гуна ки хоҳем дид, матолиби ахлокии Фирдавсӣ дар «**Шоҳнома**» низ комилан бо андешаҳои шоирони аҳди сомонӣ - Рӯдакӣ ва муосиронаш ҳамрангу ҳамнавъ аст.

Дарвоқеъ пайдоиши шоҳсаре чун «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ маҷноси муҳити фарҳангии даврони Сомониён мебошад, Аксари донишмандон ба ҳақ давлати Сомониён ва вазъи пешрафти иқтисоди кишварро дар аҳди ҳукмронии онҳо аз авомили асосии ривоҷи адабиёт ва фарҳанг донистаанд. Давлати Сомониён аз тавонотарину бонизомтарин давлатҳои эрониву исломӣ ва ҷаҳонӣ аст, ки дар силсилаи давлатдорӣ бостонии мардумони эронитабор чун ҳалқаи зарин чилвагар мешавад. Дар таърихи давлатдорӣ ҷаҳон камтар ҳукуматеро метавон пайдо кард, ки монанади Сомониён дар як муддати

ФЕҲРИСТҶО

НОМИ АШХОС

Абдувалиев А. – 40, 244
Абдулваҳҳоби Изом – 34, 242
Абулфатҳи Бустӣ – 216
Абӯбакри Бухорӣ – 26
Абӯнӯвос – 23
Абӯшақури Балхӣ – 47, 53, 118, 119, 125, 131, 216
Авфӣ Муҳаммад – 12, 240
Ағрирас – 71, 72, 118, 124, 214, 215, 223
Адо – 23
Айнӣ К. – 41,
Айнӣ С. – 12, 18, 38, 240
Албудур Салмон – 58, 246
Алин Даштӣ – 46, 245
Ализода М. – 38
Алӣ (а) – 35, 37, 153, 162
Алптегин – 11, 15
Амир Хусрави Дехлавӣ – 51, 116
Амир Юсуф – 14
Анварӣ – 50
Анварӣ С. – 167, 250
Анӯшервон – 33, 92, 103, 118, 135, 141
144, 147, 151, 154, 159, 209, 230
Арасту – 59, 73
Арберри А. – 15, 33
Ардашер-33, 75, 86, 87, 100, 105, 165
Ардашери Бобакон – 86, 165
Ардашери Некӯкор – 75, 87
Аржанг – 13
Аристей – 83, 95
Аристотелис – 82
Ниг. Арасту
АсадуллоҲабиб -218, 250
Асроров Ш. - 23, 40, 52, 244, 216
Асчадӣ - 13
Атоев А. – 24, 41, 244

Фарҷоми сухан

1. Иқтибос аз «Ҷаҳонбинӣ ва ҳикмати Фирдавсӣ» //Бо кӯшиши Маҳмуди Ҳакимӣ, Карим Ҳасанитабор//, Техрон: - 1370, чопи дуюм, сах.7.

2. Лоик Шералӣ. Гулчине аз ашъори устод Лоик Шералӣ. Техрон: - Алхудо, 1372, сах. 111.

3. Муҳаммадамини Риёҳӣ. Сарчашмаҳои Фирдавсишиносӣ, Техрон: - 1372, сах.50.

кӯтоҳ сарзаминеро, ки ба асари ҳучумҳои вайронгари бегонагон ва ҳамлаҳои торочгаронаи бодиянишинон вайрону парешон гашта буд, бо сиёсати одилонаву оқилона ба кишвари шукуфову пешрафта ва созмонёфта табдил карда бошад. Танҳо ба шарофат ва баракати давлати Сомониён, бахусус кӯшишу талошҳои давлатмрдони номии он чун Исмоили Сомонӣ ва Наср ибни Аҳмад шаҳрҳои бузургу ободи Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Хучанд, Марв, Нишопур, Балх ва Рай аз нав густириш пайдо карда, ба марказҳои иқтисодиву тичоратӣ табдил ёфтанд, деҳу рустоҳои Усрушана, Бутамон, Шумон, Ҷағониён, Рашт ва Хатлон бо ашъу молҳои гаронбаҳои худ шӯҳраи ҷаҳон гаштанд.¹¹

Ин ҳама пешрафтҳои иқтисодӣ, оромиву осоиш, ки дар давраҳои аввали ҳукумати Сомониён ба вучуд омаданд, ба таъсису сохтани мадрасаву масҷидҳои фаровон, бузургтарин китобхонаи ҷаҳон дар Бухоро ва ривочи илмҳои ақливу шаръӣ, меъмориву хаттотӣ, наққошиву мусиқӣ ва дигар гунаҳои ҳунару фарҳанг кӯмак намуданд.

Дар пешрафти сареъи адабиёт ва фарҳанг нақши ҳуди амирони фозилу донишманди сомонӣ ва ба хусус вазирони маъруфи онҳо Абулфазли Балъамӣ, Абдулҳусайни Утбӣ, Абулалӣ Балъамӣ ва Абуабдуллоҳи Ҷайҳонӣ барҷаста аст,¹² зеро ҳуди онҳо дар офаридани осори муҳими таърихиву ҷуғрофӣ ба забони форсӣ намунаву пешгом буданд ва «**истихдом дар дастгоҳи давлат бехтарин василаи ташвиқу химоат аз удабову донишмандон буд**».¹³

Адабиёти аҳди Сомониён дарвоқеъ аз дурахшонтарин давраҳои таърихи адабиёти бостонии мардумони эронинаҷод аст, ки ганҷинаи тамаддуни Эрон ва ҷаҳонро бо дурдонаҳои гаронбаҳои худ ғани намуда, бунёди адабиёти нави форсиро гузоштааст. Бо вучуди он ки аксари офаридаҳои адибони давраи мазкур бар асари ҳаводиси нохуш то замони мо нарасидаанд, он ҷӣ то имрӯз боқӣ мондааст, аз ғановату сарвати ҳазинаи адабиёти он даврон гувоҳӣ дода, аз пурбортарин давраҳои таърихи адабиёти форсизабон будани онро ба субут мерасонад. Осори устод Рӯдакӣ, бино бар ишораи Рашидии Самарқандӣ, аз як миллиону сесад ҳазор байт ё ҳадди ақал аз сад ҳазор байт иборат будааст¹⁴ ё худ «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ, ки, хушбахтона, ба таври мукамал

боқӣ мондааст, аз шаст ҳазор байт иборат аст. Муаллифону мураттибони тазкираҳову фарҳангҳои қарнҳои баъдина аз ному осори беш аз ҳафтод шоири он давра ёд кардаанд, ки ин ҳама аз ривочи беназири адабиёт шаходат медиҳад.

Ин адабиёт на танҳо бо миқдори адибону осори онон, балки бо мазмуну андешаҳои баланди башардӯстиву ватанпарастӣ, масоили муҳими иҷтимоиву ахлоқӣ ва шеърӣ сабки шевои худ низ мумтоз аст.

Дарвоқеъ, ин адабиёт пас аз истилои дусадсолаи арабҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон зухур намуда, дар як муддати на он қадар зиёд ташаккулу тақомул пайдо кард ва ба давраи тиллоии тамаддун табдил ёфт. Аз ин ҷост, ки он тавачҷӯҳи донишмандони зиёди оламро ба худ ҷалб намудааст, вале то ҳол сабабҳои рушди хеле сареъи адабиёт дар давраи мазкур мавриди баҳсу таҳқиқи ҷудоғонаву муфассал қарор нагирифтааст ва омилҳои пешрафти ҳаёти адабиву фарҳангӣ ба пурағӣ нишон дода нашудааст. Ҳамон тавре ки ховаршиноси номдори рус Е. Э. Бертелс фармудааст: **«Барои таҳқиқи он ки ҳаёти адабӣ дар Бухоро бо кадом роҳҳо ба чунин шукуфӣ расидааст, камии маводи боқимонда имкон намедиҳад»**.¹⁵

Бо вучуди ин баъзе донишмандон дар зимни таҳқиқоти худ ба ин масъала низ ишораҳо кардаанд. Аз ҷумла устод Саид Нафисӣ тавачҷӯҳи Сомониёнро ба адабиёт аз омилҳои асосии инкишофи он дониста, фармудааст: **«Дар адабиёти порсӣ рағбати Сомониён ба маротиб беш аз забони тозӣ буд ва ростӣ метавон гуфт шӯреву ишқе бад-ин қор доштаанд, чунонки назму насри забони дариро бояд зодаи Мовароуннаҳр ва дарбори Сомониён донист»**.¹⁶

Устод Садриддин Айни низ ҳамзамон бо Саид Нафисӣ ва ноогоҳона аз асари ӯ дар зимни шарҳи ҳоли Рӯдакӣ ҳамин андешаро баён намуда, **«ба ривоч додани шеърӣ адабиёти форсии нав (забони адабии тоҷикӣ) ва баланд бардоштани маданияти миллӣ»** кӯшиш доштани Сомониёнро таъкид кардааст.¹⁷

Донишманди маъруфи тоҷик Абдулғанӣ Мирзоев ин матлабро тавсеа дода, аз омилҳои дигари сиёсӣ иҷтимоӣ ёд кардааст: **«Ба даст дароварда шудани истиқлолияти сиёсӣ ва муваффақиятҳои дурахшоне, ки дар қисматҳои ҷудоғонаи ҳаёти ҷамъиятии асри X ба даст даромада буд, на фақат ба сабаби**

рӯи матни «Лубоб-ул-албоб» (Лейден, 1906, ҷ.1, саҳ. 64) тасҳех гардид.

28. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ, саҳ. 372.

29. Ҳамон асар.

Боби ҳафтум

1. Фирдоусӣ. Шахнаме. М.: Т.1, 1975, саҳ. 558.

2. Асадуллоҳи Ҳабиб. Вижагиҳои достони «Шоҳнома», Кобул: - 1367, саҳ. 63-64.

3. Зиёев И. Фирдавсӣ ва Иқбол, маҷаллаи «Адаб», 1994, №7-8, саҳ.17.

4. Ғулмуҳсайни Юсуфӣ. Мо ва «Шоҳнома», маҷаллаи «Килк», 1371, №32-33, саҳ. 5.

5. Забехуллоҳ Сафо. Ҳамосароӣ дар Эрон. Техрон: - 1333, ҷопи дуюм, саҳ. 257.

6. Ҳамон ҷо, саҳ. 258.

7. Забехуллоҳ Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон ва дар қаламрави забони порсӣ аз оғози аҳди исломӣ то давраи Салҷуқӣ, ҷилди аввал, Техрон: - 1371, ҷопи дувоздаҳум, саҳ. 495.

8. Забехуллоҳи Сафо. Ҳамосасароӣ дар Эрон, саҳ. 259.

9. Иқтибос аз Муҳаммадҷаъфарӣ Маҳҷуб. Офарин, Фирдавсӣ, Техрон: - 1371, саҳ. 64.

10. Ҳамид Фарзод. Ахлоқи исломӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, дар маҷмӯаи «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», саҳ. 702.

11. Андарзномаи Бузургмеҳри ҳаким, тарҷумаи Фарҳод Ободонӣ, Исфохон: - 1350, саҳ.10.

12. Ризозода Шафак. Таърихи адабиёти Эрон, Техрон: - 1369, саҳ. 90-91.

13. Османов М.Н. Фирдоусӣ. Жизнь и творчество. М.: - 1959, саҳ. 174-175..

- 7.Хамон асар, сах. 55.
- 8.Дар ин роҳ баъзе корҳо карда шудаанд: - С.Анварӣ. Вожаҳои низомӣ дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ, Душанбе: - 1994; Д. Нажмутдинова. Военная лексика сочинения "Адаб ал-харб ва ш-шоджаат" Мубаракшоха (XIIIв), АКД, Душанбе, 1991.
- 9.Чавоншер М. Ҳамосаи дод, Техрон: - 1360, чопи дуюм, сах. 271.
- 10.Боқирӣ Пурҳом. Маборӣ ва коркардҳои шаҳриёрӣ дар «Шоҳнома ва аҳамияти он дар санҷиши хиради сиёсӣ дар Эрон, сах. 59.
- 11.Фуломризо Сутуда. Набарди равонӣ дар ҷангҳои Рустам дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, дар маҷмӯаи «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», маҷмӯаи мақолот, Техрон: - 1374, сах. 237.
- 12.Хамон асар, сах. 238.
- 13.Муборакшоҳ. Одоб-ул-харб ваш-шучоъа //Ба тасҳеҳи Аҳмад Сухайли Хонсорӣ, Техрон, 1346, сах. 176-240.
- 14.Унсурулмаолии Кайковус. Қобуснома //Ба чоп ҳозиркунанда М.Муллоаҳмадов//, Душанбе: - 1979, сах. 83-85.
- 15.Мустафо Раҳимӣ. Номи Худо ва номи инсон, маҷаллаи «Ошно», соли аввал, 1970, №1, сах. 11.
- 16.Ҳошим Раҷабзода. Китоби ҷанг ва тарҷумаи жопонии он, маҷаллаи «Эроншиносӣ», 1378, №2, сах.36.
- 17.Хамон ҷо, сах.362.
- 18.Хамон ҷо, сах. 364.
- 19.Хамон ҷо, сах. 368.
- 20.Бертран Рассел. Ахлоқи фардӣ ва иҷтимоӣ, маҷаллаи «Килк», 1376, №85-88, сах.153.
- 21.Чаҳонбинӣ ва ҳикмати Фирдавсӣ //Бо кӯшиши Маҳмуди Ҳакимӣ, Карамӣ Ҳасанитабор//, Техрон: -1370, чопи дуюм, сах. 26.
- 22.И.С.Брагинский. Царь-книга и ее творец. 12 миниатюр, - М, 1966, стр.81-82.
- 23.Диншоҳи Эронӣ. Ахлоқи Эрони бостон, чопи чаҳорум, Техрон, 1353, сах.72.
- 24.Осори Рӯдакӣ, Сталинобод, 1958, сах. 192.
- 25.Хамон ҷо, сах.45.
- 26.Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ, Сталинобад: - 1958, сах. 70.
- 27.Дар «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» ин калима дар шакли «сутух» сабт шудааст, ки хилофи маънии байт аст. Ин ҷо аз

қувваҳои истехсоли ва умуман ҳаёти моддӣ таъсири фавқулӯдаи калоне расонид, балки барои пешрафти ҳаёти маданӣ, илмӣ, адабӣ ва ғайра заминаҳои мувофиқе ба вучуд овард. Муборизаҳои сиёсӣ ва ҷорабиниҳои, ки дар соҳаи марказият додани давлати Сомонӣ, таъмин намудани бехатарӣ, ободонии мамлакат ва амсоли инҳо бурда мешуд, ба масъалаи аз ҷиҳати ҳаёти маданӣ сабзидани шаҳрҳои Мовароуннаҳр Хуросон низ бетаъсир намонд». ¹⁸

Адабиётшиноси барҷастаи эронӣ Забехуллоҳ Сафо низ иллати асосии пешрафти сареъи адабиётро дар таваҷҷӯҳи зиёди умумӣ сомонӣ ба забону адабиёти порсӣ медонад: «**Таваҷҷӯҳ ба забону адаби порсӣ ҳам аз ҳадамоти муҳими шоҳони сомонӣ аст. Шоҳони сомонӣ ва ҳамаи афроди ин хонадон алоқаи шадид ба забони форсӣ ва назму насри он доштаанд ва аз ин рӯ шуароро мавриди ташвиқу инъом қарор медоданд ва бо ағлаби онон ба меҳру эҳтиром рафтор мекарданд ва нависандагонро ба тарҷумаи кутуби мӯътабар монанди «Таърихи Табарӣ» ва тафсири «Чавомеъулбаён»-и Табарӣ ва «Калилаву Димна»-и Абдуллоҳ бинни Ал-Муқаффаъ ба насри форсӣ ташвиқ мекарданд. Ин таваҷҷӯҳи Сомониён ба забону адаби форсӣ боис шуд, ки адабиёти порсӣ, ки аз аҳди Тоҳириёну Сафориён ба вучуд омада буд, бо суръате аҷиб тариқи камол гирад ва шоирону нависандагонӣ бузурге ба вучуд оянд ва бунёди адаби форсӣ ба нахве ниҳода шавад, ки асбоби истиклоли адабии Эрон ба бехтарин навъе фароҳам гардад».** ¹⁹

Яке аз муҳимтарин омилҳои пешрафти адабиёт дар даврони Сомониён бешубҳа рушду камолати забони порсии дарӣ ва таваҷҷӯҳи ҳоси давлат ба он буд. Зеро забони порсии дарӣ дар асрҳои нӯҳуму даҳум омили муҳими яқпорчагии мардум ва қавмҳои эронитабори Мовароуннаҳр, Хуросон ва Форс гардид. То истилои арабҳо дар сарзаминҳои мазкур забонҳои суғдӣ, хоразмӣ, бохтарӣ, таҳорӣ, пахлави, озарӣ ва забонҳои дигар роиҷ буданд, ки аз байн рафтанд ва забони порсии дарӣ ҷойи онҳоро гирифт ва барои ниғаҳдошти хувияти миллии эронӣ хидмати бузурги таърихию анҷом дод. Бинобар ин ба забони порсии дарӣ эътибори ҷиддӣ додани амирони сомонӣ тасодуфӣ нест, Ин ангегае буд ҷиҳати мутаҳхид кардани мардуми парешон, бо сухани шоирона бедор кардани эҳсоси

худшиносиву худогоҳӣ ва ватандӯстии онон ва дар ниҳояти кор истиклоли миллии кишвар.

Натиҷаи таваҷҷӯҳи хос ва талошу муборизаҳо буд, ки забони порсии дарӣ хеле зуд забони арабиро дар доираи коргузории расмӣ маҳдуд намуд ва дар арсаи адабиёт мақоми аввал ва асосиро ишғол кард ва ҳатто якҷо бо худшиносии миллии мардум бо суръати тамои ривоч ёфт ва дар қолаби «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ ба қуллаи баланд расид. Ба гумони бисёре агар таваҷҷӯҳу пуштибонии бекарону пайгиронаи Сомониён ба забони порсии дарӣ набуд, эҳтимол ин ки Эрон низ монанди Мисру Сурия ва Ироқ ба кишваре арабизабон табдил меёфт, дур набуд. Ба қавли донишманди маъруф Сайид Ҳусайни Наср «агар забони форсӣ вучуд намедошт, Эрон на танҳо мусулмон мешуд, балки арабизабон ҳам мешуд». ²⁰

Яке аз омилҳои муҳим, ки дар дар пешрафт ё ки баръакс пасрафти раванди адабӣ таъсир мегузорад, мафкура ва нигариши ҳукмрони давр аст. Тавре ки манбаъҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, амирони сомонӣ на танҳо диндор буданд, балки бо халифа иртиботи қавӣ доштанд ва аз ҳомиёну густаришдиҳандагони ғаъоли дини ислом маҳсуб мешуданд. Масалан, Исмоили Сомонӣ барои ба ислом гаравидани туркон муборизаву талошҳои зиёде ба харҷ дод ва ба унвони «**амири ғозӣ**» сазовор гашт, вале амирони сомонӣ, баважа Исмоили Сомонӣ ва Наср ибни Аҳмад ба таассуби динӣ роҳ надода, исломро бо ойнҳои эронӣ омезиш доданд. Хидмати бузурги фарҳангии Сомониён бештар дар он зоҳир мегардад, ки онҳо миёни ислом ва суннатҳои фарҳангии Эрони бостон созгорӣ ба вучуд оварданд. Дар ин бобат Ричард Фрай навиштааст: «**Ба назари ман, имтизочи Эрон ва ислом бузургтарин дастоварди Сомониён буд ва ба ҳамин хотир ҳамвора бояд аз онон ёд шавад**». ²¹

Чунин сиёсати мӯътадили динӣ ба адабиёт низ таъсири мусбат расонд. Бесабаб нест, ки дар осори шоирони давр ситоишу бузургдошти инсон, ки ҳам дар осори Эрони бостон ва ҳам дар Қуръону ҳадисҳои набаӣ аз масоили асосист, дар мадди аввал қарор мегирад ва андешаҳои башардӯстӣ яке аз мавзӯҳои умдаи адабиётро ташкил медиҳад. Дар ситоиши инсон ҳамраъӣи дину оин ва фарҳангу тамаддунҳои гуногун равшан мушоҳида мешавад. Дақиқӣ, ки ошкоро ба оӣни

Боби панҷум

1. Ҷаҳонгир Куҷӣ, Пажӯҳишҳои дар «Шоҳнома»// Гузориш ва вероӣи Ҷалили Дӯстхоҳ//, Исфаҳон, 1371, саҳ.19.
2. Дар ин бора дар боби «Хунари шахсиятофаринӣ ва баёни андешаҳои ахлоқӣ дар «Шоҳном»-и Фирдавсӣ» сухан рафтааст.
3. Ин масъала дар боби «Ҳикмату тарбият дар «Шоҳнома» мавриди баҳс ва баррасӣ қарор гирифтааст.
4. Фурӯғӣ. Мақоми Фирдавсӣ ва аҳамияти «Шоҳнома». Дар кит. «Ҳазораи Фирдавсӣ». саҳ. 35.
5. Аҳмади Баширӣ. Саъдии пойбӯс, Фирдавсии чоплус?!, маҷаллаи «Гузориш», Техрон: - 1374, №55, саҳ. 74.
6. Ғулмуҳайни Юсуфӣ. Коваи додхоҳ, маҷаллаи «Армуғон», Душанбе: - 1994, саҳ. 6.
7. Лоик Шералӣ. Гулчине аз ашъор, Техрон: - Алхудо, 1372, саҳ. 110.
8. Ҷаҳонбинӣ ва ҳикмати Фирдавсӣ // Бо кӯшиши Маҳмуди Ҳакимии Ҳасанитабор, Техрон: - 1370, чопи дуюм, саҳ. 22.
9. Сачҷоди Чубина. Ҳикмати назарӣ ва амалӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, саҳ. 395.
10. Ҳамон ҷо, саҳ 408.

Боби шашум

1. Қадамалии Сарромӣ. Аз ранги гул то ранчи хор, шаклшиносии қиссаҳои "Шоҳнома", Техрон: - 1368, саҳ. 431.
2. Забеҳуллоҳ Сафо. Ҳамосароӣ дар Эрон, Техрон: - панҷум. 1369, чопи панҷум, саҳ.231-232.
3. Ризозода Шафак. Таърихи адабиёти Эрон, Техрон: - 1369, саҳ. 92.
4. Дар нашри охири Маскав ҳамин тавр сабт шудааст. Ба назар мо ин ҷо бояд ҷойи «тира» «хира» бошад. Инро илова бар мазмуни байт қофия он ҳам тақозо менамояд
5. Аз ҷумла дар ҷанги Рустам бо Афросиёб Фирдавсӣ аз эҳсоси баланди ватандӯстии туронӣ бо дилбастагӣ сухан меронад, ки дар ин бобат зимни шарҳи мавзӯи ватандӯстӣ баҳс шудааст.
6. Боқирӣ Пурҳом. Маборӣ ва коркарди шахриёрӣ дар «Шоҳнома» ва аҳамияти онҳо дар санҷиши хиради сиёсӣ дар Эрон, маҷаллаи «Фарҳанг», 1993, №4-6, саҳ. 54.

34. Мухаммадмухити Таботабой. Ақидаи Фирдавсӣ. Дар китоби «Фирдавсӣ ва Шоҳнома», Техрон: - Амири Кабир, 1369, сах. 117.
35. Хусайни Размҷӯ. Адолатҷӯйиву зулмситезии Фирдавсӣ, дар маҷмӯаи «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», сах. 298.
36. Боқори Пурҳом. Бо нигоҳи Фирдавсӣ. Маботии нақди хиради сиёсӣ дар Эрон, веростаи дуҷум, Техрон: - Нашри Марказ, 1377, сах. 63.
37. Дар ин бора рӯҷӯ шавад: - М.- Н.О. Османов. Фирдоуси. Жизнь и творчество. М.: - ГВЛ, 1959, сах. 152-154.
38. Раджабов М. Фирдоуси и современность (Анализ мировоззрения), Душанбе: - Ирфон, 1976, сах. 74.
39. Диншоҳи Эронӣ. Ахлоқи Эрони бостон. Техрон: - чопи чаҳорум, 1353, сах. 43.
40. Иқтибос аз китоби М. Раджабов «Фирдоуси и современность (Анализ мировоззрения), Душанбе: - 1976, сах. 100. Ин ғалат дар баъзе мақолаҳое, ки дар солҳои сӣ дар матбуоти тоҷик ба табъ расидаанд, ба ба назар мерасад. Дар ин бора ниг. Маъруфи Раҷабӣ. Таърихи танқид ва адабиётшиносӣ. Душанбе: - 1997, сах. 92-95.
41. Раджабов М. Фирдоуси и современность, сах. 100.
42. Фурӯғӣ. Мақоми Фирдавсӣ ва аҳамияти «Шоҳнома», Дар кит. «Ҳазораи Фирдавсӣ», Техрон: - 1322, сах. 41.
43. Сачҷоди Чӯбина. Ҳикмати назарӣ ва амалӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Шероз, 1377, сах. 424.
44. Зиёиддин Сачҷодӣ. Қазову қадар дар «Шоҳнома», дар маҷмӯаи «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», сах. 121. Барои иттилооти бештар дар ин мавзӯ рӯҷӯ шавад: - Сачҷоди Чӯбина. Ҳикмати назарӣ ва амалӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Шероз, сах. 117-126.
45. Ҳамон ҷо, сах. 117-126
46. Дар бораи нақши қазову қадар дар достони «Рустам ва Сӯҳроб» нигаред: - Салом Нуриёни Баравнӣ. Олами қазову қадар дар «Шоҳнома» (Дар заминаи достони «Рустам ва Сӯҳроб»), «Шоҳнома» дар мактаб (маҷмӯаи мақолаҳо), Душанбе: - 1994, сах. 32-34.
47. Рӯҷӯ шавад: Ғафуров Б. Тоҷикон. чилди аввал ва дуҷум, Душанбе: - Ирфон, 1997, сах. 132-134.

зардуштӣ мӯътақид будани худро таъкид мекунад ва аз он ифтихор ҳам дорад, ба аҳкоми ислому шариат низ комилан мувофиқ ва мӯътақид аст. Ӯ дар қасидае, ки «яке зардуштворам орзуяст» мегӯяд, дар ситоиши мамдӯҳи худ аз теги Ҳайдару набарди Хайбар, ғами Яъқуб, аз ҳичрати Юсуф, оби Кавсар, Дулдул ва дигар масоили марбут ба ислом ёд мекунад.²² Ӯ худ дар шоҳасаре чун «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки ба эҳёи Эрони бостон ихтисос дорад, ҳарчанд мазаммати истилогарони араб ба назар мерасад, вале муқобилгузори динҳо ё хурдтарин беътиноие нисбат ба ислому шариат мушоҳида намешавад.

Амирони сулолаи Сомониён бо вучуди мутадайнину ғозӣ будан ба таассубу ифрот дар умури динӣ роҳ намедоданд ва дар қаламрави худ алорағми дасисаҳову таассуби мазҳабии халифаи Бағдод фазои нисбатан озода маънавиро эҷод карданд, ки ин ҳам барои пешрафти сареъи адабиёт муҳити мусоид фароҳам меовард. Аз иттилооти манобеи таърихиву адабӣ бармеояд, ки дар он даврон дар Бухоро ва шаҳрҳои дигари қаламрави Сомониён намоёндагони халқҳои гуногун, дину мазҳабҳои мухталиф озода зиндагӣ ва фаъолият мекарданд, дучори таъқибу таҳқир намешуданд. Ин сиёсати мӯътадили динии Сомониён боиси ривочи тарҷумаи осори илмиву адабии халқҳои гуногуни олам, инкишофи хеле чашмраси илмҳои ақливу табиатшиносӣ ва вусъати зиёди доираи мавзӯоти адабиёти давр гардида, барои пешрафти ҳарҷонибаи адабиёт низ шароити мусоид фароҳам овард.

Ҳамон тавре ки зикр шуд, забон ва адабиёти форсии дарӣ пайваста бо таҳкими истиқлоли сиёсии давлати Сомониён ва ҳудуди миллии мардум рушду тавсеа меёфт. Дар ин раванд ҳарчанд онҳо бо забон ва адабиёти араби ҳукмрон мубориза мебуданд, вале аз онҳо манфиати зиёд ҳам гирифтаанд. Бинобар ин забон ва адабиёти арабизабонро метавон омили дигари рушди сареъи адабиёти форсии дарӣ дар аҳди Сомониён донист.

Дар қарнҳои У111 – IX, ки чун ду қарни сукути адабиёти Эрон маъруф аст, дар тамоми қисматҳои Эронзамин ва махсусан, дар Хуросону Мовароуннаҳр адабиёти арабизабон хеле рушду тавсеа пайдо кард, ки манобеи адабиву таърихӣ, аз ҷумла девонҳои зиёди шоирон ба ин гувоҳӣ медиҳанд, лозим ба ёдоварист, ки дар пешрафти ин адабиёт суннатҳои адабии

Эрони бостон низ таъсир расонидааст. Бинобар ин барои адабиёти навзоди форсии дарӣ имконияти интихоби шаклу василаҳои гуногуни адаби мавҷуд буд, ки онҳо моҳирона истифода шудаанд. Чунонки таҳқиқоти донишмандони тоҷик Низомиддин Зоҳидов ва Тоҷиддин Мардонов нишон медиҳад, аксари адибони форсигӯи қарнҳои IX - X забони арабро хеле хуб медонистаанд ва ба ду забон асар меофариданд. Дар воқеъ адибони мазкур тавассути забон ва адабиёти араб бо суннатҳои адабии давраҳои гузаштаи тоисломии худ ва ҳамчунин бо дастовардҳои муҳими адабиёти олам огоҳ мешуданд. Бинобар ин ба андешаи баъзе донишмандон, ки ба аввалин шеърҳои шоирони форсигӯӣ, аз ҷумла Муҳаммад ибни Васиф маҳз барои он ки аз лиҳози шакл пухтаву расоянд, бо шубҳа менигаранд, наметавон розӣ шуд, зеро он шоирон дар баробари суннатҳои адабиёти шифоӣ дар мисоли адабиёти арабизабон захираи бузурги адабиву эстетикиро дар ихтиёр доштанд. Яке аз сабабҳои бештар аз қасида иборат будани ашъори аввалин шоирони форсигӯӣ, аввалан, дар доираи дарбор офарида шудани онҳо бошад, сониян, дар он аст, ки қасида навъи асосии адабиёти араб ба шумор мерафт. Вале ин ҳеҷ гоҳ маънии «тавлиди шеъри форсиро дар шакли арабӣ»,²³ ки Е.Э.Бертелс дар асарҳои аввалии худ иддао мекард, надорад, зеро шоирони форсигӯӣ шаклу навъҳои адабиёти арабро айнан напазируфта, ба онҳо тағйироти ҷиддӣ ворид намуда, ғанитару мукамалтар сохтаанд. Далели равшани он вазни арӯз шуда метавонад, ки аз қадамҳои аввали ба шеъри форсӣ гузоштааш ба дигаргуниҳои ҷиддӣ мувоҷеҳ гашт. Ё худ дере нагузашта дар адабиёти форсу тоҷик навъҳои тозаӣ шеър, монанди рубоӣ, маснавӣ ривоч ёфтанд, ки ҳарчанд унвони арабӣ гирифтаанд, вале дар адабиёти араб назире надоштаанд. Ҳамчунин наметавон ба хулосаи зерини Е.Э.Бертелс дар мақолаи мазкур розӣ шуд, ки навиштааст: «**1) Шеъри форсии аҳди Сомониро наметавон ҷудо аз назми араби ҳамон даврон баррасӣ намуд – ин як адабиёт аст, ки аз ду забони гуногун истифода кардааст**».²⁴ Ба назари мо, баръақс, осори бадеии арабизабонро, ки дар қарнҳои У111 –X дар Хуросону Мовароуннаҳр офарида шудааст, бояд аз адабиёти форсу тоҷик донист, зеро он осор ҳарчанд ба забони арабист, вале комилан рӯҳияи милливу ифтихороти эронӣ дошта, аксаран андешаву эҳсосоти зиддиарабро ифода менамояд.

11. Е.Э.Бертельс. Избр. труды. История персидско-таджикской литературы, т.1, М.: - 1960, сах. 198.
12. Дар ин бобат рӯчӯи шавад ба: - Хошимифард. Ақл дар аввали «Шоҳнома», Фирдавсӣ (вижаномаи Кунгураи ҷаҳонии ҳазораи тадвини «Шоҳнома»), 1369, №4, сах. 4-7; Маҳмуди Шоҳруҳӣ. Хирад раҳнамою хирад дилгушӣ, маҷаллаи «Кайҳони ҳавоӣ», 16 январи 1991, сах.16.
13. Дар ин бора ниг. Диншоҳи Эронӣ. Ахлоқи Эрони бостон, Техрон: - ҷопи ҷаҳорум, 1353; М.Раджабов. Фирдоуси и современность, Д., 1976.
14. М.Раджабов. Фирдоуси и современность, Душанбе, 1976, сах. 130.
15. Муҳаммадамини Риёҳӣ. Фирдавсӣ, сах. 187.
16. Теодор Нёлдеке. Ҳамосаи миллии Эрон, сах. 69.
17. Дар ин хусус рӯчӯи шавад: - Ҳасани Анварӣ «Шоҳнома», дар маҷмӯаи «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам», сах. 719-729.
18. Ҳофиз Маҳмудхони Шеронӣ. Дар шиноҳти Фирдавсӣ, сах. 309.
19. Муҳаммадамини Риёҳӣ. Фирдавсӣ, сах. 190
20. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, М.: - Наука, 1967, сах. 25.
21. Бартольд В.В. Состояние и задачи изучения истории Таджикистана. Академик В.В. Бартольд Сочинения, т. GX, М., 1977, сах.513.
22. Ғафуров Б. Тоҷикон ҷ. 1, Душанбе: - 1983, сах. 51
23. Кузмина С. В стране Кубада и Афрасияба, М.: - 1977, сах. 77
24. Деххудо Алиакбар. Луғатнома, ҷ.5, Техрон: - 1373, сах. 6242.
25. Фрай Ричард. Наследие Ирана, М.: - 1972, сах. 66.
26. Гумилев Л.Н. Древние тюрки, сах.22.
27. Эрачи Баширӣ. Турк ва тур дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Душанбе, 2002, сах. 4.
28. Ҳамон ҷо, сах. 166.
29. Ҳофиз Маҳмудхони Шеронӣ. Дар шиноҳти Фирдавсӣ, сах. 308.
30. Теодор Нёлдеке. Ҳамосаи миллии Эрон, сах. 70.
31. Қадамалии Сарромӣ. Аз ранги гул то ранчи хор, сах.712.
32. Ҳусайн Размҷӯ. Адолатҷӯйиву зулмситезии Фирдавсӣ, маҷмӯаи «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», сах. 293.
33. Муҳаммадҷаъфари Ёҳақӣ. Фарҳанги асотир ва достони адабиёти форсӣ, Техрон: - 1375, сах. 75

19.С. Ҳасанова. Социально - этические взгляды Абулкасыма Фирдоуси, Автореферат кандидатской диссертации, Душанбе, 1967, сах. 15.

20. Ҳофиз Махмудхони Шеронӣ. Дар шинохти Фирдавсӣ// Тарҷумаи Шоҳиди Ҷавҳадарӣ//, - Техрон, 1369, сах 310.

21. Куръони мачид, сураи 14, ояти 26.

22. Ин чо «тарбиёт» маънии равшан намедихад, шояд «ироа» бошад.

23. Мумтоз Фафур. Фирдавсии ҳаким, дар мачмӯаи «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», сах. 527.

Боби чорум

1. Чаҳонгир Куёҷӣ. Пажӯҳишҳое дар «Шоҳнома»// Гузориш ва вероиши Ҷалили Дӯстхоҳ//, Исфаҳон: - 1371, сах. 19.

2. Матни суханронии Муриди кулли созмони ҷаҳонии ЮНЕСКО ба муносибати баргузорию Кунгураи ҷаҳонии бузургдошти Фирдавсӣ, Донишгоҳи Техрон, даймоҳи 1369, сах.1.

3. Ҳамон чо, с.1-2.

4. Салмон Албудур. Ҷанбаҳое аз ҳикмату фалсафа дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии Донишгоҳи Техрон, 1371, № 2, сах. 77.

5. Алиқули Маҳмудии Бахтиёрӣ. «Шоҳнома» обишхури орифон, Техрон: - 1377, с.24.

6. Дар «Шоҳнома»-и чопи Душанбе калимаи охирин дар шакли «сипос» зикр шудааст, ки ғалати маҳз аст, зеро шоир хирадро ниғаҳбони се пос, яъне гӯш, чашм, забон доништа, ба онҳо дар байтҳои баъдина ишора кардааст.

7. Шодӣ Асрор. Дарёи андарзу ҳикмат, дар китоби «Шоҳбайтҳои «Шоҳнома», Душанбе: - Адиб, 1990, сах. 11.

8. Маҳмуди Мудаббирӣ. Сӯхробро бояд кушт, ҳафтаномаи «Хабар», Шероз, №2, хурдоди 1372, сах. 9.

9. Забехуллоҳ Сафо. Ҳамосасарой дар Эрон, Техрон, 19, сах. 258.

10. Муҳаммадалӣ Исломии Нудушан. Эрон низ ҳарфе барои гуфтан дорад..., «Ки аз боду борон наёбад газанд..., мачмӯаи мақолат // Бо кӯшиши Маҳмуди Имомӣ, Техрон: - 1368, сах. 25.

Нихоят, муҳимтарин омили дигари пешрати сареъи адабиёти аҳди Сомониён, ки меҳоҳем роҷеъ ба он таваққуф намоем, наҳзати иҷтимоиву адабии шуъубия аст, ки ҳанӯз ба қадри кофӣ таҳқиқ нашуда ва моҳияти воқеии он арзёбӣ нагаштааст. Ҷунбиши шуъубия, ки унвони худро аз ояи 13 сураи 49-и Куръони мачид - «**Ҳучурот**» гирифтааст, дар ибтидои қарни У111 чун воқунише ба худписандиву такаббури ҳокимону хулафои араб ва муносибати таҳқиромези онҳо ба аҷамиён пайдо шуда буд, тадриҷан ба як ҷараёни бузурги иҷтимоиву сиёсӣ табдил ёфта, барои ҷунбишҳои сиёсиву иҷтимоӣ ва ошӯбу исёнҳои гуногун замина гузоштааст. Ин ҷунбиши иҷтимоӣ ба адабиёт низ роҳ ёфта, дар қолаби забони арабӣ зуҳур кардааст. Адибони маъруфи арабизабон Исмоил бинни Ясар, Башшор ибни Бурди Тахористонӣ, Ҳураймии Сугдӣ, Мутаваккилӣ, Абӯнӯвос, Ибни Муқаффаъ ва амсоли онҳо дар осори худ аз гузаштаи пурифтихори мардуми эронинаҷод, бузургиву шукӯҳи тамаддуни ниёғони худ ёд карда, бартарии аҷамиёнро бар арабҳо таъйид менамуданд ва хулафову ҳокимони арабро мавриди тамасхуру мазаммат қарор медоданд.

Адибону донишмандони шуъубия, гузашта аз осори ғании манзум, ба таълифи рисолаҳо низ пардохтанд, ки «**Интиф-ул-Аҷам мин-ал-Араб**» ва «**Фазл-ул-Аҷам ало ал-Араб ва ифтихорухо**»-и Абӯусмон Сайид бинни Ҳамиди Бухтакон, «**Алмасолиб-уссағир**» ва «**Алмасолиб-ул-қабир**»-и Ҳайсам ибни Адо, «**Фазил-ул-фурс**»-и Абӯубайди Муаммар аз ҳамин зумранд.

Адабиётшиноси тоҷик Низомиддин Зоҳидов дар таҳқиқоти худ ашъори чанде аз шоирони шуъубиро таҳқиқ намуда, ба чунин натиҷа расидааст, ки хеле ҷолиб аст: «**Мафкураи шуъубия, шеърӣ шуъубӣ дар пайдоишу рушди шеърӣ нави форсӣ нақши ҳосе дорад. Оҳангҳои ватандӯстӣ, алоқа ба фарҳанги тоисломии худӣ, рӯҷӯ ба осори Эрони бостон, ки ба офаридаҳои шуароӣ шуъубӣ ҳос буданд, ба адабиёти қарни X форсу тоҷик аз шеърӣ шуъубияи қарнҳои У111 – IX интиқол ёфтаанд**».²⁵ Дарвоқеъ таъсири наҳзати шуъубия дар ҳудӯгоҳиву худшиносӣ ва тақвияти эҳсоси ватандӯстии аҳли адаби аҳди Сомониён хеле бузург аст. Бесабаб нест, ки дар осори адибони ин аср эҳсосу андешаҳои баланди ватандӯстӣ нисбат ба даврҳои дигари таърихи адабиётмон хеле бештар ифода ёфтаанд, маҳз дар

хамин даврон бузургтарин ҳамосаи ватанпарварии адабиёти ҷаҳон – «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ падидаи омадааст.

Тақрибан 40 сол муқаддам адабиётшинос Михаил Занд офаридаҳои адибони шуғубиро «**адабиёти халқҳои эронӣ ба забони арабӣ**» номида, зарурати як ҷузъи таркибии адабиёти форсу тоҷик донишмандонро таъйид карда навишта буд: «**Дар айни ҳол ба эронӣ низ метавон ҳақ дод, ки нависандагони барҷастаи шуғубиро дар идои бузургони адабиёти классикии худ бидонанд. Барои ин адабиёти садаҳои У111 – IX давраи дигарбудагӣ Anderssein ё зиндагӣ дар қолаби як забони дигар ба шумор меравад**».²⁶ Мутаассифона, ба ин хитоб то ҳол эътибори ҷиддӣ дода намешавад. Ҳарчанд дар Тоҷикистон таҳқиқи ин падидаи муҳими адабӣ шуруъ шудааст, вале то ҳол, ҳатто, мунтахабе аз осори шоирони шуғубӣ тарҷумаву интишор наёфтааст, дар китобҳои таърихи адабиёт фасле ба он чудо нагаштааст. Ҳатто дар муфассалтарин таърихи адабиёти Эрон, ки ба қалами Забехуллоҳ Сафо тааллуқ дорад, чунин фасле ба назар намерасад. Бинобар ин, зарур аст, ки донишмандону адибони Эронро Тоҷикистон ҳарчи зудтар ба тарҷумаву нашри осори шоирони маъруфи арабизабони шуғубӣ иқдом намојанд.

Хуб мешуд, ки минбаъд адабиёти арабизабони қарнҳои У111–IX Хуросону Мовароуннаҳр чун як ҷузъи таърихи адабиёти форсу тоҷик мавриди баррасӣ қарор гирад ва фаслҳои ихтисосии таърихи адабиёт ба онҳо бахшида шавад. Дар он сурат мо метавонем садои воқеии «**ду қарни сукут**»-и таърихи адабиётмонро шунавем ва ба заминаҳову омилҳои пайдоиш ва пешрафти сареъи адабиёти оламшумули форсу тоҷик дар аҳди Сомониён бештару беҳтар ошно шавем.

Қарнҳои IX - X, яъне аҳди Сомониён замони пешрафтҳои куллии соҳаҳои гуногуни илму фан, тижорату кишоварзӣ, иқтисоду фарҳанги Хуросону Мовароуннаҳр буд. Донишмандони форсу тоҷик дар муҳити созгоре, ки муҳайё шуда буд, ба омӯзиши амиқи илму дониши халқҳои гуногуни олам, ба хусус Юнону Рими Бостон, Ҳинду Чини Қадим пардохта, муҳимтарин осори онҳоро ба забонҳои арабиву форсӣ тарҷума карданд, ки ин боиси боқӣ мондани онҳо гаштааст. Онҳо бо нерӯи хираду заковати худ ганҷинаи илму дониши то он замон гирдомадаи башарро ганӣ гардонда, дар ҳар соҳаи илм кашфиёту ихтирооти зиёде кардаанд. Кашфиёту дастовардҳои илмии онҳо дар асрҳои минбаъда мавриди

Боби сеюм

1. Мумтоз Фафур. Фирдавсии ҳаким. «Намирам аз ин кас, ки ман зиндаам...», маҷмӯаи мақолоти Кунгураи ҷаҳонии бузургдошти Фирдавсӣ, // Бо кӯшиши Ғуломризо Сутуда//, Техрон, 1374, саҳ. 527.
2. Ризо Мустафавӣ. Чаро ба Фирдавсӣ лақаби «ҳаким» додаанд?, маҷмӯаи «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», саҳ. 556.
3. Ҳамон ҷо, саҳ. 555.
4. Ҳамон ҷо, саҳ. 557.
5. Ғуломалӣ Афрӯз. Мулоҳизоти равоншинохтӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, дар маҷмӯаи «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», саҳ. 1043.
6. Зиёуддини Сачҷодӣ. Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ, маҷлаи «Армуғон», 1994, №2, саҳ. 20.
7. Сачҷоди Чӯбина. Ҳикмати назарӣ ва амалӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Шероз, 1377, саҳ. 109.
8. Алии Даштӣ. Даме бо Хайём, чопи сеюм, Техрон: - 1354, саҳ. 373.
9. Ин андешаи нодуруст дар матбуоти солҳои 50-60 қарни XX тоҷик низ аз ҷониби баъзе адибон баён шуда буд.
10. Кузмичев И. Литература и нравственное воспитание личности, М., 1980, с. 118.
11. Муҳаммадамини Риёҳӣ. Фирдавсӣ, Техрон: - 1375, саҳ. 323.
12. Кузмичев И. Литература и нравственное воспитание личности, М., 1980, с. 114.
13. Орифӣ М. Аз таърихи афкори педагогии халқи тоҷик, Душанбе, 1962, саҳ. 102.
14. Мирзоев А. Биноӣ, Сталинобод: 1957, саҳ. 225.
15. Мирзоев А. Биноӣ, саҳ. 445. Ин намуна ва мисолҳои дигар аз шоирони қарнҳои X - XIX аз баёзи Ноқиси Каттакӯргонӣ, ки таҳти рақами 1829 дар ЗДШ Академияи улуми ҶТ маҳфуз аст, гирифта шудаанд.
16. Ҳамон ҷо, саҳ. 445.
17. Ҳамон ҷо, саҳ. 445.
18. Ҳамон ҷо, саҳ. 445.

30. Асроров Ш. Чанд мулохиза оид ба концепсияи бадеии инсон дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. Маҷм. Масъалаҳои филологияи тоҷик, Душанбе, 1976, саҳ. 3-18.

31. Абдувалиев А. Тарбияи ватандӯстии талабагон ҳангоми таълими эҷодиёти Абулқосим Фирдавсӣ. Маҷм. Тарбияи ватандӯстии советии мактаббачагон, Душанбе, 1973; Бойматова Т. Панду ҳикматҳо дар «Шоҳнома», маҷаллаи «Садои Шарқ», 1976, №2; Саркоров Н. Ситоиши некӣ ва накӯҳиши бадӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ, маҷаллаи «Мактаби советӣ», 1986, №3.

32. «Шахнаме» Фирдоуси величайшее художественное творение в истории мировой цивилизации / Тезисы докладов и сообщений, Душанбе - Тегеран, 1994.

33. Аълохон Афсаҳзод. Фирдавсӣ ва суннати андарзгӯӣ, Аҳбори Академияи улуми ҚТ. Силсилаи шарқшиносӣ, таърих, филология, 1994, №2, саҳ. 47-57.

34. Андешаҳои панду ахлоқӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Душанбе, 1995.

35. Насриддин А. Ашъори ҳикматӣ дар замони Сомониён. Маҷм. «Тамаддуни бостон ва фарҳанги замони Сомониён», Душанбе, 1999.

36. Атоев А. Проблемы нравственности в «Шахнаме» Абулқосима Фирдоуси, АКД, Душанбе, 1998.

37. Муллоаҳмадов М. Хирад ва хирадмандӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Аҳбори Академияи улуми ҚТ, силсилаи шарқшиносӣ, таърих, филология, 1994, №2, саҳ. 38-46; Масъалаҳои башардӯстӣ дар адабиёти аҳди Сомонӣ, маҷм. «Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ», Душанбе, 1998, саҳ. 527-537; Некиву накӯкорӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, маҷм. Инсон. Адабиёт. Фарҳанг, Душанбе, 1998, саҳ. 39- 53.

38. Ҷаҳонбинӣ ва ҳикмати Фирдавсӣ// Бо кӯшиши Маҳмуди Ҳакимӣ ва Карими Ҳасанитабор//, Техрон, чопи дуюм, 1370.

39. Панду андарзҳои ҳаким Абдулқосими Фирдавсӣ дар «Шоҳнома». //Пешгуфтори Ҷамшеди Мехрпӯё, ба хатти Ҳамиди Сосонӣ//, Техрон, 1369.

омӯзиши донишмандони халқҳои дигари олам, ба хусус Аврупо қарор гирифта, яке аз омилҳои асосии пешрафти илму фарҳанг дар асрҳои охири гаштааст.

Кашфиёту дастовардҳои илмии донишмадони форсу тоҷик хеле зиёд буда, мутаассифона, ҳанӯз ҳарчониба таҳқиқу таъйин нашудааст. Ин ҷо ба чанде аз онҳо, ки воқеан ҷавҳари гуфтугӯи тамаддунҳо дар он асрҳо мебошанд, ишора мешавад.

Кимийедони маъруфи хуросонӣ Ҷобир ибни Ҳайён назарияи пайдоиши филизотро эҷод кард. Муҳаммад Закариёи Розӣ осори Гиппократу Гален ва дигар донишмандони Юнону Рум, Ҳинду Миср, Чину Сурияро омӯхта, тибби назариро бо амали пайваст. Ӯ бори аввал фарқи бемории обиларо аз сурхак муайян карда, усули гулбуриро дар муолиҷаи нағзак истифода намудааст. Ӯ нахустин донишмандест, ки дар таърихи тиб навиштани таърихи бемориро ҷорӣ кардааст, ки то имрӯз идома дорад. «**Розӣ аввалин донишмандест, ки имконияти бо усули кимийвӣ сохтани доруҳои сунъиро ба аҳли башар пешкаш намудааст. Ӯ усули алкаҳол (Spiritus vini) ва сулема – дихлороди симобро (Hudrargum dichloratum) кашф намудааст ва аввалин табибест, ки тори (кетгутӣ) аз рӯдаи борики гӯсфанд сохтара барои дӯхтани захм ва доқаро барои бастану захму ҷойи ҷарроҳӣ истифода бурдааст. Ӯ чангаки маҳсули филизӣ барои баргараф намудани ҷисми ба гулӯ афтада ихтироъ кардааст.**»²⁷ Абӯабдуллоҳ Муҳаммади Хоразмӣ рақамҳои ба истилоҳ арабиро, ки решаи ҳиндӣ доранд, дар илм ва зиндагӣ ҷорӣ намуд, ки имрӯз дар истифодаи аҳли олам аст.

Дар таҳкими робитаҳои илмии Шарқу Ғарб ва тарвиҷи гуфтугӯи тамаддунҳо, бахусус хидмати ду донишманди бузурги ин даврон Абӯалӣ ибни Сино ва Абӯрайҳони Берунӣ хеле бузург аст. Онҳо дар ин роҳ тамоми нерӯву заковати худро сарф намуда, осори гаронбаҳое офариданд, ки пайвандгари тамаддунҳо мебошад.

Ибни Сино дар пешрафти илмҳои тиб, кимия, риёзиёту ҳандаса, маъданшиносӣ, набототшиносӣ, ҳайвонотшиносӣ, физикаву геология, фалсаву мантиқ ва амсоли инҳо саҳми калон гузошта, ганҷинаи илми ҷаҳониро бо кашфиёту дастовардҳои илмии худ ғанӣ гардондааст. «**Ал-Қонун**»-и Ибни Сино доиратулмаорифи тиббиест, ки тамоми дастовардҳои тибби ҷаҳониро то он замон ҷамъбаст намуда, сипас дар тӯли асрҳо китоби дарсии донишқадаҳои тиббии

Аврупо будааст. Кашфиёти ӯ дар соҳаҳои гуногуни тиб хеле фаровон буда, аввалин рисолаи илмиро дар бораи муолиҷаи бемории қалб навиштааст ва садҳо доруи навро сохтааст. Дар осори фалсафии Ибни Сино, баҳусус «Шифо»-и ӯ гуфтугӯӣҳои фалсафаву ҳикмати Шарку Фарб эҳсос мешавад.

Абӯрайҳони Берунӣ низ дар соҳаҳои гуногуни илм кашфиёту ихтирооти зиёд карда, шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо намудааст. Ӯ андешаи низоми гелиосентрии оламро қабл аз Коперник баён карда буд. Берунӣ ҳарчанд дар кишваркушоӣҳои Султон Маҳмуд дар Ҳиндустон ширкат варзида, чандин бор ба он кишвар сафар карда буд, вале ӯ бо худ донишу ҳикмат бурд ва дар зимни сафарҳо ба омӯзиши забону фарҳанги ҳиндустон пардохта, шоҳасари худ «**Китоб фӣ таҳқиқи молилҳинд**»-ро офарид. Ӯ ҳамчунин барои пайвастанӣи комёбиҳои ҳисоби юнониву ҳиндӣ кӯшишҳо ба харҷ додааст.

Ин донишманди бузург дар китоби «**Сайдана**» дар бораи 1116 даво маълумот дода, номи 4500 даворо ба забонҳои арабӣ, форсӣ, юнонӣ, ҳиндӣ, лотинӣ, чинӣ ва ғайра сабт намудааст.

Аббоси Маҷусии Аҳвонӣ, Абулҳасани Табарӣ, Абӯмансури Қамарӣ, Абусаҳли Масеҳӣ, Абӯбакри Бухорӣ, Ҳаким Майсарӣ ва амсоли онҳо бо омӯзиши манбаъҳои тиббии Юнон, Араб, Ҳинд ва таҷрибаҳои табибони кишварҳои гуногун осори зиёде офаридаанд, ки бештари онҳо ба забонҳои аврупоӣ чоп гардиданд.

Чунин мисолҳо аз соҳаҳои дигари илму адаб ва фарҳанг ҳам метавон овард, ки бештари онҳо аз равобитаи мутақобилаи илму фарҳанги кишварҳои Шарку Фарб гувоҳӣ медиҳанд. Ҳамаи инҳо баёнгари он аст, ки даврони Сомониён аз пурбортарин даврони гуфтугӯӣи тамаддунҳои мухталифи ҷаҳон буда, нақши муҳиме дар пешрафти башар бозӣ намудааст.

Дар ҳакин муҳиту заминаи мусоиди фарҳангӣ Абулқосим Фирдавсӣ аз дастоварҳои бузурги ниёгону ҳамзамонони худ илҳом гирифта бо эҳсоси баланди ифтихори миллӣ ва рӯҳи пуршӯри ватандӯстӣ ба иншои «**Шоҳнома**»-и безаволи худ оғоз намуд ва тамоми ҳастии худро ба он бахшид.

Дар тӯли беш аз сӣ соли, ки Фирдавсӣ пайваста ба таълифи шоҳасари худ машғул буд, дар Эронзамин тағйироти зиёде сиёсату иҷтимоӣ ба вучуд омад. Аз ҷумла давлати Сомониён бар асари талошу тазодҳои дохиливу хориҷӣ сукут

Насруллоҳи Фалсафӣ. Меҳанпарастии Фирдавсӣ. Маҷаллаи «Меҳр», №21, 313, саҳ. 409-424.

15.Абулхусайни Майкада. Фирдавсӣ - худованди ахлоқ. Маҷаллаи «Меҳр», 1313, №2, саҳ. 566-568; Шарифмуҳаммади Хусайн. Таълим ва тарбият аз назари Фирдавсӣ, Техрон, 1319; Иброҳими Сафой. Андарзгӯӣ дар «Шоҳнома». Ҷаласоти «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, №2, 1349, саҳ. 143-151.

16.Маҳмуд Шафезӣ. Дониш ва хиради Фирдавсӣ, Техрон, 1350.

17.Ғулумалии Афрӯз. Мулоҳизоти равоношинохтӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», Маҷмӯаи мақолоти Кунгураи ҷаҳонии бузургдошти Фирдавсӣ («**Ҳазораи тавдини "Шоҳнома"**»), //Ба кӯшиши Ғулумризо Сутуда//, Техрон. 1374.

18.Ҳамиди Фарзом. Ахлоқи исломӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ. «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам...», саҳ.713.

19.Атоуллоҳ Муҳочиронӣ. Ҳамосаи Фирдавсӣ, ҷилди аввал, Техрон, 1372, саҳ. 33.

20.Неъматуллоҳи Нозирӣ. Панду ҳикмати Фирдавсӣ дар матни достонҳои, Техрон, 1369, саҳ. 17.

21.Саъиди Ҳамидиён. Даромаде бар андеша ва ҳунари Фирдавсӣ, Техрон,1372, саҳ.24.

22.Сачҷоди Чӯбина. Ҳикмати назарӣ ва амалӣ дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ, Шероз, 1377.

23.Стариков А.А. Фирдоуси и его поэма «Шахнаме». Дар кит. «Фирдоуси. Шахнаме», том 1, М., 1957, саҳ. 535.

24.Маъруфи Раҷабӣ. Таърихи танқид ва адабиётшиносӣ, Душанбе: - Адиб, 1997, саҳ. 92-95.

25. Ҳасанова С. Баъзе масъалаҳои ахлоқ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, маҷаллаи «Мақтаби советӣ», 1967, №4, саҳ.44.

26. Ҳасанова С. Ақидаҳои Фирдавсӣ дар бораи одоби ахлоқ, маҷаллаи «Мақтаби советӣ», 1967, №10; Ҳасанова С. Социально-этические взгляды Абулкасыма Фирдоуси, Душанбе: - 1967.

27.Раджабов М. Фирдоуси и современность (Анализ мировоззрения), Душанбе, 1976, с. 102.

28.Ҳамон ҷо, саҳ. 130.

29.Ҳамон ҷо, саҳ.134.

Боби дуввум

1. Китоби Эрач Афшор «Китобшиносии Фирдавсӣ» бори аввал соли 1347/1969 ба таъб расида, феҳристи осор ва таҳқиқот дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-ро то он сол дарбар мегирифт. Соли 1976 чопи дуюми китоби мазкур сурат гирифт, ки дар он илова бар маводи тозаии солҳои охир ба нашри аввал низ таҷдиди назар шудааст.
2. Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. Аз рӯйи нусхаи Муҳаммадалии Фурӯғӣ, бе нишондоди санаи чоп, Техрон, сах. 278.
3. Суханони гузида дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ, //Гирдоваранда Зиёуддин Саччодӣ//, Техрон: - Сурӯш, 1371, сах. 18.
4. Теодор Нелдеке. Ҳамосаи миллии Эрон. Тарҷумаи Бузург Алавӣ, Техрон, 1327, муқаддимаи Саъид Нафисӣ, сах. 6.
5. Иқтибос аз: Воҳидова С. Историография германской иранистики (конца XVIII-XX вв), АКД, Душанбе, 1998, сах. 15.
6. Шокир Мухтор. Фирдоуси во Франци, Душанбе: - 1999, сах. 27.
7. Ҳамон ҷо, сах. 35.
8. Фушекур. Мафохими ахлоқ дар адабиёти форсӣ то қарни ҳафтум. Маҷмӯаи хитобаҳои нахустин Кунгураи таҳқиқоти эронӣ, ба кӯшиши Фуломризо Сутуда, Техрон, ҷ.2., 1353, с.60-65; С.-Н.де Фучекур. Une Lektune du Jume des Rois de Fendouesi, Studia Iranica, 5,2 (1976) pp 191-195.
9. Charles-Henri de Fouchecour. Moralia. Les nations morales dans la litterature persane du 3e/se au 7e/13e siecle, Paris, 1986.
10. Шиблии Нӯъмонӣ. Шеър-ул-Аҷам. Тарҷумаи Сайид Муҳаммадтақии Фаҳр Доии Гелонӣ. ҷ.4, чопи сеюм, Техрон, 1368, сах. 226.
11. Чаҳонгир Кувурги Куёҷӣ. Пажӯҳишхое дар «Шоҳнома». // Гузориш ва вероиши Ҷалили Дӯстхоҳ//, Исфохон, 1371, сах. 20-23.
12. Ҳофиз Маҳмудхони Шеронӣ. Дар шинохти Фирдавсӣ. Тарҷумаи Шоҳиди Ҷавҳадарӣ, Техрон, 1369, сах. 24-25.
13. Абдулваҳҳоби Изом. Мақоми «Шоҳнома» дар адабиёти олам. Дар кит. «Ҳазораи Фирдавсӣ», Техрон, 1322, сах. 210.
14. Ризозода Шафақ. Ватанпарастии Фирдавсиро чӣ тавр бояд фаҳмид? Маҷаллаи «Бохтар», 1313, №1, сах. 830-837;

намуд ва давлатҳои Ғазнавиёну Қарохониён ба ин сарзамин султа ёфтанд.

Ҳадафҳои волои Фирдавсӣ, ки дар «Шоҳнома» дарҷ ёфтаанд, бо сиёсати давлати нав созгорӣ надоштанд, вале шоири бузург алорағми он андешаву матолиби башардӯстонаву ватанпарастонаи хешро ироа намуд ва шоҳкори беназире ба вучуд овард, ки ҳарчанд мавриди писанди ҳокимони ғазнавӣ воқеъ нагардид, вале баъдан ба унвони бузургтарин ҳамосаи миллии Эрон ва чаҳон шинохта шуд.

Солҳои охир ба масъалаи робитаи халқову ойинҳо ва фарҳангу тамаддунҳо таваҷҷӯҳи зиёд дода мешавад. Аз ҷумла соли 1993 донишманди амрикоӣ мудири Маркази мутолиоти стратегии Донишгоҳи Ҳарвард Самуил Ҳантингтон дар ин замина назарияи «**бархӯрди тамаддунҳо**»-ро пешниҳод намуд. Тибқи ин назария ҷангҳои оянда миёни ҳашт тамаддуни асосии дунё, амсоли тамаддуноҳои исломӣ, конфутсионӣ, ғарбӣ, японӣ, ҳинду, славянӣ, ортодоксӣ, амрикоӣ лотинӣ ва африқоӣ ба амал хоҳад омад. Назарияи мазкур мавриди баҳсу нақди донишмандону сиёсатмадорон қарор гирифт ва дар муқобили он назарияҳои дигар пешниҳод гардиданд, ки «**назарияи омехтагии тамаддунҳо**», назарияи «**поёни таърих**»-и Фукуяма, назарияи «**воқеъгирии ҷандқутбӣ будани чаҳон**»-и Киссенҷер, «**назарияи навини чаҳон**», назарияи «**чаҳонгирии неолибералҳо**» аз маъруфттарин онҳоянд.

Назарияҳои мазкур мавриди таваҷҷӯҳ ва баррасии донишмандону сиёсатмадорони эронӣ низ қарор гирифтанд. Файласуфи муосири шинохтаи эронӣ муқими Амрико Сайид Ҳусайни Наср андешаҳои худро дар бораи назарияҳои мазкур ва ба хусус назарияи «**бархӯрди тамаддунҳо**» баён намуда, беасосиву яқҷониба будани онҳоро таъкид мекунад, вале худи ӯ низ баъзан ба он роҳ мидиҳад. Наср тамаддуноро зодаи дин доништа, нақши башарро дар офаридани он инкор менамояд: «...**ва тамаддунҳои бузурги дунё тамоман зодаи адён ва паёмҳои илоҳӣ ҳастанд. Ҳеч вақт башар тамаддун ба вучуд наёвардааст. Аслан ин ҳарф, ки башар тамаддун ба вучуд оварда, ин як ҳарфи лоадри аст, ки аз фалсафаи ғарбии қарни нуздаҳум бархостааст**».²⁸

Сайид Ҳусайни Наср борҳо ин андешаро таъйид намуда, аз ҷумла мафҳуми тамаддуни мардумони эрониро сахҳ

намедонад ва онро тамаддуни исломӣ мешуморад ва тамаддуни тоисломии онҳоро нодида мегирад ва ё ҷузви тамаддуни исломӣ медонад: **«Тамомӣ тамаддунҳои ҷаҳон (тамаддунҳои асил) зодаи дин аст, ба ҳамин ҷиҳат банди ақида дорам, ки усулан як дин наметавонад бештар аз як тамаддун дуруст кунад».**²⁹

Раиси собиқи Ҷумҳурии исломии Эрон Сайид Муҳаммад Хотамӣ ноябри соли 1998 дар иҷлоси Маҷмаъи умумӣ Созмони Милали Муттаҳид пешниҳоди гуфтугӯи тамаддунҳоро матраҳ намуда, хоҳиш кард, ки соли 2001 соли гуфтугӯи тамаддунҳо номида шавад. Ин пешниҳод мавриди қабули ҳам Созмони Милали Муттаҳид ва ҳам донишмандону сиёсатмадорони маъруфи олам қарор гирифт ва он сол **«Соли гуфтугӯи тамаддунҳо»** эълон гардид. Муҳаммади Хотамӣ дар суҳанронии мазкур ба масъалаи сулҳ бештар таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, онро ба мафҳуми васеъи сулҳи кулӣ маънидод мекунад ва дар баробари сулҳи миёни мардумон сулҳи инсон бо табиатро низ таъкид месозад: **«Сулҳи тамомиёр илова бар сулҳи миёни инсонҳо шомили сулҳи миёни инсон ва табиат низ мешавад. Инсон бояд аз ғалаба ва истило бар табиат даст бардорад ва дар оянда бештар бар ҳамоҳангӣ миёни инсон ва табиат таъкид кунад, ҳифзи муҳити зист ба масобаи мероси муштаракӣ табиӣ аз муҳимтарин авлабиятҳои қарни оғӣ аст».**³⁰ Ин мавзӯ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ низ матраҳ шудааст.

Бояд гуфт, ки назарияву амалияи гуфтугӯи тамаддунҳо дар таърихи башар решаҳои амиқ дошта, аз замонҳои қадим арзи вучуд кардааст. Дар ин бобат махсусан, дар тамаддуни тоисломӣ ва исломии мардумони эронитабор далелҳои фаровонро пайдо кардан мумкин аст, ки ин ҷо чанде аз онҳоро ёдовар мешавем, зеро дар замонҳои ҷаҳонишавӣ тарғибу таъкиди онҳо зарур мебошад.

Мардумони эронӣ ба тамаддуни олам дастовардҳои азиме ҳада кардаанд, ки барои пешрафти ҷомеаи инсонӣ то имрӯз хидмат менамоянд. Муҳимтарини онҳо ганҷи шойғони ниёғони мо китоби муқаддаси «Авесто» ва ойини зардуштӣ мебошад, ки ба фарҳангу тамаддун, дину оини халқҳои дигар таъсири калон расондаанд.

«Авесто» нахустин шоҳасарест, ки дар дунёи қадим ба мардуми олам сулҳу дӯстӣ, қору кӯшиш, гуфтори нек, рафтори

15. Е.Э.Бертельс. Литература на персидском языке в Средней Азии. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана, М., 1988, с. 268.

16. Саид Нафисӣ. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ, Техрон, ҷоми дуввум, 1341, саҳ. 247.

17. Садриддин Айний. Устод Рӯдакӣ. Куллийет, ҷ. 2, китоби якум, Душанбе, 1963, саҳ. 138.

18. Абдулғанӣ Мирзоев. Абӯабдулло Рӯдакӣ. Сталинобод, 1958, саҳ. 37.

19. Забехуллоҳ Сафо. Таърихи адабиёт дар Эрон. Техрон, ҷилди аввал, ҷоми дуввум, 1371, саҳ. 206.

20. Сайид Хусайни Наср. Забони форсӣ ва ҳувияти миллӣ. Паёми андеша, 1998, № 2, саҳ. 25.

21. Ричард Фрай. Бухоро – дастоварди қуруни вусто, саҳ. 155.

22. Осори Рӯдакӣ, Сталинобод, саҳ. 278-282.

23. Е.Э.Бертельс. Персидская поэзия в Бухаре X в. Избранные труды История литературы и культуры Ирана. М., 1988, с. 290.

24. Ҳамон ҷо, саҳ. 426.

25. Низомиддин Зоҳидов. Арабоязычный период персидско-таджикской литературы VIII-IX в., Душанбе, 1993, стр. 77.

26. М. Занд. Шесть веков славы, М., 1964. Тарҷумаи форсии он: Михаил И. Занд. Нур ва зулмат дар таърихи адабиёти Эрон. Тарҷумаи Ҳ. Асадпури Пиронфар. Техрон, ҷоми дуввум, 2536, саҳ. 29.

27. Ю. Нуралиев, Тиббу табобат дар замони Сомониён. Дар китоби «Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ», Душанбе, 1998, саҳ. 332.

28. Гуфтугӯ бо доктор Сайид Хусайни Наср дар боби гуфтугӯи тамаддунҳо. Китоби моҳ, 20 марти 1999, Техрон, саҳ. 10.

29. Ҳамон ҷо.

30. Сайид Муҳаммад Хотамӣ. Маботии гуфтугӯи тамаддунҳо, Китоби моҳ, 20 марти 1999, саҳ. 3.

31. Ю. Нуралиев. Медицина эпохи Авиценны, Душанбе, 1981, саҳ. 13.

32. Б. Фафуров. Тоҷикон, китоби якум. Душанбе, 1983, саҳ. 113.

33. Н.И. Конрад, Запад и Восток, М., 1972, саҳ. 273-274.

34. Муҳаммад Муҳаммадии Малоӣрӣ. Таърих ва фарҳанги Эрон, ҷилди аввал, Техрон, 1372, саҳ. 453.

Боби аввал

1. Муҳаммад Авфӣ. Лубобулалбоб, аз рӯи чопи Браун, бо муқаддимаи Муҳаммад Қазвинӣ, таҳқиқи Саид Нафисӣ, Техрон, 1361, саҳ. 519-526, 542, 548-550.
2. Садриддин Айни. Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ. Куллиёт, ҷ. 2, китоби аввал, Душанбе, 1963, саҳ. 15.
- 3 М. -Н.О. Османов. Фирдоуси. Жизнь и творчество, М., 1959, стр. 7.
4. Фаррухии Систонӣ. Девон, ба кӯшиши Муҳаммад Дабири Сиёкӣ, Техрон, чопи дувум, 1349, саҳ. 206.
5. Ҳамон ҷо, саҳ. 344.
6. Таърихи Систон, вириши матн: Ҷаъфар Мударриси Содикӣ, Техрон, 1373, саҳ. 3 – 4.
7. Фаррухии Систонӣ. Девон, саҳ. 128, 130.
8. Абдулҳусайни Зарринқӯб. Аз гузаштаи адабии Эрон, саҳ. 233-234.
9. Дар ин бора дар асарҳои зайл батафсил сухан рафта, далелҳои зиёд оварда шудаанд: А. Якубовский. Махмуд Газнави. «Фердоуси». Л., 1934; Н.В.Пигулевская и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Л., 1958.
- 10 Носири Хусрав. Девон, ба кӯшиши Мучтабо Минавӣ ва Маҳдии Муҳаққиқ, 1353, саҳ. 54.
- 11 Рочъ ба пешрафтҳои Мовароуннаҳру Хуросон дар аҳди Сомониён манбаҳои таърихӣ маълумоти фаровон додаанд, ки дар таҳқиқоти зайл чамбандӣ шудаанд: Бобоҷон Ғафуров. Точикон.(Таърихи қадим, асрҳои миёна ва давраи навин), ҷ. 1 ва 2, Душанбе, 1997 ; Н.Неъматов. Давлати Сомониён, Душанбе, 1989; Ҷаводи Ҳиравӣ. Эрон дар аҳди Сомониён, Машҳад, 1365.
12. Аҳрор Мухторов, Амирон ва вазирони сомонӣ, Душанбе, 1967, саҳ. 57 – 64.
13. Ричард Фрай. Бухоро дастоварди қуруни вусто, чопи дувум, Техрон, 1365, саҳ. 89.
14. Шоири қарни XI Рашидии Самарқандӣ навиштааст:

Ғар сарӣ ёбад ба олам кас ба некӯшоирӣ,
Рӯдакиро бар сари он шоирон зебад сарӣ.
Шеърӣ ӯро баршумурдам сездаҳ раҳ сад ҳазор,
Ҳам фузун ояд, агар чунон ки бояд бишмарӣ.

нек ва пиндори некро талқин намудааст. Офаридгори ин асари бузург Зардушт то имрӯз аз шахсиятҳои барҷастаи таърихи башар маҳсуб мешавад. Чунон ки донишманди Белжик Жак Дюшен фармудааст: «**Аз ҳамаи фарзандони Осиёи Ғарб аввалин касеро, ки ба фарзандӣ хондааст, Зардушт буд. Таълимоти ӯ Юнонро тақрибан чаҳоряк аср қабл аз он ки таълимоти Масех пазируфта шавад, ғаний гардондааст. Зардуштро Афлотун ҳам медонист... Зардушт ягона касе буд, ки ҳикмати Осиёи бостонро муаррифӣ мекард**».³¹

Таъсири пурфайзи «Авесто» ва ойини зардуштиро ба тамаддунҳои гуногуни олам донишмадон бо далелҳои фаровон нишон додаанд. Аз ҷумла академик Бобоҷон Ғафуров дар ин бора фармудааст: «**Ойини зардуштӣ, ки дар Осиёи Миёна ба зухур омада буд, дар замони Ҳахоманишиҳо ба Эрон ва боз дуртар ба тарафҳои Ғарб паҳн шуда, баъдҳо (то замони тахти истилои арабҳо воқеъ гардидани Эрон ва Осиёи Миёна) мазҳаби давлатии эронӣ қарор гирифт. Ханӯз дар қарни панҷи пеш аз милод дар шаҳри Мемфиси Миср маъбади худӣ эронӣ – Митра вучуд дошт. Дар давраи империяи Рим парастии Митра дар бисёр мамлакатҳо расм гардида, то ҷазираҳои Британия расида буд...**».³²

Парастии чор унсур – оташ, об, хок, бод низ аз ойини зардуштӣ ба фалсафаи Юнони бостон гузаштааст.

Дар давраи истилои Искандари Мақдунӣ, ба хусус пас аз даргузашти ӯ ва ташкили давлати Юнону Бохтар таъсири мутақобилаи тамаддунҳои Шарқу Ғарб бештар гардида, барои гуфтугӯи тамаддунҳо заминаи мусоид ба вучуд омад. Дар натиҷаи омезиши фарҳангҳои гуногуни Шарқу Ғарб фарҳанги тоза эллинистӣ падида омад.

Чунонки Н.И.Конрад таъкид менамояд, дар замони истилои Искандари Мақдунӣ ва ҳукмронии Қуруши Кабир Осиёи Миёна, Афғонистон, шимоли Ҳиндустон, Эрон, Кавказ ва кишварҳои ҳамҷавор аз лиҳози илмиву фарҳангӣ минтақаи марказии олам маҳсуб мешуданд.³³

Мардумони эронӣ барои ривочу густариши ислом низ хидмати бузурге анҷом додаанд. Аз ҷумла саҳми Салмони Форсӣ, ки аз аввалин мусалмонони эронӣ буд ва аз наздикони пайғамбари ислом маҳсуб мешуд, дар таърих ислом маълум аст.

Гироиши хеле зиёди эронӣён ба ислом ва саҳми бузурге, ки мардумони эронитабор дар ривочу густариши ислом гузоштаанд, бисёр донишмандони гузаштаву муҳаққиқони муосирро ба ҳайрат овардааст. Аз ҷумла файласуф ва муаррихи қарни XIУ араб Ибни Халдун ин ҳодисаро ачиб донистааст. Дар ин бобат муҳаққиқи эронӣ Муҳаммад Малоирӣ навиштааст: **«Ибни Халдун аз муҳаққиқони қадим инро аз шигифтиҳои таърих навишта, ки дар ҷаҳони ислом, бо он ки ислом дине будааст, ки аз миёни аъроб бархоста, пайғамбари ислом араб буда ва забони Қуръон ҳам арабист, бо ин ҳол парчамдорони илм дар он бештар эронӣёнанд, на аъроб. Вале бо ин ки иллатҳои табииву имронӣ ва иҷтимоиву ҳуззори ин амрро ҳам шарҳ дода, боз онро ба иборати «миналғароибилақоъ», яъне аз рӯйдодҳои шигифт ёд карда».**³⁴

Дар раванди гуфтугӯи тамаддунҳо масъалаи ахлоқи ҳамидаи инсонӣ ҳамеша дар мадди аввал қарор дошт. Сайид Муҳаммад Хотамӣ ба арзиши ахлоқи гуфтугӯи тамаддунҳо ва нақши шоирону ҳунармандон дар он ишора карда, зарурати онро дар замони мо таъкид намудааст: **«Гуфтугӯи тамаддунҳо ва фарҳангҳо мусталзими барҳӯрди ақлониву ахлоқи тарафайни гуфтугӯст барои мубодилаи тафоҳум на суитафоҳум. Мо мӯхтоҷ ба тартиби ахлоқӣ, назми минтақай ва фикрии вежае ҳастем».**³⁵

Ҷ барҳақ таъйид менамояд, ки гуфтугӯ миёни донишмандон, ҳунармандон ва файласуфон яке аз шаклҳои гуфтугӯи тамаддунҳо ва фарҳангҳо мебошад. Бинобар ин ба таври мушаххас баррасӣ намудани саҳми шоирону донишмандон дар борвар кардан ва пешрафти фарҳанги худиву тамаддуни ҷаҳонӣ барои равшан сохтани гуфтугӯи тамаддунҳо хеле муҳим аст, вале барои таъйини ин саҳм нахуст бояд арзишҳои маънавии осори он адибон мавриди баррасӣ қарор гирад. Аз ин рӯ, дар рисолаи ҳозир арзишҳои ахлоқи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор гирифта, ба ҷанбаҳои умумибашарии онҳо ишора мешавад.

ТАВЗЕҲОТ

Пешгуфтор

1. Сайид Ҳасани Тақизода. Машоҳири шуарои Эрон. Дар китоби «Суханони гузида дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ». Гирдоваранда Зиёуддин Саччодӣ, Техрон: Суруш, 1371, саҳ. 28.

2. Муҳаммадали Фурӯғӣ. Мақоми Фирдавсӣ ва аҳамияти «Шоҳнома». Дар кит. «Ҳазораи «Шоҳнома», Техрон, 1322, саҳ 34-35.

3. Алиакбари Деххудо. Лугатнома, ҷилди даҳум, Техрон, 1373, саҳ. 15048.

4. Суханони гузида дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ, саҳ. 27.

5. Абдурауфи Фитрат. Шӯриши Восеъ. Фирдавсӣ// Таҳияи Пайванди Гулмурод//, Душанбе, 1999, саҳ. 55.

6. Дар ин рисола аз нашрҳои гуногуни «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, баҳусус ҷопҳои Маскав ва Душанбе истифода шудааст. Барои ихтисор аз нишон додани манбаъ, ба ҷуз мавридҳои зарурӣ, худдорӣ мешавад.

7. Манучехри Муртазавӣ. Фирдавсӣ ва «Шоҳнома», Техрон ҷопи дуюм, 1372, саҳ.10.

8. Қадмалии Сарромӣ. Аз ранги гул то ранчи хор (Шаклшиносии дostonҳои «Шоҳнома»), Техрон, 1368, саҳ. 92.

9. Бадеуззамони Фурӯзонфар. Мабоҳисе аз таърихи адабиёти Эрон.//Бо муқаддима, тавзеҳот ва таълиқоти Иноятулло Мачидӣ//, Техрон, 1354, саҳ. 55.

10. Ҳофиз Маҳмудхони Шеронӣ. Дар шинохти Фирдавсӣ. Гарҷумаи Шоҳиди Ҷавҳадорӣ, Техрон, 1369, саҳ.311.

11. Конрад Н.И. Запад и Восток, М.: - Наука, 1966, с. 485.

12. Баргинский И. 12 миниатюр, М.: - Художественная литература, 1966, с. 86.

Фирдавсӣ ба забони англисӣ Ч.Чемпион таъкид карда буд: «**Андешаҳои Фирдавсӣ зиндаву борӯх ва дорои ҷанбаҳои ахлоқӣ аст**».¹ Беҳуда нест, ки шоири барҷастаи тоҷик Лоиқ Шералӣ ҳам Фирдавсӣ ва ҳам қаҳрамонони ӯро зинда медонад ва дар набарди кунунии инсоният алайҳи ҳама гуна зиштиву бадиҳо ёвару мададгор мешуморад. Ба назари шодравон Лоиқ Шералӣ Кова имрӯз ҳам зидди ҷангу хунрезӣ баҳри сулҳу осоиш мубориза мебарад:

Монда дар таҳлукаи биму бало,
Меравад деҳ ба деҳу шаҳр ба шаҳр.
Мезанад бар даҳани ҳар Заҳҳок,
Мекашад кини ҳама мардуми даҳр.
Меравад деҳ ба деҳу шаҳр ба шаҳр,
То ҳама сулҳу сафочӯ бошанд.
Ҳама абнои башар пиндорӣ,
Писари ҳаждаҳуми ӯ бошанд.²

Ҳақ ба ҷониби донишманди маъруфи эронӣ Муҳаммадамини Риёҳӣ аст, ки шинохти амиқи «**Шоҳнома**»-и Фирдавсро вазифаи ҳар эронӣ ва форсизабон медонад: «**Ӯ ҳақим ва мутафаккир ва роҳбари фикрии соҳибдори миллати хеш аст ва ҳар эронӣ вазифа дорад, ки дар шинохтану шиносондани ӯ дар ҳадди имкон бикӯшад**».³

«**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ на танҳо имрӯз, балки фардо низ барои суду беҳбудии аҳли башар, бедориву хушёрӣ, камолоту солории инсон, баҳри решакан кардану аз байни бурдани ҳама гуна зиштиҳо ва тантанаи сулҳу озода мадад мерасонад. Панду андарзҳои Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ давои дардҳои маънавию ахлоқии инсоният дар ҳамаи давру замонҳост.

Донишманди эронӣ Раъдӣ Озарахшӣ нақши «**Шоҳнома**»-ро баҳусус дар тарбияи ахлоқиву маънавии ҷавонон дуруст таъкид мекунад: «**Ҳамаи масъулони умур дар заминаҳои омӯзиштиву фарҳангӣ ва васоили иртиботи ҷамъӣ бояд ба ин нуқта тавачҷӯх дошта бошанд, ки аз лиҳози қавмиву миллӣ ояндаи ҷавонон дар дасти «Шоҳнома» ва ояндаи «Шоҳнома» дар дасти ҷавонон аст**».⁴

Оре, зарур аст, ки арзишҳои ин шоҳкори бузурги олам бармало шаванд, панду андарзҳои он ҳар чи бештар интишор ёбанд, ҳар чи амиқтар шарҳу тавзеҳ, таҳлилу таҳқиқ гардад, то ба дили ҳар инсон асар карда, одамиятро дар ниҳоди ӯ тарбият намоянд.

БОБИ ДУЮМ

ДАВРАҲОИ АСОСИИ «ШОҲНОМА»-ШИНОСӢ ВА МАСЪАЛАИ АХЛОҚ

«**Шоҳнома**»-и Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ аз шумори он шоҳкориҳои адабии ҷаҳон аст, ки беш аз пеш тавачҷӯҳи хонандагону муҳаққиқони кишварҳои гуногунро ба худ ҷалб менамоянд. Дар бораи ин шоҳасар асарҳои зиёди таҳқиқотӣ ба забонҳои мухталифи дунё навишта шудаанд ва унвони қисмате аз он осор, ки то соли 1976 милодӣ интишор ёфтаанд¹, дар асари библиографии пажӯҳишгари эронӣ Эраҷи Афшор «**Китобшиносии Фирдавсӣ**» дарҷ гардидааст. Пас аз он таҳқику баррасии «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ хеле тавсия ва рушд пайдо кард ва муҳаққиқи тоҷик Абдуллоҷон Юнусов ба ҷамъовариҳои ин осор машғул шуда, қори Эраҷи Афшорро идома дод ва дар ду ҷилд феҳристи нави роҷеъ ба шоири бузург ва асари безаволи ӯро омода намуд, ки мутаассифона, ҳанӯз нашр нашудааст.

Ин ҷо мо аз баррасии ҳамаи осори ба «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ бахшида шуда хушдорӣ намуда, танҳо ба муҳимтарин асарҳое, ки масъалаҳои ахлоқиро дар ин асар мавриди баҳс қарор додаанд, ишора хоҳем кард. Ба арзиши баланди ахлоқии «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ аз қарнҳои пешин то имрӯз суханварони зиёде ишораҳо намудаанд. Аз ҷумла Шайх Саъдӣ Шерозӣ маҳз ҳамон байтеро аз «**Шоҳнома**» мавриди таъйиду таъкид қарор додааст, ки дорои мазмуни баланди ахлоқист:

Чӣ хуш гуфт Фирдавсии покзод,
Ки раҳмат бар он турбати пок бод:
«Маёзор мӯре, ки донакаш аст,
Ки ҷон дораду ҷони ширин х(в)аш аст»².

Муаллифи тазкираи маъруфи «**Оташқада**» Лутфалибеки Озар ҳам ба ҳикмати «**Шоҳнома**»-ву сарояндаи он ишора

кардааст: - «**Ҳаким Абдулқосими Фирдавсӣ, хува Ҳасан ибни Исҳоқ Шарафшоҳи Тӯсӣ, алҳақ «Шоҳнома» бар вуфури илм ва ҳикмати ӯ далеле возеҳ аст**».³

Тавре ки маълум аст, таҳқиқи илмии «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ аз ибтидои қарни XIX милодӣ шурӯъ мешавад. Аввалин муҳаққиқоне, ки ба баррасии амиқи ин шоҳасар машғул гардидаанд, ховаршиносони аврупоӣ буданд, ки ҳамзамон нашр, тарҷума ва таҳқиқи онро ҳамачониба идома доданд. Дар марҳалаи аввали шоҳномашиносӣ асари донишманди олмонӣ Теодор Нелдеке - «**Ҳамосаи миллии Эрон» «бехтарин ва мӯътабартарин маҷмӯаи таҳқиқотист, ки ховаршиносони урупой... дар бораи Фирдавсӣ ва шоҳкори ҷовидонии ӯ кардаанд**».⁴ Ҳарчанд дар ин асар бештар ба маъхазҳои «**Шоҳнома**» ва шарҳи холи Фирдавсӣ тавачҷӯх шудааст, баъзан роҷеъ ба арзиши ахлоқии шоҳасар низ ишораҳои мухтасар ба назар мерасанд.

Ховаршиноси дигари олмонӣ Г.Шедер ба андешаҳои ахлоқиву башардӯстии Абулқосим Фирдавсӣ тавачҷӯх зоҳир намуда, ба хулосае омадааст, ки «**ғояҳои инсондӯстӣ дар адабиёти классикӣ маҳз дар «Шоҳнома» ба қуллаи баланди фалсафӣ расидаанд**».⁵

Андешаҳои ахлоқии Фирдавсӣ дар «**Шоҳнома**», баҳусус тавачҷӯҳи ховаршиносони фаронсавиро бештар ҷалб намудааст. Аз ҷумла шоири романтик ва донишманди маъруфи қарни XIX милодии Фаронса Сент-Бёв таъкид кардааст, ки дар саросари шоҳасари Фирдавсӣ «**рӯҳияи ҳикмат, волияти адолат ва некӣ чун риштаи сурх мегузарад**».⁶ Нависанда ва муҳаққиқи дигари фаронсавӣ Эжен Бовуа низ «**Шоҳнома**»-и Фирдавсиро китоби ахлоқии хушбинонае медонад, ки дар он некӣ ҳамеша бар бадӣ ғалаба мекунад⁷. Дар ховаршиносии муосири Фаронса ин суннатро эроншиноси маъруф Фушекур идома медиҳад. Ӯ дар чандин мақола⁸ ва асари муфассали таҳқиқотии худ - «**Ахлоқиёт. Мафохими ахлоқӣ дар адабиёти форсӣ аз садаи ҷаҳорум то садаи ҳафтуми ҳиҷрӣ**» масъалаҳои ахлоқиро дар адабиёти форсу тоҷик мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор дода, ба андешаҳои ахлоқии шоирону нависандагон тавачҷӯҳи зиёд зоҳир накардааст.⁹ Дар бораи панду андарзҳои «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ низ ӯ дар робита бо рисолаҳои ахлоқӣ таваккуф намудааст. Масалан, дар фаслҳои ҷудогона роҷеъ ба робитаҳои

ФАРҶОМИ СУҲАН

Баррасии мухтасари андешаҳои ахлоқии Абулқосим Фирдавсӣ нишон медиҳад, ки «**Шоҳнома**» на танҳо ҳамосаи бузурги миллий, достони беҳамтои қаҳрамониву паҳлавонӣ, эҳёгари таъриху ифтихори Эрони бостон аст, балки ганҷинаи беназири панду андарзҳои судманд, насиҳату мавъизаҳои ҳақимона ва дастурҳои муфиди ахлоқист, ки дар тӯли ҳазор сол ҳазорҳо одамонро аз ҳар қавму миллат, тоифаву табақа ба роҳи дурусти рости ҳаёт ҳидоят намудааст.

Дастурҳои ахлоқии ин хирадманди равшанзамир барои ҳар наслу ҳар қавм, барои тамоми аҳли башар дар ҳамаи давру замонҳо арзиш ва аҳамият доранд ва ҳеҷ гоҳ кӯҳна намешаванд. Қаҳрамонони офаридаи шоир - Рустаму Сӯҳроб, Фаридуну Сиёвуш тимсоли барҷастаи шучоату мардонагӣ, покиву озодагӣ буда, ҳазорҳо ҷавонро пайгиру пайрави худ сохтаанд.

Андешаҳои ахлоқӣ ва панду андарзҳои Фирдавсӣ ба ҳамаи одамон нигаронида шудаанд, вале муҳотаби ӯ бештар шоҳону ҳокимон будаанд, зеро шоири бузург медонист, ки ободиву оромии кишвар пеш аз ҳама ба шоҳони одилу оқил вобаста аст. Ӯ медонист ки сабабгори ҷангу харобкориҳо қабл аз ҳама ҳарисиву озмандӣ, зулму ситам, бедоғариву беинсофии шоҳону ҳокимон аст. Аз ин ҷост, ки ӯ шоҳони золиму ҷангҷӯй чун Заҳроку Афросиёбро мазаммату накӯҳиш мекунад, шоҳони одилу накӯкор Эрачу Кайковусро ситоиш менамояд ва ҳамаи шоҳонро ба адлу додгустарӣ, ростиву росткорӣ, некиву накӯкорӣ, сулҳу ошӣ, саховату ғимматбаландӣ, бурдбориву хирадмандӣ даъват мекунад.

Андешаҳои ахлоқиву тарбиявии Фирдавсӣ баҳусус имрӯз, ки инсоният аз як тараф ба қуллаҳои баланди пешрафти илму техника расида, аз сӯйи дигар ба вартаи касоди нопокии муҳиту фасоди маънавий мубталло шудааст, хеле муҳим ва муфид мебошанд.

Панду андарзҳои ҳақимони шоир дар ин дунёи пуртазоду пурнишебу фароз барои пайдо кардани роҳи ҳақ ба ҳар фард мадад мерасонанд. Бесабаб нест, ки адибу донишманди маъруфи қарни XVIII англис, аввалин мутарҷими ашъори

Фирдавсӣ панду андарзхоро хеле содаву равон баён кардааст, то ба ҳамагон фаҳмо бошанд. Шоир аз забони Бузургмехр дар ин бора мегӯяд:

Суханро сабук гӯю баста магӯӣ,
Мақун хом гуфтор бо рангу бӯӣ.

Масалан, вақте ки аз Бузургмехр дар бораи чӣ будани қазову қадар мепурсанд, ӯ ба таври хеле сода ва бо зикри мисол онро шарҳ медиҳад. Ба ин тариқ, Абулқосим Фирдавсӣ дар баёни андешаҳои ахлоқӣ роҳу василаҳои гуногунро қорбасти намуда, панду андарзҳо ва насиҳатҳои ҳақимонаро тавонистааст хеле фаҳмову нишонрас ба зеҳни хонанда бирасонад.

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба андарзҳои Анӯшервон, Бузургмехр ва Ардашер сухан рафта, таъсири онҳо ба шоҳасар нишон дода шудааст. Чунин ишораҳо дар осори ховаршиносони маъруфи аврупоӣ, амсоли Ҳерман Эте, Эдуард Браун, Паул Хорн, Жул Мул, А. Арберри, Ян Рипка ва дигарон низ ба назар мерасанд.

Аз донишмандони Ҳинду Покистон аввалин муҳаққиқе, ки роҷеъ ба Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ таваққуф кардааст, аллома Шиблии Нуъмонӣ мебошад. Ӯ дар қисматҳои гуногуни «Шеър-ул-Аҷам» зимнан арзиши баланди ахлоқии «Шоҳнома»-ро бо далелҳо таъкид намудааст: - «Шоҳнома» муштамил аст бар бисёре аз ахлоқу ҳикмат ва мавъизат. Ва сухан ин қост, ки ӯ онҳоро бад-ин хубиву латофат баён намуда, ки дар тарзу услуби адои шоирона тағйире роҳ наёфта ва латмае ба он ворид нашудааст».¹⁰

Пажӯҳишгари порснажоди Ҳиндустон Чаҳонгир Куёҷӣ низ дар китоби худ «Пажӯҳишҳое дар «Шоҳнома» дар хусуси фалсафаи ахлоқ дар ин шоҳасар ва муносибати он бо фалсафаи Эронӣ бостон андешаҳои ҷолиб ва арзишманд баён намудааст.¹¹

Ишораҳо ба арзиши ахлоқии «Шоҳнома»-и Фирдавсиро дар китоби донишманди покистонӣ Ҳофиз Маҳмудхони Шеронӣ «Дар шиноҳти Фирдавсӣ» ҳам метавон пайдо кард.¹²

Таҳқиқи рӯзгору осори Абулқосим Фирдавсӣ дар Эрон аз охири садаи XIX милодӣ шурӯъ шудааст. Дар мақолаҳои «Рӯзномаи миллати Эрон» ва китобҳои дарсӣ роҷеъ ба Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ маълумот дарҷ мегардиданд. Сипас донишмандони маъруф Сайид Ҳасани Тақизода, Муҳаммад Қазвинӣ, Муҳаммадали Фурӯғӣ, Маликушшуаро Баҳор ва дигарон ба таҳқиқу пажӯҳиши «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ пардохта, як силсила мақолаҳо ҷоп намуданд ва шоҳномашиносиро дар Эрон бунёд гузоштанд.

Соли 1934-ро метавон овони ҷамъбасти давраи аввал ва оғози марҳалаи нави шоҳномашиносӣ на танҳо дар Эрон, балки тамоми ҷаҳон донист, зеро дар он сол 1000-солагии Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ дар кишварҳои зиёди олам таҷлил гардида, ба ин муносибат конференсу ҷамъиҳои илмӣ баргузор шуданд. Дар Кунгураи байналмилалӣ Техрон, ки он нахустин ҷамъиши бузурги илмӣ Эрон махсуб мешавад, аз 17 кишвари ҷаҳон беш аз чихил нафар, ҳамчунин чихил

донишманду адиби эронӣ ширкат варзиданд. Донишмандони маъруфи олмонӣ: - Себастьян Бек, Фредрик Зарре, англис Денисон Росс, донмаркӣ Артур Кристенен, итолиёӣ Антонино Палйаро, чехӣ Ян Рипка, шӯравӣ И.А.Орбели, Е.Э.Бертелс, А.А.Ромаскевич, А.А.Фрейман, Л.А.Болотников ва амсоли онҳо аз ширкаткунандагони ин ҳамоиши илмӣ буданд. Дар аксари суханрониҳои ширкаткунандагони кунгура сухан аз арзиши баланди «**Шохнома**»-и Фирдавсӣ рафта, зимнан ба аҳамияти ахлоқиву тарбиявии он ишора шудааст. Аз ҷумла донишманди мисрӣ Абдулваҳҳоби Изом дар мавзӯи «**Мақоми «Шохнома» дар адабиёти олам**» суханронӣ намуда, ба аҳамияти ахлоқии асар ва сарояндаи он чунин ишора кардааст: - «**Фирдавсӣ низ шоирест ахлоқӣ, чунон ки мебинем, аз даъват ба сӯйи хайру некӯӣ ва наҳӣ аз шарру бадӣ фуруғузорӣ накарда**». ¹³

Аз ҳамон солҳо шохномашиносӣ дар аксари кишварҳои бузурги олам ва бахусус дар Эрон вусъат пайдо кард ва ба марҳалаи тоза ворид гардид. Дар баробари тасҳеҳу нашри «**Шохнома**» таҳқику баррасии ҳарчонибаи он низ рушд намуд ва рисолаву мақолоти зиёде дар мавзӯҳои гуногун ба вучуд омаданд. Илова бар асарҳои умумӣ, ки шомили ишораҳо ба масоили ахлоқианд, мақолоту рисолаҳои низ ба таъби расидаанд, ки ба масъалаҳои ҷудогонаи ахлоқӣ ихтисос доштанд. Дар мақолаҳои донишмандони маъруфи эронӣ Ризозода Шафақ ва Насруллоҳи Фалсафӣ бори аввал андешаҳои ватандӯстии Фирдавсӣ мавриди таҳқиқи амиқ қарор гирифт. ¹⁴ Абулхусайни Майкада, Шарифмуҳаммади Хусайн ва Иброҳими Сафой масъалаҳои умумии ахлоқиву тарбиявиро баррасӣ ва таҳқиқ намудаанд. ¹⁵ Маҳмуди Шафеъӣ дар рисолаи «**Дониш ва хиради Фирдавсӣ**» ¹⁶ ба таври мухтасар дар бораи арзиши андарзҳои Фирдавсӣ дар «**Шохнома**» сухан ронда, сипас намунаи панду андарзҳои шоирро дар мавзӯҳои гуногун нақл менамояд. Мутаассифона, дар мақола дар хусуси мафҳуми донишу хирад дар «**Шохнома**» таваққуф нашудааст ва ба назари мо муҳтавои мақола бо унвони он мувофиқат надорад.

Давраи сеюми шохномашиносӣ аз ибтидои солҳои навадуми садаи ХХ милодӣ оғоз меёбад. Соли 1989 милодӣ созмони ЮНЕСКО бо қарори махсус солҳои 1990-1994-ро панҷсолаи бузургдошти «**Шохнома**»-и Фирдавсӣ эълон намуд.

Фардуни фаррух фаришта набуд,
Ба мушку ба анбар сиришта набуд,
Ба доду деҳиш ёфт ӯ некӯӣ,
Ту доду деҳиш кун, Фаридун туй.

Дар зебоиву далерӣ, ҷанговариву тадбирҷӯйии занон Гурдофарид намунаи беназир аст ва бесабаб нест, ки бо ин хислатҳояш таваҷҷӯҳи оламиёнро ба худ ҷалб намудааст. Мутафаккири барҷастаи рус Н.Г.Чернишевский мафтуни хислатҳои ҳамидаи ин зани часур гашта, ӯро аз ҷумлаи симоҳои беҳтарини занон дар адабиёти ҷаҳон доништааст.

Симоҳои манфии «**Шохнома**» низ хеле барҷаста тасвир шуда, дорои арзиши баланди тарбиятиву ахлоқианд. Ҷангҷӯйиву бадрафторӣ, паймоншиканиву кинварзӣ, сангдиливу бераҳмии Афросиёб, ки дар зимни ҳодисаҳои гуногун хеле ба тафсил тасвир шудааст, дар дили хонанда нафратро ба хислатҳои бади мазкур бедор менамояд.

Фиребгариву нобакорӣ, нопокиву ҳавасбозии занон дар симои Судоба хеле барҷаста ба риштаи таҳрир кашида шудааст.

Шахсиятҳои офаридаи Фирдавсӣ, ки хеле зиёданд, ҳар кадом бо хислатҳои хоси худ таваҷҷӯҳи хонандаро ҷалб намуда, ба вай таъсир мебахшанд ва барои интиҳоби роҳи дурусти зиндагӣ мадад мерасонанд. Аксари байтҳои насихатомези Фирдавсӣ ба панду андарзҳои халқӣ табдил ёфта, дар байни оммаи мардум паҳн гаштаанд. Тавре ки пажӯҳишгари маъруф Муҳаммаднурӣ Усмонов менависад: «**Бештар байтҳои "Шохнома" зарбумасалу мақолҳоро ба ёд меоранд. Холо муайян кардани он ки онҳоро шоир офаридааст ё мардум, тақрибан имконнопазир аст. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки эҷодиёти Фирдавсӣ ба мардум наздик будааст**». ¹³

Масалан, Абулқосим Фирдавсӣ мақоли «**Чӯянда ёбанда аст**»-ро бо андаке дигаргунӣ ба қор бурдааст ё шояд мақоли мазкур аз байти зерини шоир падида омада бошад:

Ба манзил расид, он ки пӯянда буд,
Беҳӣ ёфт он кас, ки чӯянда буд.

Яке аз роҳҳои дигари ироаи назари ахлоқи Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» тавре ки зикр шуд, симоҳои қаҳрамонону паҳлавонон ва шоҳону вазирон, ҳақимону мубадон ва амсоли онҳо мебошанд. Симоҳои офаридаи шоир на танҳо бо корнамоиҳои гуногун, балки бо шахсияти нотақрор ва хислатҳои барҷастаи худ тавачҷӯхи хонандаро ҷалб менамояд. Масалан, дар симои бузургтарин қаҳрамони «Шоҳнома» - Рустами Дастон шоир часуриву далерӣ, паҳлавониву чанговарӣ, кордониву суханварӣ, хирадмандиву зиракӣ барин хислатҳои ҳамидаро ба таври барҷаста нишон додааст. Аз ҷумла чанговариву далерии Рустами Дастонро шоир аз забони Кайхусрав чунин ба қалам додааст:

Туй парварандаи тоҷу тахт,
Фурӯғ аз ту гирад ҷаҳондор бахт.
Дили ҷарх дар нӯги шамшери туст,
Сипехру замону замин зери туст.
Ту кандӣ дилу мағзи Деви Сапед,
Замона ба меҳри ту дорад умед.
Замин гарди Раҳши туро ҷокар аст,
Замон бар ту чун меҳрубон модар аст.
Зи теги ту Хуршед бирён шавад,
Зи гурзи ту Нохид гирён шавад.
Зи нерӯи пайқони килки ту шер,
Ба рӯзи бало гардад аз ҷанг сер.
Ту то барниҳодӣ ба мардӣ кулоҳ,
Накард эҷ душман ба Эрон нигоҳ.

Сиёвуш бошад, тимсоли барҷастаи зебоии зоҳириву ботинӣ, покиву накӯкорӣ, хирадмандиву дурандешӣ, хушрафториву меҳрубонист. Дар байти зерин Абулқосим Фирдавсӣ олами ботинии Сиёвушро бармало кардааст:

Биё то ба шодӣ хӯрему диҳем,
Чу гоҳи гузаштан бувад, бигзарем.

Дар додгариву адлгустарӣ, некӯкориву меҳрубонӣ Фаридуни фаррух намунаи ибрат аст, ки инро ҳуди Фирдавсӣ низ талқин намудааст:

Таҷлили «Шоҳнома» бо Кунгураи ҷаҳонии бузургдошти Фирдавсӣ (ҳазораи тадвини «Шоҳнома») оғоз ёфта, бо Симпозиуми байналмилалӣ илмӣ «Ҳазораи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» дар Душанбе поён ёфт. Ин солҳоро дар воқеъ метавон марҳалаи хеле пурсамари шинохти «Шоҳнома» ва рӯзгору осори Абулқосим Фирдавсӣ донист.

Танҳо дар ҷамоати илмӣ Техрон 120 муҳаққиқ аз 23 кишвари ҷаҳон ва 170 донишманди эронӣ ширкат варзиданд. Маҷмӯаи мақолоти кунгураи мазкур, ки таҳти унвони «Намирам аз ин пас, ки ман зиндаам» ҷоп шуд, 112 мақоларо фаро мегирад, ки ба таҳқиқ ва баррасии паҳлӯҳои гуногуни ҳаёти Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и безаволи ӯ бахшида шудаанд. Чанде аз он мақолаҳо таҳқиқи масъалаҳои ахлоқиро дарбар мегиранд. Донишманди равоншиноси эронӣ Ғуломалии Афрӯз дар мақолааш «Мулоҳизоти равоншинохтӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» ба арзиши баланди ахлоқиву тарбиявии андешаҳои шоир ва ҳақими бузурги рӯҳшинос ишора намуда, иддае аз онҳоро мавриди таҳлил қарор медиҳад: «Агарчи Фирдавсӣ равоншинос ба маънии аслии он набудааст, аммо ба ҳубӣ ба қавонини ҳоким бар нафсонияти инсон, боварҳои омма ва низоми арзиши ҷомеа оғох буда ва ҳамонанди як ҷомеашиноси ҳозиқ ва равоншиноси оғох ва муаллими дилсӯз бо илҳом аз равишҳои тарбиятии Қуръони қарим ба шеваҳои мустақим ва ғайримустақим бо андарзҳои ҳақимона ва ишорату тамсилҳои мутафаккирона ба тазҳиби ахлоқ, худсозӣ, хударзишмандӣ ва иззати нафс, тақвияти ирода ва шучоати ахлоқии ҷомеа пардохтааст».¹⁷

Ҳамиди Фарзом низ ба мавқеи баланди панду андарзҳо дар «Шоҳнома» ишора намуда, таъкид мекунад, ки «агар тамоми мавоъизу ҳикам ва ашъори нағзи ахлоқӣ ва ибратомези Ҳақими Тӯс, ки бар садҳо байт болиғ аст, ба ҳамин шева мавриди баҳсу истиқсо қарор гирад, маҷмӯае ба андозаи ҳуди «Шоҳнома» мешавад».¹⁸ Дар мақола чанде аз байтҳои панду насиҳатомези «Шоҳнома» дар муқоиса бо оёти Қуръони маҷид ва ҳикматҳои «Наҳҷ-ул-балоғ»-и Алӣ ибни Абутолиб шарҳ дода шуда, маншаи исломӣ доштани андешаҳои ахлоқии шоир таъкид мегардад.

Бад-ин минвол, дар мақолаҳои Муҳаммад Алави Муқаддам «Ахлоқ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, Сайид Ҳусайн

Чаъфари Ҳалим «Ибрат ва ҳикмат дар «Шоҳнома»», Муҳаммадғуломи Ризой «Ному нанг дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ», Мирзо Муллоаҳмад «Некиву накӯкорӣ аз назари Фирдавсӣ» ва амсоли онҳо чанбаҳои гуногуни ахлокии «Шоҳнома» мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Солҳои охир дар Эрон таҳқиқи ҳарҷонибаи «Шоҳнома» беш аз пеш вусъат меёбад. Асарҳои бузургҳаҷму муфассали Қадамалии Сарромӣ «Аз ранги гул то ранчи хор» (Техрон, 1368), Растагори Фасоӣ «21 гуфтор дар бораи «Шоҳнома» ва Фирдавсӣ» (Шероз 1369), Манучехри Муртазавӣ «Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»» (Техрон, 1369), Муҳаммад Карамӣ «Ҳамосаи ҳамосаҳо» (Техрон, 1371), маҷмӯаи мақолаҳои «Фирдавсӣ ва "Шоҳнома"» (Техрон, 1370, Муҳаммадчаъфари Маҳҷуб «Офарин Фирдавсӣ» (Техрон 1371), Муҳаммад Исломии Нудушан «Достони достонҳо» (Техрон, 1372), Атоуллоҳ Муҳочиронӣ «Ҳамосаи Фирдавсӣ» (Техрон, 1372), Мучтабо Минуй «Фирдавсӣ ва "Шоҳнома"-и ӯ» (Техрон, 1372), Ҷалол Холиқи Мутлақ «Гули ранҷҳои кӯҳан» (Техрон, 1372), Бокири Пурҳом «Бо нигоҳи Фирдавсӣ» (Техрон, 1373), Ҳусайни Каримон «Пажӯҳише дар "Шоҳнома"» (Техрон, 1375), Муҳаммадамини Риёҳӣ «Фирдавсӣ» (Техрон, 1375), Муртазо Соқибфар «Шоҳнома-и Фирдавсӣ ва фалсафии таърихи Эрон» (Техрон, 1377), Саҷҷоди Чӯбина «Ҳикмати назарӣ ва амалӣ дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ» (Шероз, 1377) ва амсоли инҳо, ки дар даҳсолаи охир ба таъъ расидаанд, аз рушди саръи шоҳномашиносӣ ва ба маркази воқеии шоҳномашиносӣ табдил ёфтани Эрон гувоҳӣ медиҳанд. Дар аксари асарҳои мазкур фаслу бобҳои ҷудогона ба масъалаҳои ахлоқӣ ихтисос дода шуда, дорои андешаву мулоҳизот ва пешниҳоду бозёфтҳои тозаи илмӣ мебошанд. Аз ҷумла дар «Ҳамосаи Фирдавсӣ» Атоуллоҳ Муҳочиронӣ бори аввал ба муқаддимаи манзуми «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ тавачҷӯҳӣ ҳосе зоҳир гардида, он баёнғари ҷавҳари аслии андешаҳои шоир доништа шудааст. Муаллиф бо далелҳои қотеъ собит месозад, ки донишмандони маъруфе чун Нёлдеке, Куёҷӣ дар таъйини сарҷашмаҳои андешаҳои Фирдавсӣ доир ба хирад ақоиди исломиро нодида гирифтаанд. ӯ таъкид мекунад, ки Абулқосим Фирдавсӣ дар ин маврид «се ҷараён: - андешаи исломӣ, андешаи юнонӣ ва андешаи эрониро ба якдигар пайванд задааст».¹⁹

Дигар дев кин аст пурҷӯшу хашм,
Зи мардум натобад гаҳи хашм чашм.
На бахшоиш орад ба кас бар, на меҳр,
Дижогоҳ деве пурҷанг чеҳр.
Дигар дев наммом, к-ӯ ҷуз дурӯғ,
Надонад, наронад суҳан бо фуруғ.
Бимонад суҳанҷину дурӯй дев,
Бурида дил аз тарси кайҳонҳидев.
Миёни ду тан ҷангу кин афканад,
Бикӯшад, ки пайвастагӣ бишканад.
Дигар дев бо донишу носипос,
Набошад хирадманду некишинос.
Ба наздики ӯ шарму рой андакест,
Ба чашмаш баду нек ҳар ду якест».

Тавре ки мебинем, дар зикри миқдори номгӯи хислатҳои бад дар байни ду асар тафовути ҷиддие ба назар намерасад. Вале дар пандномаи паҳлавӣ агар он хислатҳо фақат номбар шуда, тавсифҳо хеле муҳтасар бошанд, Фирдавсӣ онҳоро батафсилтар шарҳ дода, зарари хислатҳои бадро ошкор ва таъкид намудааст. Аз байтҳои дигари ин фасли «Шоҳнома» ҳам бармеояд, ки Фирдавсӣ ҳангоми таълифи ин қисмат андарзномаи мазкурро зери даст дошта, аз он ба хубӣ истифода кардааст.

Ба ин гуна панду андарзҳои «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ҳам донишмандон баҳои баланд дода, арзиши ахлоқиву тарбиятии онҳоро таъкид кардаанд. Аз ҷумла донишманди маъруфи эронӣ Ризозода Шафақ фармудааст: «Пандҳои аз забони паҳлавонону шоҳон ва донишмандон монанди андарзи Манучехру Нӯзар ва Кайхусрав ба эронӣён ва васияти ин шоҳ ба Гударз ва Зол ба Рустам ва Доро ба Искандар номаи Анӯшервон ба кордорон ва суҳанони пурмағзи Бузургмеҳр дар ҳафт базми Анӯшервон ва андарзи ин подшоҳ ба Ҳурмуз ва назоири онҳо як ба ҷойи худ маъонии ҳикмати амалиро дарбар дорад ва сармашқи зиндагонии башар аст ва ахлоқи фардиву иҷтимоиро аз некию шӯҷоат ва бузурманишиву меҳнатдӯстӣ ва худопарастиву роҳу расми кишвардорӣ ва адолатгустариву мардумпарварӣ ва фасоҳате беназир баён карда».¹²

Дар тасвиру тафсири даҳ хислати бади аҳриманӣ ҳам миёни ин ду асар ҳамоҳангиву шабоҳат мушоҳида мешавад. Дар «Андарзнома»-и Бузургмехри ҳаким дар ин бобат омадааст:

«Он дурӯғҳо кадом ва чанд?

-Озу ниёз, ва хашму рашк ва шахвату кин, хобу ғафлат ва дурӯғу бадбиниву бадгӯй.

-Аз ин чанд дурӯғ кадом ситамкортар?

-Оз нохурсандтар ва бечоратар.

-Ниёз озорандатар ва азобовартар.

-Хашм бадфармонравонтар ва носипостар.

-Шаҳват худписандтар ва табоҳсозандатар.

-Ва кин саҳмгинтар ва нобахшояндатар.

-Ва деви танбаливу хоб коҳилтару фаромӯшкортар...

-Ва бадгӯйву ғайбат носипостар...»

Абулқосим Фирдавсӣ он даҳ хислатро ба тариқи зерин шарҳ медиҳад:

Бад-ӯ гуфт Кисро, ки: «Даҳ дев чист,

К-аз эшон хирадро бибояд гирифт?»

Чунин дод посух, ки: «Озу ниёз,

Ду деванд бозӯру гарданфароз.

Дигар хашму рашк асту нангасту кин,

Чу наммому дурӯю нопокдин.

Даҳум он ки аз кас надорад сипос,

Ба некиву ҳам нест яздоншинос».

Бад-ӯ гуфт: «3-ин шум даҳ пургазанд,

Кадам аст Аҳримани зӯрманд?»

Чунин дод посух ба Кисро, ки оз,

Ситамгора деве бувад дерсоз.

Ки ўро набинад хушнуд ҳеч,

Ҳама дар фузунаш бошад басеч.

Ниёз он ки ўро аз андӯху дард,

Ҳама кӯр бинанду рухсора зард.

К-аз ин бигзарӣ, хусраво, деви рашк,

Яке дардманде бувад бепизашк.

Агар дар замона касе бегазанд

Бубинад, шавад чони ў дардманд.

Дигар нанг деве бувад пурситез,

Ҳамеша ба бад карда чангол тез.

Асари дигаре, ки ба муносибати чашни ҳазораи тадвини «Шоҳнома» ба таъб расидааст, «Панду ҳикмати Фирдавсӣ дар матни дostonхояш» аз Неъматуллоҳ Нозирӣ мебошад. Тавре ки худи муаллиф ҳам дар пешгуфтори асараш таъкид кардааст, ин китоб «ҳам ҳовии тамоми байтҳои панду ҳикмати Фирдавсӣ аст ва ҳам матни мансур ва фишурдаи тамоми дostonҳои ўро, ки дар воқеъ замина ва решаи байтҳои ҳовии панду ҳикматро ҳам тавзеҳ медиҳанд, дарбар дорад».20 Яъне дар китоби мазкур панду андарзҳои «Шоҳнома» бо матни мансури қисматҳои марбутаи дoston пайҳам оварда шудаанд, вале таҳлилу таҷзия ва таҳқиқи он пандҳо ва андешаҳои ахлоқии шоирро муаллиф ба ўҳда нагирифтааст. Бо вучуди ин, асари мазкур барои баррасии мавзӯи маводи фаровон медиҳад.

Дар асарҳои мазкур нуктаҳои баҳсталаб низ мавҷуданд. Саъиди Ҳамидиён дар хусуси «иллалу авомили ин рушднаёфгагӣ дар умури техникий дostonпардозӣ»21 сухан ронда, дар ҳамаи асарҳои дostonии асрҳои гузашта, аз ҷумла «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ берабт истифода шудани панду андарзҳоро таъйид намудааст, ки ба ин андеша наметавон розӣ шуд.

Охирин асаре, ки роҷеъ ба масъалаҳои ахлоқӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба таъб расидааст, «Ҳикмати назарӣ ва амалӣ дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ» аз Саҷҷоди Ҷӯбина мебошад, ки таҳлили панду андарзҳои зиёди шоирро дарбар мегирад. Вале муаллиф мавзӯро якҷониба фақат аз назари ҷаҳонбинии тавҳидӣ мавриди таҳқиқ қарор дода, ҳар як андешаи ахлоқии Фирдавсиро дар муқоиса бо оёти Қуръону ҳадисҳои Муҳаммад (с), суханҳои ҳикматомези Алӣ ибни Абӯтолиб ва имомон таҳлилу баррасӣ намудааст.22 Албатта, ин равиши таҳқиқ ҳам қобили тавачҷӯх буда, барои дарки амиқи бисёр панду андарзҳои шоир судманд аст, вале ба зътибор нагирифтани манбаҳои дигари андешаҳои ахлоқии Фирдавсӣ, бахусус ахлоқи Эрони бостон, фалсафаи Юнони қадим ва сабақи рӯзгору амсоли инҳо арзиши асарро якҷониба ва маҳдуд нишон додааст.

Дар шарҳиносии русу шӯравии собиқ низ «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мавриди таҳқиқу тасеҳ ва тарҷумаву нашр қарор гирифтааст. Ховаршиносони маъруф, амсоли С.Назарянтс, И.Зиновев, В.Жуковский, Е.Э.Бертелс, И.Орбели, М.Дяконов,

А. Ромаскевич, К.Тревер, Б.Заходер, А.Стариков, М.Н.Усмонов, И.С.Брагинский, М.Ализода, Ш.Шомухаммадов ва амсоли онҳо дар осори худ ба масъалаҳои гуногуни марбут ба аҳволу осори Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ таваҷҷӯҳ зоҳир намудаанд. Дар зимни асарҳои Е.Э.Бертелс, А.Стариков, М.Н.Усмонов, Ш.Шомухаммадов роҷеъ ба масъалаҳои ахлоқӣ дар «Шоҳнома» баҳс ва изҳори назар шудааст. Аз ҷумла А.Стариков пораҳои ахлоқиву фалсафии «Шоҳнома»-ро таҳқиқ намуда, ба хулосае меояд, ки аксари онҳо аз манбаъҳои паҳлавӣ иқтибос шудаанд.²³

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ аз зумраи машхуртарину мақбултарин китобҳо барои мардуми тоҷик аст. Аз ин ҷост, ки он таваҷҷӯҳи донишмандонро низ бештар ба худ ҷалб кардааст. Аввалин рисолаҳои илмиро роҷеъ ба Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ дар адабиётшиносии тоҷик Садриддин Айний ва Абдурауфи Фитрат навишта, ба муносибати ҷашни 1000-солагии Фирдавсӣ соли 1934 милодӣ ба таъб расондаанд. Ҳарчанд дар рисолаҳои мазкур доир ба арзишҳои ахлоқии «Шоҳнома» суҳан нарафтааст, вале онҳо барои таҳқиқи амиқу ҳарҷонибаи минбаъдаи асар замина гузоштаанд. Дар ин солҳо дар матбуоти тоҷик инчунин чанд мақолаи дигар ба таъб расидааст, ки дар онҳо Фирдавсӣ чун шоири «шовинисти ифротӣ» ё худ миллатгаро ба қалам дода шудааст. Дар ин бора дар асари адабиётшиносии тоҷик Мӯсо Раҷабовӣ баҳс рафтааст.²⁴

Яке аз аввалин муҳаққиқоне, ки мавзӯи ахлоқро дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба таври ҷудоғона мавриди баррасӣ қарор доданд, муҳаққиқи тоҷик С.Ҳасанова мебошад. Ӯ дар чанд мақола ва рисолаи номзадӣ худ ин мавзӯро таҳқиқ намуда, баъзе ҷанбаҳои онро равшан кардааст. Дар мақолаи «Баъзе масъалаҳои ахлоқ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ» муаллиф пеш аз ҳама доир ба масъалаи ташаккули шахсияти инсон таваққуф намуда, таъкид мекунад, ки «шоир олами моддиро ҳамчун ҷиҳати муайянқунандаи ҳамаи омилҳои дигар, дар навбати аввал мегузорад, чунки маҳз ҳамин омил барои зиндагии инсон ҷизӣ аз ҳама муҳим аст».²⁵ Ин ҷо таъсири сиёсату мафкураи ҳукмрони давр ба пажӯҳишгар аён аст, вагарна Абулқосим Фирдавсӣ, чунон ки дар мавридаш хоҳем дид, омилҳои маънавию дар ташаккули шахсият инкор

омадааст, аз онҳо тафовут доранд. Чунонки маълум аст, дар Эрони бостон, бавижа дар аҳди Сосониён пандномаҳои зиёде ба забони паҳлавӣ офарида шудаанд, ки «Андарнома»-и Бузургмеҳри ҳаким аз шумори онҳост. Фирдавсӣ дар достони «Подшоҳии Кисрои Нӯшинравон» ҳангоми нақли панду андарзҳои Бузургмеҳр аз асари мазкур хеле моҳирона истифода кардааст. Муқоисаи ҳарҷонибаи пандҳои Бузургмеҳр дар «Шоҳнома» бо андарзномаҳои пешин вазифаи таҳқиқоти ҷудоғона аст. Ин ҷо бо зикри ин нукта иқтифо мешавад, ки дар байни пандҳои Бузургмеҳр дар «Шоҳнома» ва «Андарнома»-и Бузургмеҳри ҳаким умумияти зиёде ба назар мерасад. Масалан, «Андарнома»-и Бузургмеҳри ҳаким бо чунин пандҳо оғоз меёбад:

«-Кадам мардум фаррухтар?

-Он ки бегунохтар.

-Кадам бегунохтар?

-Он ки ба доди Яздон росттар истад ва аз додани девон бештар парҳезад.

-Кадам доди Яздон ва кадам доди девон?

-Доди Яздон беҳӣ ва доди девон бартарӣ».¹¹

Абулқосим Фирдавсӣ матлаби мазкурро чунин ба қалам додааст:

Бад-ӯ гуфт: «Фаррух кадам аст мард,

Ки дорад дили шод бе боди сард?»

Чунин гуфт, к-он ки бувад бегунох,

Набурдаст Аҳриман ӯро зи роҳ.

Бипурсидаш аз кажжӣву роҳи дев,

Зи роҳи ҷаҳондор кайҳонхидев.

Бад-ӯ гуфт: «Фармони Яздон беҳист,

Ки андар ду гетӣ бад-ӯ фарраҳист.

Дари бадтарӣ роҳи Аҳриман аст,

Ки марди парастандаро душман аст.

Хунук дар ҷаҳон марди бартарманаш,

Ки покиву шарм аст пироханаш.

Чу ҷонаш танашро ниғаҳбон бувад,

Ҳама зиндағониш осон бувад».

Меҳрубонӣ:

Ба панду ба дониш ту бикшой гӯш,
Бару чодари меҳрубонӣ бипӯш.
Тундӣ:

Ки тундӣ пушаймонӣ орад-т бор,
Ту дар бӯстон тухми тундӣ макор.

Бахилӣ:

Бахилӣ макун ҳеч агар мардумӣ.
Ҳамоно, ки кам бошӣ аз одамӣ.

Роҳи дигари баёни андешаҳои ахлоқӣ дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ нақли панду андарзҳо аз забони шоҳону вазирон, мубадону ҳақимон ва дигар ашхоси маъруфу машхур, амсоли Искандару Доро, Баҳроми Гӯр, Анӯшервону Бузургмеҳр ва амсоли онҳо мебошад. Пандҳое, ки аз забони шоҳону вазирон ва ҳақимону донишмандон оварда шудаанд, низ аз офаридаҳои ҳуди Абулқосим Фирдавсӣ буда, бо ин роҳ шоир таъсири равонии пандҳоро ба хонандаву шунаванда афзудааст. Масалан, Яздигурд пас аз нишастан ба тахти подшоҳӣ сарварони мулкоро чамъ оварда, ба онҳо чунин панд медиҳад:

Ҳар он кас, ки дил тира дорад зи рашк,
Мар он дардро дев бошад пизашк...
Мар он чиз, к-онат наёяд писанд,
Макун ҳеч касро бад-он дардманд.
Мадоро хирадро бародар бувад,
Хирад бар сари дониш афсар бувад
Ба ҷойи касе гар ту некӣ кунӣ,
Мазан бар сараш, то дилаш нашканӣ.
Чу некикуниш бошиву бурдбор,
Набошӣ ба чашми хирадманд хор...

Тавре ки мебинем, панду андарзҳои шоҳ бештар ҷанбаи умумиинсонӣ дошта, ба умури мулкдорӣ камтар марбутанд, вале пандҳое, ки аз забони Бузургмеҳр дар «**Шоҳнома**»

накардааст ва баръакс хеле муҳим медонист. Илова бар ин, умуман чудо кардани ҷанбаҳои моддиву маънавӣ, ки ба ҳам робитаи ногустастанӣ доранд, дуруст нест.

Дар мақолаи дигари С.Ҳасанова ва фишурдаи рисолаи номзадиаш андешаҳои Фирдавсӣ дар бораи қору кӯшиш, дӯстӣ, муносибати падару писар, ҳарисиву ҳасисӣ ва амсоли инҳо мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтаанд.²⁶

Андешаҳои ахлоқии Фирдавсӣ дар фасли ҷудогонаи рисолаи файласуфи маъруфи тоҷик Мӯсо Раҷабов мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф дар рисола пас аз баёни муҳтасари шарҳи ҳоли Фирдавсӣ, муҳити иҷтимоиву сиёсӣ ва илмиву адабӣ ба таҳқиқи андешаҳои иҷтимоиву сиёсии шоир пардохта, сипае ба баррасии андешаҳои ахлоқии ӯ мегузарад. Тавре ки муаллиф таъкид мекунад, дар рисола танҳо ба ду масъалаи асосии ахлоқӣ дар «**Шоҳнома**» - донишу хирад ва некиву бадӣ тавачҷӯх зоҳир шудааст. Пажӯҳишгар сабаби инро дар он медонад, ки Фирдавсӣ беш аз дигар адибон ба масоили мазкур тавачҷӯх доштааст ва маҳз бо ҳамин хусусияташ «**ахлоқи Фирдавсӣ аз афкори ахлоқии асрҳои баъд тавофут дорад**».²⁷

Муаллиф андешаҳои Фирдавсиро бо далелҳо таҳлил намуда, зимнан ба таърихи масъала низ рӯчӯ кардааст. Мулоҳизаҳои муҳаққиқ хеле ҷолиб ва асоснок буда, моҳияти андешаҳои ахлоқии шоирро дар бораи донишу хирад, некиву бадӣ ифода менамоянд. Вале аз ҷӣ сабаб бошад, ки ӯ хангоми чамъбасти мулоҳизаҳои «**андешаҳои Фирдавсиро дар масъалаи некиву бадӣ дорони хусусияти умумиву таҷридӣ**»²⁸ медонад, ки ба он наметавон розӣ шуд, зеро ҳуди муаллифи рисола бо мисолҳои фаровон ҳаётиву воқеӣ будани андешаҳои ахлоқии шоирро нишон додааст.

Қобили зикр аст, ки ҳарчанд рисолаи Мӯсо Раҷабов дар солҳои ҳафтодуми қарни бисти милодӣ, ки таъсири мафкураи коммунистӣ хеле қавӣ буд, таълиф шудааст, ба вучуди ин, дар рисола ин таъсир камтар эҳсос мешавад. Дар замоне ки муҳаққиқони таъриху адабиёту фалсафа дар осори гузаштагон бештар «**андешаҳои зиддиниву атеистӣ**» мечустанд, Мӯсо Раҷабов ба таври қатъӣ изҳор мекунад, ки «**ҳама гуна кӯшишҳои ба Фирдавсӣ мансуб донишгари ғояҳои атеистӣ ва ҳатто деистиро бояд беасос ва таҳрифи воқеият донист**».²⁹

Муҳаққиқ бо далелҳои зиёд ҷонибдори дини мубини ислом ва мусулмони комил будани Фирдавсро таъкид намудааст. Умуман, рисолаи Мӯсо Раҷабовро ҳоло метавон аз бехтарин асарҳо роҷеъ ба андешаҳои фалсафиву иҷтимоии Фирдавсӣ донист.

Адабиётшиноси ҷавони тоҷик шодравон Шодӣ Асроровро андешаҳои башардӯстии Абулқосим Фирдавсӣ ҷалб намуда буд. Ӯ дар мақолааш чанд мулоҳиза доир ба концепсияи бадеии инсон дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ, симои инсонро дар шоҳасар мавриди баҳс қарор дода, ба хулосае меояд, ки шоир суннатҳои тасвири инсонро дар адабиёти форсу тоҷик идома дода, симои инсонӣ аз лиҳози ҷисмониву маънавӣ комилро офаридааст.³⁰

Дар мақолаҳои А.Абдувалиев, Т.Бойматова, Н.Саркоров мавзӯҳои ватандӯстӣ, панду андарзо дар «**Шоҳнома**» ва таълими онҳо дар мактаб матраҳ шудааст.³¹

Ҷашни ҳазораи «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ дар Тоҷикистон низ ба рушду тавсияи шоҳномашиносӣ мусоидат намуд. Ба ин муносибат чандин рисолаву мақолаҳо ҷоп гардидаанд, ки дар баъзе аз онҳо масъалаҳои ахлоқӣ низ матраҳ шудаанд. Дар Симпозиуми байналмилалӣ илмӣ ҳазораи «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ беш аз 70 суҳанронии илмӣ шунида шуд, ки чанде аз онҳо ба масъалаҳои ахлоқӣ марбут буданд.³²

Аз зумраи асарҳое, ки ба муносибати ҷашн интишор ёфтаанд, мақолаи адабиётшиноси маъруфи тоҷик, шодравон Аълоҳон Афсаҳзод «**Фирдавсӣ ва суннати андарзгӯӣ**» ҷолиб аст. Дар он рушди пандномаҷавӣ дар замони Сосониён ва робитаи Фирдавсӣ бо он суннат баррасӣ шудааст.³³

Дастури таълимии «**Андешаҳои панду ахлоқӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ**», ки Маркази таълимию равишомӯзии Вазорати маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон ба муносибати ҷашн ҷоп кардааст, шарҳи чанд панду андарзи Фирдавсиро доир ба донишу хирад, некиву накӯкорӣ, ростиву росткорӣ, падару модар, фарзанд ва хунар дарбар мегирад.³⁴ Рисола барои омӯзгорон мураттаб гардида, ҷанбаи оммавӣ дорад.

Солҳои охир дар Тоҷикистон тавачҷӯҳ ба масъалаҳои ахлоқии «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ бештар меафзояд. А. Насриддинов дар мақолаи худ «**Ашъори ҳикмат дар замони Сомониён**» ба масъалаи таъсири пандномаҳои адабиёти қадим ба андешаҳои ахлоқии шоирони аҳди Сомониён тавачҷӯҳ

Дониш:

Ба дониш бувад неқ фароҷоми ту,
Ба мину диҳад ҷарх ороми ту.

Суҳан:

Суҳан монад аз ту ҳаме ёдгор,
Суҳанро ҷунин хормоя мадор.

Қаноат:

Ҷу хурсанд гаштӣ ба доди Худой,
Тавонгар шавӣ якдилу покрой.

Баҳшиш:

Бикӯшеду баҳшанда бошед низ,
Зи хӯрдан ба фардо мамонед низ.

Аҳду вафо:

Вафодор бошем то ҷовидон,
Суҳан бишнавам аз лаби бихрадон.

Роздорӣ:

Суҳан ҳеч маёрой бо роздор,
Ки ўро бувад низ анбозу ёр.

Тавозӯъ:

Машав ғарра з-оби хунарҳои хеш,
Нигаҳ дор бар ҷойгаҳ пойи хеш.

Ҷавонмардӣ:

Ҷавонмардӣ аз корҳо пеша кун,
Ҷама некӯӣ андар андеша кун.

Дар баъзе мавридҳо байтҳои пандомез чунон муассиру барҷаста баён шудаанд, ки ҳодисаву воқеаҳо таҳти таъсири онҳо мемонанд. Дар ин бобат Ҳамиди Фарзод навиштааст: «**Нуктаи чолиби тавачҷӯх ин аст, ки мавоизу матолиби ҳикматомезе, ки дар зимни баъзе фусули «Шоҳнома» омада ва ба қавли арбоби басират дилбастагӣ ба онҳо мунбаъис аз ақлу донишу гӯяндаи хирадманди он аст, гоҳ ба ҳадде мавзӯи аслиро тахтушшуоъ қарор медиҳад, ки хонанда тардид пайдо мекунад, ки оё муроди гӯянда баёни усули ахлоқист ё зикри хаводиси таърихӣ ва асотири бостонӣ».**¹⁰

Панду андарзҳои Абулқосим Фирдавсӣ дар мавзӯҳои мухталиф суруда шуда, чун ҳуди зиндагии инсон басо гуногунҷабҳа ва рангинанд. Роҷеъ ба ба ҳар мавриди зиндагии инсон дар «**Шоҳнома**» метавон панду андарзҳои зиёдеро пайдо кард. Дар бобҳои гузашта мо фақат қисмате аз пандҳоро мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор додем.

Теъдоди абёти пандомез дар «**Шоҳнома**» хеле зиёд аст, ки таҳқиқи ҳарҷонибаи онҳо кори ояндааст. Ҳоло ба тариқи намуна панду андарзҳои шоир дар мавзӯҳои мухталиф нақл мешавад, то вусъати мавзӯёти панду андарзҳои Фирдавсӣ равшан гардад.

Ростӣ:

Ба ҳар қор дар пеша кун ростӣ,
Чу хоҳӣ, ки нагзоядат қостӣ.

Некӣ:

Ба некӣ гарою маёзор қас.
Раҳи растагорӣ ҳамин асту бас.

Адл:

Бидон, эй гиромии некӯниҳод,
Бибояд, ки гӯше ба адлу ба дод.

намуда, дар мисоли ҳафт базми Нӯшервон бо Бузургмеҳр ва мубадон пайванди «**Шоҳнома**»-и Фирдавсиро бо он пандномаҳо мавриди баҳс ва баррасӣ қарор додааст.³⁵

Файласуфи ҷавони тоҷик А.Атоев дар мавзӯи «**Масъалаҳои ахлоқӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ**» рисолаи номзадӣ таълиф намуда, муҳимтарин масъалаҳои ахлоқии асарро аз нигоҳи фалсафиву фарҳангшиносӣ мавриди таҳқиқ қарор додааст.³⁶

Масъалаҳои гуногуни ахлоқӣ дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ дар чанд мақолаи муаллифи ин сатрҳо низ матраҳ шудааст.³⁷

Ноғуфта намонад, ки имрӯз ҳам суннати интиҳобу интишори абёти пандомези «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ, ки аз асрҳои пешин шурӯъ шудааст, идома дорад. Аз ҷумла донишмандони эронӣ Маҳмуди Ҳакимӣ ва Карими Ҳасанитабор баъзе панду андарзҳои «**Шоҳнома**»-ро чамъоварӣ намуда, дар шаш мавзӯъ дастабандӣ кардаанд ва маҷмӯаеро таҳти унвони «**Ҷаҳонбинӣ ва ҳикмати Фирдавсӣ**» ба таъби расондаанд.³⁸ Ҳарчанд дар пешгуфтори маҷмӯа Маҳмуди Ҳакимӣ чанде аз андешаҳои ахлоқии шоирро мавриди баррасӣ қарор додааст, вале унвони маҷмӯа ба муҳтавои он мувофиқат надорад. Ҳамчунин маҷмӯа мукамал набуда, миқдори хеле камеро аз ҳикматҳои шоири бузург фаро мегирад.

Маҷмӯаи дигари ҷашнӣ, ки бо ороишу хушнависӣ нашр шудааст, панду андарзҳои Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ дар «**Шоҳнома**» мебошад, ки бо пешгуфтори Ҷамшеди Меҳрпӯё таҳия гаштааст. Ин маҷмӯа нисбатан муфасалтар буда, гулчини пандҳо аз Рашиди Ёсимӣ аст ва дар 71 мавзӯъ ихтисос дорад.³⁹

Чунин маҷмӯаҳо дар Эрон ва кишварҳои дигари ҷаҳон солҳои охир зиёд мураттаб ва интишор меёбанд. Ба муносибати ҷашни ҳазораи «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ дар Тоҷикистон низ чанд маҷмӯаи панду андарзҳо ба таъби расид. «**Сад панди "Шоҳнома"**» (бо интиҳоби Ш.Қабиров), «**Андарзи "Шоҳнома"**» (бо саъй ва дебочаи М.Маҳадов), «**Андарзномаи Фирдавсӣ**» (дар таҳия ва тавдвини Зоҳир Аҳрорӣ ва Камол Айни) аз ҳамин ҷумлаанд. Арзиши ин маҷмӯаҳо барои ташвиқу тарғиби андешаҳои ахлоқии Абулқосим Фирдавсӣ хеле зиёд буда, барои таҳқиқи амиқ ва ҳамаҷонибаи онҳо низ мусоидат менамоянд.

Тавре ки мебинем, роҷеъ ба масъалаҳои ахлоқӣ дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ асарҳои зиёде ҷоп шудаанд, вале ин

масъала ҳанӯз ҳарҷониба ва жарф таҳқику баррасӣ нагаштааст ва масъалаҳои баҳсноку ҳалталаб кам нестанд. Бинобар ин, дар ин рисола баробари таҳлили андешаҳои муҳимми ахлоқии Фирдавсӣ баъзе масъалаҳои норавшану кам таҳқиқгашта ба доираи баҳс ва андеша кашида мешаванд. Дар ин китоб мо ба кадри тавони худ дурдонаҳоеро аз ганҷинаи ҳикмати Фирдавсӣ дарёфта, арзиши онҳоро манзури хонандагон намудем, вале укёнуси назми ҳакиму шоири бузург ганҷинаҳои зиёде дар умк дорад, ки интизори чӯяндагон аст.

Фаридуни фаррух фаришта набуд,
Зи мушку зи анбар сиришта набуд.

Ба доду деҳиш ёфт он некӯй,
То доду деҳиш кун, Фаридун тӯй...

Чунин панду андарзҳо, ки аз як тараф ҳодисаҳои дostonро ҷамъбаст менамоянд ва аз сӯйи дигар арзиши умумии онҳоро доранд ва берун аз матн ҳам арзиши худро нигоҳ медоранд, дар «Шоҳнома» хеле зиёданд. Инро Забехуллоҳ Сафо аз хусусиятҳои хоси «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ медонад, ки онро аз достони Дақиқӣ мутафовит месозад: **«Тафовути Фирдавсӣ ва Дақиқӣ дар ин маврид он аст, ки суҳанони Фирдавсӣ ағлаб бо танаввуъ ҳамроҳ аст ва мо аз такрори мазмин дар «Шоҳнома» хаставу малул намешавем. Аммо Дақиқӣ чунон ки дидем, пас аз қатли ҳамаи паҳлавонону шоҳзодагонӣ эронӣ ба як минвол суҳан гуфта ва як мазмуноро такрор кардааст»**.⁸

Донишманди дигари эронӣ Бадеуззамон Фурӯзонфар низ пас аз муқоисаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бо «Гуштгоспнома»-и Дақиқӣ ба ҳамон натиҷа расида, тафовути онҳоро чунин ба қалам додааст: **«Абёти Дақиқӣ фақат қиссаи манзум аст ва пас аз кушта шудани паҳлавонон фақат дарег мегӯяду мегузарад, мисли ин ки мақсуди Фирдавсӣ таҳзиби ахлоқ ва тарбияти нафс ва зинда кардани Эрон аст... Бар хилофи Дақиқӣ, ки фақат мехоҳад дoston манзуму мавзун шавад»**.⁹

Аксари абёти панду насиҳатомези Фирдавсӣ, ки дар ибтидо, зимн ё дostonу ривоятҳои «Шоҳнома» омадааст, натиҷаи таҷрибаи рӯзгор ва заковату андешаи ҳуди шоир буда, хеле барҷаставу муассир баён шудаанд. Масалан, байтҳои зерин, ки дар оғози дostonи Сиёвуш ҷой гирифтаанд, агар аз як тараф аз фарҷоми ноҳуши дoston дарак диҳанд, аз тарафи дигар панду андарзҳои хеле ҷолибанд, ки дар ҳар даври замон арзиши ахлоқияшонро нигоҳ медоранд:

Суҳан чун баробар шавад бо хирад,
Равони сароянда ромиш барад.
Касеро, ки андеша нох(в)аш бувад,
Бад-он ноҳушӣ ройи ӯ к-аш бувад.

«Шоҳнома» хеле моҳирона пайваста бо тору пуди воқеаҳои асотириву қаҳрамонӣ ва таърихӣ ба қалам диҳад. Аз сӯйи дигар байту пораҳои насихати «Шоҳнома» ба таври ҷудогона ҳам истифода мешаванд ва арзиши худро гум намекунанд. Баъзе донишмандон ақида доранд, ки «Шоҳнома» саросар аз назми қиссаҳои куҳану бостонӣ иборат аст ва Фирдавсӣ аз худ чизе илова накардааст, вале чунон ки донишманди маъруфи эронӣ Забехуллоҳ Сафо таъкид намудааст дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ «изофату мабдаъот» кам нестанд, ки онҳо «танҳо сохтаи ҳавоичи ҳаётии шоир ва ё мутааллиқ ба ҳаводиси зиндагонӣ ва ақоиди ӯст».⁵ Бузургдошти хираду дониш, панду андарз, ситоиши Худованди бузург, Пайғамбари ислом, манзараву тавсифотро ӯ аз ҳамон ҷумла медонад. Ӯ ҳамчунин таъкид мекунад, ки «беҳтарин қисмати изофии «Шоҳнома» ишороти ахлокиву насоеҳист, ки Устоди бузургвори Тӯсӣ ба хонандагон мекунад».⁶

Албатта, қисмате аз он панду андарзҳо ба «Худойнома»-ҳову «Шоҳнома»-и мансур мансубанд, вале қисмати умдаи онҳо натиҷаи таҷрибаи рӯзгори ҳуди Абулқосим Фирдавсӣ мебошанд. Забехуллоҳ Сафо дар асари дигари худ ҳам ба ин масъала ишора намудааст: «Фирдавсӣ дар муқаддимаи "Шоҳнома" ва оғози дostonҳо матолибе дар ҳикмату мавъиза ва ибрат аз худ афзуда зимни сурудани дostonҳо дар ҳамон ҳол, ки риояти амонат ва сихати нақро мекарда, тасарруфоте барои зебо кардани баён ва фасоҳати калом ва балоғати он дар баёни вақоеъ менамуда ва аз ин роҳ бар зебоии манзумаи худ бисёр афзудааст».⁷

Фирдавсӣ панду андарзҳои худро ҳамчун дар зимни дostonҳо ва баҳусус дар поёни онҳо, пас аз тасвири марги қаҳрамонон ё ҳодисаи муҳими дигаре баён кардааст. Масалан, дар охири дostonи Заҳҳок шоир чунин байтҳои пандомезро меорад:

Биё, то ҷаҳонро ба бад наспарем,
Ба кӯшиш ҳама дасти некӣ барем.
Набошад ҳаме неку бад пойдор,
Ҳамон беҳ, ки некӣ бувад ёдгор.

***

БОБИ СЕЮМ

ҲИКМАТУ ТАРБИЯТ ДАР «ШОҲНОМА»

Абулқосим Фирдавсӣ дар аксари манбаъҳои таърихиву адабӣ ба унвони «ҳаким» ёд шудааст ва имрӯз ҳам муҳаққиқон бидуни шубҳае ин унвонро ба шоири бузург арзандаву шоиста медонанд. Баъзе пажӯҳишгарон ҳатто саъй ва кӯшиш кардаанд, ки бо далелҳо мутобиқати унвони мазкурро ба шоири бузург собит созанд. Аз ҷумла донишманди покистонӣ Мумтоз Ғафур унвони «ҳаким»-ро нисбат ба Фирдавсӣ ба маънии «файласуф ва муаллими ахлоқ» ба қор бурдааст.¹

Донишманди эронӣ Ризо Мустафавӣ дар мақолаи «Чаро ба Фирдавсӣ лақаби «ҳаким» додаанд?» дар ин бобат амиқтар баҳс намуда, аввалан тавсифҳои ситоишомези фаровонеро, ки дар манбаъҳои таърихиву адабӣ ба Фирдавсӣ додаанд, ҷамъ оварда, сипас мисолҳои зиёдеро аз осори гузаштагон ва муосирон меорад, ки аз ӯ ба унвони «ҳаким» ёд кардаанд.

Ризо Мустафавӣ сипас шарҳи вожаи «ҳаким»-ро дар фарҳангҳо ва ҳуди «Шоҳнома» ҷустуҷӯ намуда, дар охир ба чунин хулоса меояд: «Бо тавачҷӯх ба шавоҳид ва далоили ёдшуда чунин истинбот мегардад, ки «ҳаким» чи аз назари қорбурди он дар ҳуди «Шоҳнома» барои дигарон ва чи аз ҷиҳати истеъмоли Фирдавсӣ барои ҳудаш маънои воҳиде дорад ва ба ҳамон маънии ёдшуда барои ду мавриди охир (маънии шумораи сеюм) аст ва «ҳаким» бо ин маънии пурмағзу мӯхтаво ба баъзе дигар аз шоирон ҳам (ба ҳақ ё ноҳақ) дода шуда, дар ҳоле ки онон низ асари мустақиле дар илми ҳикмат надоштаанд».² Яъне ба ақидаи муаллифи мақола унвони «ҳаким» нисбат ба Фирдавсӣ ба маънии «доно, хирадманд, фарзона, хирадпажӯх, рости дурустгугфору кирдор ва қунандаи қорҳои сазовор»³ истифода шудааст, ки дар ин шакку шубҳае нест. Вале мутаассифона, муаллиф ба таври возеҳу дақиқ ба суоли унвони мақолааш посух намода, дар охир таъкид мекунад, ки ҳарчанд дар «Шоҳнома» байтҳои мавҷуданд, ки «мафохими марбут ба

илми ҳикматро дарбар доранд... ўро дар радифи ҳакимоне ҳамчун Мулло Садрову Ибни Сино ва Хоча Насиру Форобӣ ва дигарон маҳсуб намедоранд».⁴

Дуруст аст, ки Фирдавсӣ мисли Синову Форобӣ файласуф набуд ва рисолаҳои илмии фалсафӣ нанавиштааст, вале ӯ аз илми фалсафа, баҳусус ҳикмати амалӣ огоҳии комил дошт ва «Шоҳнома» ганҷинаи афкори фалсафӣ ва панду мавъиза ҳам ҳаст, ки ба ин донишмандони зиёде ишора кардаанд. Аз ҷумла донишманди Афғонистон Восифи Бохтарӣ дар мақолааш «Фирдавсӣ дар қаламрави фалсафа» чанде аз андешаҳои амиқи фалсафии ўро мавриди таҳлил ва баррасӣ қарор додааст.

Тавре ки муҳаққиқон собит сохтаанд, Абулқосим Фирдавсӣ на танҳо аз фалсафа, балки аз равоншиносӣ, нучум, фикҳи исломӣ ва дигар илмҳои мутадовилаи замони худ ба хубӣ огоҳ будааст. Дар ин бора Ғулумалии Афрӯз фармудааст: «Агарчи Фирдавсӣ равоншинос ба маънои хосси он набудааст, аммо ба хубӣ ба қавонини ҳоким бар нафсонияти инсон, боварҳои омма ва низомии арзишии ҷомеа огоҳ буда ва ҳамонанди як ҷомеашиноси ҳозиқи равоншиноси огоҳ ва муаллими дилсӯз бо илҳом аз равишҳои тарбиятии Қуръони карим ба шеваҳои мустақим ва ғайримустақим бо андарзҳои ҳакимона ва ишороти тамсилҳои мутафаккирона ба таҳзиби ахлоқ, худсозӣ, ҳударзишмандӣ ва иззати нафс, тақвияти ирода ва шучоати ахлоқии ҷомеа пардохтааст».⁵

Бинобар ин, ба натиҷае омадан мумкин аст, ки ҳаким дар унвони Фирдавсӣ пеш аз ҳама ба маънии васеи донишманд ба қор рафтааст, донишманде, ки аз илмҳои гуногуни замон, баҳусус фалсафа, фикҳ ва ҳикмати амалӣ ба хубӣ огоҳ аст.

Тавре ки зикр шуд, роҷеъ ба афкори фалсафии Фирдавсӣ муҳаққиқони зиёде изхори назар кардаанд. Аз ҷумла дар рисолаҳои Мӯсо Рачабов, Боқирӣ Пурҳом, Саъиди Ҳамидиён, Муртазо Соқибфар ва амсоли инҳо андешаҳои фалсафӣ ва маҳсусан, афкори иҷтимоиву сиёсии шоир мавриди баррасӣ қарор гарифтаанд. Бинобар ин, мо ба тақозои мавзӯи рисола асосан пиромуни ҳикмати амалӣ дар «Шоҳнома» таваққуф менамоем.

Дар бораи мафҳуми ҳикмат ва анвоъу ақсоми он дар сарчашмаҳои донишманди эронӣ Зиёуддини Сачҷодӣ дар мақолаи «Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ» баҳс намуда, ба

Баъзе муҳаққиқон андеша доранд, ки дар «Шоҳнома» фақат қаҳрамониву паҳлавонии одамон тасвир шудааст ва ба олами маънавии инсон гӯё камтар тавачҷӯх шудааст. Аз ҷумла файласуфи тоҷик Идибек Зиёев зимни муқоисаи андешаҳои Абулқосим Фирдавсӣ ва Муҳаммад Иқболи Лоҳурӣ ба чунин натиҷа мерасад, ки «барои Фирдавсӣ инсонии паҳлавон, муборизу ҳимоятгар ва ҷисман ба камол расида қобили пазириш бошад, барои Иқбол бештар камолоти маънавии ӯ аҳамият пайдо кардааст, то ки эҳёи Шарқро ба дӯши худ гирифта тавонад».³

Дар ҳақиқат, дар назари аввал чунин менамояд, ки Фирдавсӣ асосан қаҳрамониву паҳлавониро ба қалам додааст, вале агар ба «Шоҳнома» бештар тааммул шавад, маълум хоҳад гашт, ки Фирдавсӣ ба ҳамон андозае ки паҳлавониву қаҳрамониро тасвир карда бошад, на камтар аз он олами ғании ботиниву маънавиёт ва ахлоқи одамонро васф кардааст. Бесабаб нест, ки ин шоҳасарро хираднома ё панднома ҳам номидаанд. Ҳатто дар тасвири Рустам ҳам шоир ба тасвири сиришту маънавиёти ӯ тавачҷӯҳи зиёде зоҳир намудааст. Аз ин рӯ, ҳақ ба ҷониби донишмади маъруфи эронӣ Ғулумхусайни Юсуфӣ аст, ки фармудааст: «"Шоҳнома-и" Фирдавсӣ бар хилофи он чи ноошноён мепиндоранд, фақат достони чапнҳову пирӯзиҳои Рустам нест, балки саргузашти миллатест дар тӯли қурун ва намудори андешаву ормонҳои онон аст. Бартар аз ҳама китобест дархури ҳайсиати инсон, яъне мардумро нишон медиҳад, ки дар роҳи озодӣ ва шарофату фазилат талошу мубориза карда, мардонагиро намудаанд ва агар комёб шуда ё шикаст хӯрдаанд, ҳатто ба марғашон орзуи додгарӣ ва муруввату озодманиширо нерӯ бахшидаанд».⁴

Бад-ин тартиб «Шоҳнома»-и Фирдавсиро метавон аз зумраи аввалин асарҳои барҷастаи адабиёти ҷаҳон донист, ки дар онҳо шахсияти инсонҳо на якрангу якнавохт, балки ба таври мушаххасу нотақрор бо ҳама тазоду ихтилофҳои ботинӣ тасвир шудааст. Фирдавсӣ ҳам аз нахустин шоиронест, ки дар тасвири инсон ва офаридани як силсила симоҳои нотақрори асотириву қаҳрамонӣ ва таърихиву паҳлавонӣ шеваи воқеъгириву воқеънигориро қорбасти намудаанд.

Ҳакими Тӯс андешаҳои ахлоқии худро дар «Шоҳнома» бо роҳи василаҳои гуногун баён намудааст. Ӯ чун шоири тавоно чирадаст тавонистааст панду насихатро дар саросари

Чи бо марзи Эрон, чи бо марзи Рум.
Набояд, ки вайрон шавад буми Рум,
Ки чун Рум ҳаргиз набудааст бум.

Фирдавсӣ ватани худ Эронзаминро бо тамоми ҳастӣ дӯст
медорад ва аз ҳучуми Афросиёб харобу валангор шудани онро
бо ҳасрати зиёд тасвир мекунад:

Дареғ аст, ки Эрон вайрон шавад,
Куноми палангону шерон шавад.

Вале ҳангоме ки суҳан аз ҳимояти ватани турониён меравад,
Фирдавсӣ бо эҳсоси пуршӯр ватандӯстии ононро низ ба қалам
медихад:

Нигаҳ кун бад-ин лашкари номдор
Чавонони шоистаи корзор.
Зи баҳри бару буму фарзанди хеш,
Зану кӯдаки хурду пайванди хеш,
Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем,
Аз он бех, ки кишвар ба душман диҳем.

Ин суҳанони пур аз эҳсоси баланди ватандӯстӣ бар зидди
Рустами Дастон - қаҳрамони дӯстдоштаи ҳуди шоир равона
шудаанд, зеро дар ин маврид чангро ӯ оғоз кардааст ва
тӯрониён аз ватани худ дифоъ менамоянд.

Воқеънигории Фирдавсиро дар тасвири олами маънавию
равонии қаҳрамонон низ метавон мушоҳида кард. Шоир
таъкид мекунад, ки дар сиришти инсон ҳам ду нерӯи ба ҳам зид
- некиву зиштӣ ҳамеша дар мубориза ва набард аст. Дар аксар
мавридҳо ин тазод решаи амиқ дошта, ба аслу насаби
қаҳрамонон низ марбут аст. Масалан, асли Рустам аз як ҷониб
ба Чамшед, ки рамзи некист, мерасад, аз сӯи дигар дар рағҳои
ӯ хуни Заҳҳок - намояндаи зиштӣ ҳам ҷараён дорад. Тазоди ин
ду асл симои Рустам, барору нобаробариҳо, комёбиву
нокомиҳо, ҳаёту мамоти ӯро равшан менамояд. Ҳамин гуна
ҳолатро дар симои Сиёвуш низ метавон дид, ки аҷдоди
падариаш аз шоҳони эронӣ ва аҷдоди модариаш аз шоҳони
туронӣ мебошанд.

сабабҳои «ҳаким» унвон гирифтани шоир ишора кардааст: -
«**Ҳол агар ба диққати тамои дар «Шоҳнома» бингарем,
Фирдавсиро соҳиби ҳамаи ин фазоил** (яъне ҳикмат, шучоат,
иффат, адолат ва амсоли инҳо - М.М.) **ва ораста ба ҳикмат
мебинем, ки асари ҷовидони ӯ ҳам ҳамин ҳикматҳо ва суҳанони
ҳакимонаро дарбар дорад ва ба хонандаи дақиқу нуктасанҷ ироа
медихад**».⁶ Сипас дар мақола чанд намуна аз абёти ҳакимонаи
шоир дар мавҷӯҳои мухталифи ахлоқӣ бидуни таҳлилу таҷзияи
муфассал нақл мешавад.

Манучеҳри Муртазавӣ доираи ҳикмати Фирдавсиро дар
«Шоҳнома» маҳдуд намуда, фақат аз тасвири муборизаи неку
бад ва чанд мавзӯи дигар иборат медонад: «**Асоси ҳикмати
Фирдавсӣ дар муборизаи хайру шар ва диловариву паҳлавонии
инсон дар зери фишору таъсири муҳиту тақдир сарнавишт ва
нопойдории умру давлату бахт ва бесаранҷомии умури ҷаҳон
хулоса мешавад**».

Сачҷоди Чубина низ «Шоҳнома»-ро маҷмӯаи «**ҳикматномаи
манзум**» доништа, масъалаҳои гуногуни ахлоқиро аксаран дар
муқоиса бо оёти Қуръони маҷид ва ҳадисҳои набаӣ мавриди
баррасӣ қарор додааст. Масалан, роҷеъ ба пайдоишу моҳияти
инсон байтҳои зерини «Шоҳнома» оварда мешавад:

Чу 3-ин бигзарӣ, мардум омад паид,
Шуд ин бандҳоро саросар калид.
Сараш рост бар шуд чу сарви баланд,
Ба гуфтори хубу хирад корманд.
Пазирандаи хушу рою хирад,
Мар ӯро даду дом фармон барад.

Муҳаққиқ абёти мазкурро илҳом гирифта «**аз китоби Худо
ва Суннат**»⁷ доништа аз сураҳои Бақара, Алақ, Инсон, Шуро,
Ҷосия ва аз ҳадиси Имом Ҷаъфарӣ Содик далелҳо меорад. Аз
ҷумла ояти зерини сураи Инсон нақл мегардад: «**Мо
одамизодагонро гиромӣ доштем ва онҳоро дар хушқиву дарё (бар
маркабҳои роҳвор) ҳамл кардем ва аз анвои рӯзиҳои покиза ба
онон рӯзӣ додем ва онҳоро бар бисёре аз мавҷудоте, ки халқ
кардаем, бартарӣ бахшидем**».

Китоби Сачҷоди Чубина дар воқеъ аз аввалин шарҳҳои
муфассал роҷеъ ба ҳикмати Абулқосим Фирдавсӣ мебошад,

вале он ҳам комил набуда, дар он ҳикматҳои шоиру мутафаккири бузург фақат аз дидгоҳи ҷаҳонбинии тавҳидӣ мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор дода шудааст. Ҳол он ки доираи ҳикмати Фирдавсӣ хеле васеъ буда, аз манбаъҳои мухталиф маншаъ мегирад ва ҷанбаҳои гуногун дорад, ки ба онҳо муҳаққиқони дигар ишора кардаанд.

Пеш аз он ки ба баррасии ҳикматҳои Фирдавсӣ пардозем, лозим аст як нуктаро равшан намоем. Баъзе донишмандон баёни андешаҳои ахлоқӣ ва панду ҳикматро барои адабиёт, бахусус шеър комилан ноҷоиз медонанд. Аз ҷумла донишманди маъруфи эронӣ Алии Даштӣ дар ин бора навиштааст: «**Меғӯянд шоир бояд воиз ва мураббӣ ахлоқ бошад. Шоир агар панд диҳад ва дарси ахлоқ диҳад, дигар шоир нест, балки воизест, ки мувоъазаро дар либоси назм даровардааст.**

Иршоди мардум ба макорими ахлоқ ва наҳйи онон аз разоилу зиштиҳо кори писандида ва хубест, вале ин қор аз вазоифи уламои ахлоқ ва мураббӣни иҷтимоъ аст. Агар шеър василаи наشري ғазоил бошад, дигар шеър нест, балки дастурхоест дар ҳулияи назм ва шояд ба ҳамин восита муассиртар буда, дар азҳон бехтар нуфуз кунад. Аммо набояд фаромӯш кард, ки онҳо дигар назманд, на шеър».⁸

Дуруст аст, ки бо манзум қардани дастурҳои ахлоқӣ ҳанӯз асари бадеӣ, яъне шеър ба вучуд оварда намешавад ва дар асрҳои пешин рисолаҳои манзуми ахлоқӣ амсоли «**Пандномаи Бузургмехр**», «**Зафарнома**», «**Роҳат-ул-инсон**» кам набуданд. Вале ин ба ҳеҷ ваҷҳ маъноӣ онро надорад, ки ахлоқро комилан аз адабиёт ҷудо карда, баёни масоили ахлоқӣ фақат вазифаи уламои ахлоқ доништа шавад.

Тавре ки маълум аст, ҳадафи адабиёт ҳам, пеш аз ҳама, тасвири инсон, эҳсоси андеша, омолу ормон, рӯзгору рафтори ӯст. Адибони бузурги ҳамаи халқҳову ҳамаи замонҳо саъй ва кӯшиш кардаанд, ки бо осори худ барои ташаккули инсон, пешрафту рушди маънавии он саҳме гузоранд. Аз ин ҷо пай бурдан душвор нест, ки ҳадафи адабиёт ва адибон низ бо аҳдофи донишмандону мураббӣён тақрибан яксон аст. Фақат тарзу василаи амали онҳо тафовут дорад. Агар файласуфону муаллимони ахлоқ бо рисолаҳои илмӣ тавассути афқору андешаҳои мантиқӣ матлабро баён кунанд, адибон ҳамон ҳадафро бо тасвири бадеӣ, суvari ҳаёл, эҳсосоти рангину

Ҳарчанд Абулқосим Фирдавсӣ ҷонибдори Афросиёб, ки душману сабабгори ҳаробии Эрон аст, намебошад, вале аз таънаву мазаммати ошқорои ӯ худдорӣ менамояд. Ҳадафу мароми меҳандустии ҳешро Фирдавсӣ тавассути симои намояндаи дигари туронӣён бародари Афросиёб - Ағрирас таҷассум намудааст. Ағрирас низ ҷанговару сарлашқар аст, вале бар хилофи бародараш пурширобу ҷангҷӯй нест, ҳамеша роҳи сулҳу мадуро меҷӯяд. Ҳангоме ки бо амри Пашанг Афросиёб ба ҷанги Эрон омода мешавад, Ағрирас ба қаср омада, онҳоро бо оқибатҳои ҳаробиовари ҷанг огоҳ намуда, аз ҷанг боздоштани мешавад:

Чу шуд сохта кори ҷангозмой,
Ба қох омад Ағрираси роҳнамоӣ.
Ба пеши падар шуд пурандеша дил,
Ки андеша дорад ҳама пеша дил.
Чунин гуфт, к-эӣ қордида падар,
Зи турқон ба мардӣ бароварда сар..
Агар мо нашӯрем, бехтар бувад,
К-аз ин шӯриш ошӯби кишвар бувад.

Ба ин минвол, Ағрирас борҳо аз ҷангҳои саҳт пешгири намуда, мардуми зиёдро аз қушта шудан раҳо мекунад. Ӯ то охири умр бо бародари бадхоҳу ҷангҷӯяш Афросиёб мубориза мебарад ва ӯро ба баргаштан аз роҳи бад даъват менамояд. Вале Афросиёб ба ин даъвати Ағрирас ҷавобе пайдо накарда миёни бародарро бо шамшер дуним месозад.

Тавре ки зикр шуд, Фирдавсӣ дар тасвири ҷангҳо аз изҳори назари шахсӣ худдорӣ намуда, саъй кардааст, ки воқеиятро ба қалам диҳад. Ӯ ҷангҳои ҳаробиовару торочгаронаро хоҳ аз ҷониби эронӣён ва хоҳ аз тарафи тӯронӣён мазаммат мекунад, вале ҷангеро, ки ҳадафаш дифоъи ватан аст, пуштибонӣ менамояд. Ҳангоме ки шоҳи Эрон - Шопури Зулактоф ба Рум ҳучум оварда он ҷойро ҳароб мекунад, шоир аз номи бародараш ӯро мазаммат намуда, ба сулҳ даъват мекунад:

Ту донӣ, ки торочу хун рехтан
Чи бо бегунаҳ мард овехтан,
Меҳони сарафроз доранд шум,

нотакроранд. Дар бисёр мавридҳо хислатҳои фардиву умумӣ бо ҳам омада симои инсонро барҷаставу нотакрор ба зухур мерасонанд. Барои мисол, Ҷамшед ҳазор сол умр мебинад, ки ба воқеият рост намеояд, вале ӯ тавре ки зикр шуд, ба мардум қорҳои воқеии рӯзгори ҳамаҷузро меомӯзад:

Зи каттону абрешиму мӯю қаз,
Қасаб қард пурмоё дебову хаз.
Биёмӯхтшон риштану тофтан,
Ба тор андарун худро бофтан.
Чу шуд бофта, шустану дӯхтан,
Гирифтанд аз ӯ яқсар омӯхтан.

Абулқосим Фирдавсӣ дар офаридани симои қаҳрамонони худ бештар ба амалу рафтори онҳо таваҷҷӯҳ намуда, аз тасвиру тавсифҳои умумӣ камтар қор гирифтааст. Масалан, дар тасвири подшоҳи Турон - Афросиёб шоир ҳам хислатҳои хуб, амсоли далериву шуҷоат ва ҳам хислатҳои баду зишти ӯро назари ҷангҷӯйиву бераҳмӣ, ҳирсу тамаъқорӣ тавассути амали вай ва аз забони ашхоси дигар ба қалам додааст. Аз ҷумла дар номаи Ковусшоҳ ба фарзандаш Кайхусрав ба хислатҳои ношоҷаи Афросиёб ҷунин ишора шудааст:

Бадиро, ки гетӣ ҳаме танг дошт,
Ҷаҳон аз пайи ғорату ҷанг дошт.
Ҷамасола то буд, ҳунрез буд,
Сабукрӯву бадғавҳару тез буд.

Вале Афросиёб дар назари падараш Пашанг ҷаҳонпахлавони ҷасуру тавоност:

Ҷаҳонпахлавон пураш Афросиёб,
Бихондаш ба наздику омад шитоб.
Ба мағзи Пашанг андар омад шитоб,
Чу дид он сиҳикад Афросиёб.
Бару бозуи шеру ҳам зӯри пил
В-аз ӯ соя афканда бар чанд мил.

муассир ифода менамоянд. Ба иборати дигар, ҳадафи донишманду адиб тақрибан яқсон буда, тарзи ироаи он фарқ мекунад. Масалан, донишманди соҳаи ахлоқ бо нақли мисолҳо аз зиндагӣ ва нишон додани манфиати дӯстӣ зарурати онро дар ҳаёти инсон таъкид мекунад ва одамонро ба таҳкиму тарвиҷи дӯстӣ даъват менамояд.

Ҷамин матлабро Рӯдакӣ бо тасвири эҳсоси гуворои шодмонӣ аз дидори дӯст хеле таъсирбахш баён кардааст:

Ҷеҷ шодӣ нест андар ин ҷаҳон
Бартар аз дидори рӯйи дӯстон.

Абӯшақури Балхӣ ҳам зарурати дӯсту дӯстиро барои инсон тавассути монанд қардани дӯст ба сипар, ки эминдорандаи инсон аз хатар аст, таъкид намудааст:

Бувад дӯст мар дӯстро чун сипар,
Беҳ аз дуст мардум кӣ бошад дигар?

Вале Ҷофиз матлаби фавқро бо истиораи дарахти дӯстӣ ва монанд қардани дӯстӣ ба дарахти пурсамар баён кардааст:

Дарахти дӯстӣ биншон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душманӣ барқан, ки ранҷи бешумор орад.

Тавре ки мебинем, дар мисолҳои нақлшуда ва абёти ҳамононди онҳо, ки дар осори ҳар шоир метавон пайдо қард, масъалаи асосӣ панд додан ба одамон аст, ки дӯстиро посдоранд ё ба таъбири донишмандон тарбияи эҳсоси дӯстӣ мебошад. Бинобар ин, панду насиҳати инсонро вазифаи адиб надонишони баъзе муҳаққиқон ва аз адабиёти бадеӣ хорич қардани панду андарз на танҳо дуруст нест, балки ноҳида гирифтани ҳадафи аслии адабиёт аст.⁹

Дар воқеъ, агар масъалаҳои ахлоқиву маънавиро аз адабиёти бадеӣ ҷудо созем, дар он сурат, арсаи адабиёти ҷаҳониро бояд аз як зумра адибони бузург, амсоли Лукретсию Вергилий, Фирдавсиву Саъдӣ, Толстою Ламаргин холи қард. Ҷунон ки адабиётшиносони рус И.Кузмичев таъкид кардааст, осори нависандаи бузурги рус Лев Толстойро бе масоили

ахлоқӣ наметавон тасаввур кард: - «**Мусаллам аст, ки хеле ачиб мебуд, агар адабиётшиносони мо мазмунҳои ахлоқиро дар осори Толстой ба эътибор нагиранд. Ин имконнопазир аст, зеро ахлоқ рӯи диалектикаи бадени ӯро ташкил медиҳад**».¹⁰

Нодида гирифтани масъалаҳои ахлоқӣ дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ, ки қисмати умдаи онро фаро гирифтааст ва абёти пандомез тақрибан дар ҳар саҳифаи он ба назар мерасад, арзиши баланди маънавии асарро коҳиш дода, онро ба як қолаби берӯҳ табдил хоҳад намуд, зеро чунон ки донишманди маъруфи эронӣ Муҳаммадамини Риёҳӣ дуруст фармудааст: «**"Шоҳнома" ганҷинаи хирад ва доноист. Саросари "Шоҳнома" дарси инсонияту ахлоқ ва фазилат аст**».¹¹

Бесабаб нест, ки аз абёти панду насиҳатии «**Шоҳнома**» чандин мачмӯаҳои ҷудогона мураттаб шудаанд. Таҳқиқи ҳамачонибаи ҳамаи масъалаҳои ахлоқӣ ва ҳикмати амалии «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ дар як рисола аз имкон берун аст. Аз ин рӯ, мо бо баррасии чанде аз муҳимтарин андешаҳои ахлоқии Фирдавсӣ иктифо менамоем.

Қабл аз он ки ба баррасии масъалаҳои ахлоқиву ҳикмат шурӯъ намоем, зарур аст назаре ба андешаҳои Фирдавсӣ дар бораи сарчашмаи ахлоқи неку бад ва нақши тарбият дар ташаккули ин хислатҳо андохта шавад.

То ҷое, ки мо хабар дорем, ин масъала ҳанӯз дар илми ҷаҳонӣ ба таври амиқ мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст ва донишмандон дар ин хусус ба хулосаи муайяне наомадаанд. Муҳаққиқи рус И.Кузмичев дар ин бора навиштааст: «**Масъалаи таъсири ирсият ва муҳит ба ташаккули ахлоқ аз ҷумлаи душвортарину ачибтарин масоил буда, то ин дам мавзӯи баҳсҳои тезтунд аст. Илми муосир на танҳо ирсиятро дар ташаккули хусусиятҳои равониву маънавӣ инкор намекунад, балки онро чун қонуни тағйирнопазир асли эътироф менамояд**».¹²

Донишмандони тоҷику эронӣ ба ин масъала тавачҷӯҳи ҳосе зоҳир накардаанд ва онро мавриди таҳқиқи амиқи ҳарҷониба қарор надодаанд, ҳатто дар рисолаи «**Аз таърихи афкори педагогии халқи тоҷик**»-и М. Орифӣ, ки бояд масъалаи мазкур таҳқиқ мешуд, фақат дар зимни шарҳи афкори ахлоқии Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ бо ин ишора қаноат шудааст: «**Ҷомӣ ин ҷо ба он фикри Фирдавсӣ, ки дарахти талх бо ҳама**

устуравию қаҳрамонӣ гузоштани фарқ ниҳоят душвор аст. Масалан, аввалин шоҳони асотирӣ: - Каюмарс, Хушанг, Таҳмураас дорои хислатҳои инсонии заминианд. Каюмарс аз кушта шудани фарзандаш Сиёмак мисли ҳар инсонии оддӣ фарёду нола карда, бо нохун танаширо хуншор мекунад. Хушанг ободии кишварро ҳадафи асосӣ қарор дода, ба корҳои заминӣ машғул мешавад, аз санг оҳан ҷудо мекунаду оҳангарӣ менамояд ва табару теша месозад.

Таҳмураас низ корҳои неку ҳамидаи Хушангро идома медиҳад. Дар тӯли сӣ соли подшоҳӣ вай ба мардум тарошидани пашми гӯсфандон ва риштану бофтани мӯйина, ром кардани ҷонваронро меомӯзад. Вазири ӯ низ инсонии шарифу нақӯкор буда, ҳамеша ба корҳои нек раҳнамоҷ мекунад ва ниятҳои шоистаи ӯро амалӣ менамояд:

Мар ӯро яке пок дастур буд,
Ки рояш зи кирдори бад дур буд.
Ханида ба ҳар ҷой Шедасп ном,
Назад ҷуз ба некӣ ба ҳар ҷой гом.
Ҳама роҳи некӣ намудӣ ба шох,
Ҳам аз ростӣ хостӣ пойгоҳ.
Чунон шох полуда гашт аз бадӣ,
Ки тобид 3-ӯ фарраи эзадӣ.

Вале Таҳмураас некиву нақӯкориро на танҳо бо одамони хуб, балки ба василаи душманон низ амалӣ мекунад. Маҳз бо кӯмаки девҳо Таҳмураас қариб сӣ навъи хатро меомӯзад:

Набиштан ба хусрав биёмӯхтанд,
Дилаширо ба дониш барафрӯхтанд.
Набиштан яке на, ки наздики сӣ,
Чи румӣ, чи тозиву чи порсӣ,
Чи сугдӣ, чи чиниву чи паҳлавӣ,
Нигоридани он кучо бишнавӣ.

Инсон дар «**Шоҳнома**» на ба таври таҷридиву умумӣ, балки ҳамеша бо хислатҳои фардӣ зоҳир мешавад, ҳатто қаҳрамонии асотирӣ ҳам дорои хислатҳои фардӣ мебошанд. Дар қисматҳои қаҳрамониву таърихӣ симоҳои «**Шоҳнома**» комилан фардиву

Фурӯмоя Заҳхоки бедодгар,
Бад-ин чора бигрифт гоҳи падар.

Ҳамин тавр, Заҳҳок аз ибтидо тамоман зишт набуда, бо фиребу таъсири Иблис (Аҳриман) аз роҳи нек берун меравад ва ба зишттиву нопокӣ мегаравад.

Ин тарзи тасвириро дар симои Чамшед боз ҳам равшантар метавон мушоҳида кард. Чамшед дар «**Шоҳнома**» аввал подшоҳи накӯкорест, ки барои аз байн бурдани бадӣ ва бедодгарӣ мубориза мебарад ва саъю кӯшиш мекунад, ки ба ҳамаи тоифаҳо хидмат намояд:

Бадонро зи бад даст кӯтах кунам,
Равонро сӯйи равшанӣ раҳ кунам.

Ҳадафи Чамшед дар аввал аз худ ба некӣ ёдгор гузоштан аст. Ӯ ба мардум аз абрешиму пунбаву пашм риштану бофтан ва дӯхтани либосро меомӯзад, гурӯҳҳои иҷтимоиву табақаҳои хунармандонро ташкил менамояд, чашни Наврӯзро таъсис медиҳад. Дар сесади соли ҳукмронии худ ӯ ба мардум фақат некӣ кардааст:

Ҷаҳон буд ба ором аз ӯ шодком,
Зи Яздон бад-ӯ нав ба нав буд паём.
Чу чанде баромад бар ин рӯзгор,
Надиданд чуз хубӣ аз шаҳриёр.

Вале ғуруру манманӣ бар ӯ чира гашту худро ягонаву беназир шумурд ва гумроҳ гардад, ки ин боиси аз ӯ дур шудани мардум ва сипоҳиён шуда, тирарӯзӣ насибаш гашт.

Зимнан бояд гуфт, ки чунин тарзи тасвир аз оғоз то анҷоми «**Шоҳнома**» ба назар мерасад, вале аз ҷӣ сабаб бошад, ки баъзе муҳаққиқон инро дар қисматҳои аввали дoston нодида гирифтаанд. Аз ҷумла Инна Шмитс таъкид мекунад, ки дар ибтидои «**Шоҳнома**», яъне дар тасвири қаҳрамонони асотирий якрангӣ ҳукмрон аст. Сабаби ба чунин ҳулоса омадани пажӯҳишгари мазкур пеш аз ҳама он аст, ки шоир роҷеъ ба шоҳони асотирий хеле мухтасар сухан рондааст, вале дар ҳамин шарҳи мухтасар ҳам пайдост, ки Фирдавсӣ ба ҷанбаи воқеии тасвир бештар майл дорад. Бинобар ин, байни симоҳои

парвариш ҳам меваи талх хоҳад дод, мегуфт, пайравӣ кардааст. **Бо ин фикри худ Ҷомӣ таъсири ирсиятро пурзӯр ва тарбияро дар назди он очиз мешуморад, ки ин аз маҳдудиятҳои ақидаҳои ӯ буда, бо таъсири замон пайдо шудааст».**¹³

Тавре ки баъдтар хоҳем дид, на Фирдавсӣ ва на Ҷомӣ тарбияро дар ташаккулу рушди шахс инкор накардаанд ва фақат онро ба шахси бадасл беасар донистаанд ва ин на аз таъсири замон, балки аз эътиқоди суннатии мардум будааст.

Чунин ишораҳо дар як зумра асарҳои, ки ба андешаҳои ахлоқии Саъдӣ бахшида шудаанд, низ ба назар мерасад, ки дар мавридаш ба онҳо ишора хоҳад шуд.

Донишманди маъруфи тоҷик Абдулғанӣ Мирзоев ҳам дар зимни таҳқиқи осори шоири барҷастаи қарни XV тоҷик Камолуддин Биноӣ ба масъалаи мазкур, бахусус таърихи он чанд ишораи муҳим кардааст, ки қобили тавачҷӯх ва ёдоварӣ мебошанд. Ӯ дар боби ҷудоғонаи «**Биноӣ ва масъалаи ташаккули ҷанбаи шахсияти фардӣ**» андешаҳои ахлоқии шоирро дар бораи пайдоиши ҳислатҳои неку бад бо зикру таҳлили мисолҳо аз маснави «**Бехрӯзу Баҳром**» мавриди баррасӣ қарор додааст ва ба натиҷае расидааст, ки Биноӣ низ ирсӣ будани ҳулқи баду некро таъйид намудааст.

Абдулғанӣ Мирзоев зимнан ба таърихи масъала назар андохта, онро ба имтиёзи табақавӣ дар ҷамъияти феодали вобаста медонад. Ҳамчунин бо таъсири ҳадиси «**Қулли шайъин ярҷиъу илаллиҳи**» ҷанбаи (хусусияти) динӣ гирифтани он ақидаро таъкид менамояд, вале ба назари мо ақидаи ирсияти ҳислати бад таърихи қадимтар дошта, шояд ба давраҳои ибтидоии таърих мансуб буда, аз тасаввуроти мардум дар хусуси муборизаи оштинопазири некиву бадӣ маншаъ мегирад. Бесабаб нест, ки ин ақида то имрӯз дар тасавури мардумони эронитабор саҳт ҷой гирифтааст. Зарбулмасалу мақолҳои зиёде, ки дар дар ин мавзӯ вучуд доранд, аз ин гувоҳӣ медиҳанд:

Гандум аз гандум бирӯяд, ҷав зи ҷав.

***

Зангӣ ба шустан сафед намешавад.

***

Оқибат гургзода гург шавад.

Албатта, дар ташаккули ақидаи мазкур таъсири дини мубини ислом, бахусус оятҳои ҷудогонаи Қуръони маҷид ҳам аст, ки дар ин бобат дар мавридаш сухан хоҳад рафт.

Дар хусуси ҳадиси мазкури Расули акрам (с) бошад, ҳаминро бояд гуфг, ки дар он на ирсияти хислатҳои инсонӣ, балки баргашт ба асл пас аз марг таъкид шудааст ва ба масъалаи ирсияти хулқ робитаи мустақим надорад.

Абдулғанӣ Мирзоев дар идомаи сухани худ ҳамчунин таъкид мекунад, ки дар андешаи шоирони гузашта дар хусуси ирсияти хулқи неку бад баъзан «**роҳи тарбият инкор карда шудааст**».¹⁴ Вале пас аз тааммул дар саргузашти Бехрӯзу Баҳроми маснавии ҳамноми Биноӣ, ки ҳар ду аз як падару модар зода шудаанду пас аз ба камол расидан бо таъсири муҳит яке манфиатрасону дигаре зараррасони мардум мегарданд, бар хилофи ақидаи аввал ба хулосае меояд, ки дар назари шоирон, аз ҷумла Камолиддин Биноӣ ихтилоф мавҷуд аст. Яъне, аз як тараф, таъсири тарбиятро нодида мегирад, вале аз тарафи дигар, бо таъсири муҳит тағйир ёфтани хислати қаҳрамонро нишон медиҳад.

Ба назари мо ин ҷо ихтилофе нест, балки андешае ниҳон аст, ки хислати аз асли бад реша гирифта ҳеҷ гоҳ ислоҳ, яъне неқ намешавад (*намади сиёҳ бо шустан сафед намешавад, гургзода гург мешавад...*), вале хислате, ки аз асли неқ сарчашма мегирад, бо таъсири муҳити бад ва тарбияти нодуруст метавонад бад гардад. Масалан, Баҳром аз хонаводаи хуб аст, вале бо таъсири одамони бад ба шахси зараррасон табдил меёбад. Шоирони форсу тоҷик дар он ақида буданд, ки тарбият ба шахси неқасл хеле муҳим аст, зеро дар сурати сушт шудани тарбият ашхоси неқ ба бадкор табдил меёбанд. Барои равшантар шудани масъала чанд мисолро аз шоирони гуногун аз назар мегузаронем.

Анварӣ таъкид кардааст, ки тифли бадгуҳар ҳарчанд дорои сурати зебо бошад ва дар муҳити хуб тарбият ёбад, инсонии неқ намешавад, яъне тарбият ба ӯ асар нахоҳад кард:

Агар тифли бадгавҳари неқчехр,
Ки хуснаш фузун бошад аз Моҳу Меҳр,
Дихад шири пистони худ Марямаш
Масеҳо шавад рӯзу шаб ҳамдамаш,

якрангу якнавохт аст ва хеле кам таҳаввулу такомул меёбад. Аз ҷумла дар адабиёти рус ба шаҳодати донишманди маъруф Д.С.Лихачев ҷунин ҳолат то қарни ҳабдаҳи милодӣ идома доштааст.

Дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ бошад, аксари қаҳрамонон аз аввал то охир якранг нестанд. Онҳо дар баробари дорои хислатҳои неку ҳамида будан, нуқсонҳо низ доранд ва бо ҳама доноиву солорӣ гоҳо гуноҳу ҷурме содир мекунанд. Ҳатто бузургтарин қаҳрамони дoston – Рустами Дoston, ки аз ҳар ҷиҳат зебову тавоно, далеру часур, нақӯкору росткор аст, гуноҳи саҳтарине содир намуда, бо фиреб фарзанди ҷигарбанди худро ба қатл мерасонад. Дар асар ҳамчунин симоҳое ҳастанд, ки дар ҳоли манфӣ будан баъзе корҳои хубро ҳам ба ҷо меоранд ё аз аввал бад набудаанд ва бо таъсири муҳити носавоб ба хислатҳои зишт соҳиб шудаанд. Гувоҳи барҷастаи ҷунин симоҳои манфиву манфур – Заҳҳок аст. ӯ воқеан рамзи зиштиву бадқирдорист, вале аз баъзе унсурҳои мусбат тамоман ори нест. Ҳангоме ки Фирдавсӣ бори аввал хонандаро бо Заҳҳок ошно менамояд, се хислати вайро пайи ҳам зикр мекунад, ки яке мусбат буда, дуи дигар манфианд:

Чаҳонҷӯйро ном Заҳҳок буд,
Далеру сабуксору нопок буд.

Дар тасвиру тавсифи Заҳҳок шоир танҳо ранги сиёхро не, балки рангҳои гуногунро ба кор бурда, баҳои муҳталиф ва зидду нақизро медиҳад ва инро бахусус дар муқоламаву мусоҳибаи Заҳҳоки ҷавон бо Аҳриман (Иблис) равшан мушоҳида кардан мумкин аст. Дар аввали сӯҳбат шоир камдонишии Заҳҳокро таъкид карда, ӯро ҳатто неқдил мешуморад:

Ҷавон неқдил буд, паймон-ш кард,
Ҷунон к-ӯ бифармуд, савганд х(в)ард.

Аз ин ҷост, ки Заҳҳок пешниҳоди Аҳриманро зуд намепазирад, вале пас аз он ки билохира гуфтаи Иблиси малъунро қабул мекунад, оҳанги тасвири шоир низ тағйир меёбад:

БОБИ ҲАФТУМ

ҲУНАРИ ШАҲСИЯТОФАРИНӢ ВА БАӢНИ АНДЕШАӢОИ АХЛОҚӢ ДАР «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ

Тавре ки маълум аст, тасвири инсон аз замони қадим то имрӯз дар маркази ҳар асари бадеӣ хоҳ шифоҳиву китобӣ ва хоҳ устуравӣ воқеӣ меистад, вале ин тасвир дар каломӣ ҳар адибу суҳанвари асил ба таври хос ва нотакрор сурат мегирад. Танҳо он асарҳое писанди мардум гашта, умри абад меёбанд, ки инсон ва рӯзгору омили ӯро ба таври ҳаққониву воқеӣ ва бо маҳорати баланд ба қалам додаанд. «Шоҳнома» аз зумраи ҳамин гуна асарҳои ҳовидонии адабиёти ҷаҳон аст.

Дар бораи амиқнигариву воқеънигорӣ Абулқосим Фирдавсӣ пажӯҳишгарон ишораҳо кардаанд. Аз ҷумла ховаршиноси рус А.Стариков «**ҳам дар тасвири табиат, ҳам дар тасвири инсон, ҳам дар вуруди нозук ба олами ботинӣ он**»¹ воқеънигорӣ Фирдавсиро дармӯбад. Адибу донишманди Афғонистон Асадуллоҳи Ҳабиб дар китоби худ ба таври муфассал дар бораи роҳу усулҳои қаҳрамонсозӣ дар «Шоҳнома» таваққуф намуда, воқеънигорӣ шоирро таъкид мекунад: «**Фирдавсӣ хунармандест дар тасвири мушаххаси қаҳрамонон чирадаст ва дар ин замина бештар воқеъгирост, бештар нигорише айнӣ дорад, то зеҳнӣ**»,² вале муҳаққиқони мазкур ҳам ба масъалаи офариниши шахсияти қаҳрамонон камтар таваҷҷӯҳ намудаанд.

Зимнан бояд тазакур дод, ки дар адабиёти қадим ва асрҳои миёнаи бисёр халқҳои ҷаҳон тасвири инсон ва шахсияти он асосан якҷониба сурат мегирифт. Қаҳрамони асар аз аввал то охир ӯ зебову бенуқсон аст ӯ баръақс аз аввал то охир аз хубиву некӣ орист ва гунаҳгору айбдор аст, яъне шахсияти қаҳрамонон

Нагирад тариқи нақӯахтарӣ,
Шавад фолаш охир ба бадгавҳарӣ.¹⁵

Фузули ва Сайиди Дакани низ ба тифли бадсиришт таъсир накардани тарбиятро таъкид кардаанд, вале бисёре аз шоирон ин матлабро бо мисолҳои аз олами ҳайвоноти табиат ироа намудаанд. Аз ҷумла Амир Хусрави Дехлавӣ барои таъйиди андешаи боло сағбачаро мисол меорад, ки ҳар қадар соҳибаш онро бо камолӣ ғамхорӣ парвариш намояд, оқибат ӯро хоҳад газид:

Агар баччаи сағ кунӣ парвариш,
Ба ташти заринаш бимонӣ хӯриш,
Ба зар пур кунӣ мӯйи аъзои ӯ,
Ба гавҳар бигирӣ саропои ӯ,
Чу дар зӯри қувват шавад беназир,
Газад соҳиби хешро билахир.¹⁶

Барои тақвияти андешаи мазкур Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ мори афъиро мисол меоварад, ки ба ҳама парвариши хубу тарбият ром намегардад ва ба одам заҳр мезанад:

Агар афъиеро бигирӣ зи дашт,
Ба чаннатсарояш диҳӣ сайру гашт.
Ба ҳар ҷойи марғуб ҷояш диҳӣ,
Миёни гул оромгоҳаш диҳӣ,
Ғизояш гар аз решаи ҷон диҳӣ.
В-агар обаш аз оби ҳайвон диҳӣ.
Нагардад бад-ин тарбият роми ту,
Ки охир кунат заҳр дар коми ту.¹⁷

Бад-ин минвол Шоҳпири Кашмирӣ бачаи ҷузғро, Фидоӣ ва Ноқиси Каттақурғонӣ харро мисол меорад, ки тарбияту парвариш ба онҳо асаре надорад.

Тавре ки мебинем, дар ҳамаи мисолҳои зикршуда фақат таъсир накардани тарбият ба бадаслу бадгавҳар таъкид шудааст. Шайх Саъдии Шерозӣ низ ҳамин андешаро хеле барҷаста бо мисолҳои зиёд таъкид кардааст, вале ӯ ба асли нек

хам ишора намуда, ёдрас мешавад, ки тарбият ба он асар мекунад:

Чун бувад асл гавҳари кобил,
Тарбиятро дар ӯ асар бошад.

Аммо ба шахси бадасл ва бадгуҳар тарбият таъсир намекунад:

Ҳеч сайқал накӯ натонад кард
Оҳанеро, ки бадгуҳар бошад.
Саг ба дарёи ҳафтгона бишӯй,
Ки чу тар шуд, палидтар бошад.
Хари Исо гараш ба Макка баранд,
Чун биёяд, ҳанӯз хар бошад.¹⁸

Ин мисолҳо бори дигар ин андешаро тақвият медиҳад, ки хулқи бади аз асли бад реша гирифта тарбиятнопазир аст, вале асли нек вобаста ба тарбият буда, он бо таъсири муҳит ва тарбият тағйир меёбад.

Ҳамин нуқтаи назари ахлоқии дар адабиёту ҳикмати мардумони эронитабор то қарни XX милодӣ маъмул дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ ҳам хеле равшану барҷаста бозтоб ёфтааст, аммо пажӯҳишгари андешаҳои ахлоқии шоир С.Ҳасанова онро ноҳақиқат гирифтааст ва ба ихтилофи назари Фирдавсӣ дар ин масъала ишора карда, мисоле наовардааст: «**Вале дар айни замон ақидаҳои ӯ (Фирдавсӣ - М.М.) дар хусуси манбаъҳои ахлоқ аз ихтилоф озод нест. Фирдавсӣ ҳам хосиятҳои модарзодиро эътироф мекунад, вале ӯ бовар дорад, ки хосияти модарзодӣ бо таъсири муҳити беруна, тарбият метавонад тағйир ёбад**».¹⁹

Донишманди покистонӣ Ҳофиз Маҳмудхони Шеронӣ назари Фирдавсиро роҷеъ ба решаи хулқи бад дуруст дарк намуда, навиштааст: «**Дар асари шарофати нисбӣ ақидаи миллии эронӣ бар ин будааст, ки разилу қамина ва пастфитрат ҳамеша пасту разил аст ва ҳеҷ таълиму тарбият наметавонад ӯро ба ахлоқи ҳасанайи инсоният ораста кунад**».²⁰ Дар воқеъ, Фирдавсӣ ҷонибдори ҳамин ақидаи маъмул буда, ҳамеша тарбиятнопазир будани ашхоси бадсириштро бо ҳар васила

На ҳар кӣ дорад шамшер ҳарб бояд рафт,
На ҳар кӣ дорад захр, захр бояд х(в)ард.

Дар масъалаи ҷанг ва сулҳ Ҳамоҳангии зиёдеро миёни андешаҳои Фирдавсӣ ва Саъдӣ метавон мушоҳида кард. Шайх Саъдии Шерозӣ дар «**Бӯстон**» мисли Абулқосим Фирдавсӣ бартари сулҳро бар ҷангу хунрезӣ таъкид намудааст:

Агар пилзӯрӣ в-агар тезчанг,
Ба наздики ман сулҳ баргар, ки ҷанг.
Агар сулҳ ҷӯяд аду, сар мапеч!
В-агар ҷанг ҷӯяд, инон бармапеч!²⁹

Тавре ки мебинем, Фирдавсӣ ва дигар шоирони форсу тоҷик яқдилона ҷангу хунрезиро маҳкум намуда, ҷонибдорӣ ҳешро аз сулҳу осоиш бо роҳу воситаҳои гуногун баён кардаанд. Ин ормони волои башардӯстона, ки Фирдавсӣ ва дигар суҳанварони маъруфи форсизабон дар осори арзишманди худ тарғибу ташвиқ кардаанд, дар тарбияву ташаккули хислатҳои ҳамидаи мардум беасар набудааст ва аз ин ҷост, ки мардумони эронинаҷод ва форсизабон бо хислатҳои сулҳдӯстиву нақӯкорӣ мумтозанд. Дар як муддати кӯтоҳ ба ҷанги бародаркушӣ хотима дода, ба сулҳи пайдор муваффақ шудани мардуми тоҷик низ далели қотеъе ба гуфтаҳои боло мебошад.

нагирифтааст ва баррасии он таҳқиқ ва барраси чудоғона ва жарфро тақозо менамояд. Ҳоло бо зикри ин нукта иктифо мешавад, ки ситоиши сулҳ дар китоби «**Авесто**» ва осори ахлоқии Эрони бостон низ мавқеи баланд доштааст. Аз ҷумла дар «**Авесто**» ҳокими сулҳхоҳи кишвар мавриди тамчиду ситоиш қарор гирифтааст: «**Раиси мамлакат ва бузурги мамлакат, ки сулҳу созиш аз барои мамлакат хостор аст, сутуда бод**». ²³ Дар ин мавзӯё шоирони муосир ва қарнҳои минбаъда низ бо Фирдавсӣ ҳамраъӣ ва ҳамфикранд. Ҳамаи онҳо ба ҳар васила ҷангро маҳкум намуда, сулҳу осоишро ситоиш ва ҷонибдорӣ кардаанд. Аз ҷумла Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ гавариши мамдӯҳашро ба сулҳу оштии таъкид намуда, ҷангро кори ашхоси нодон медонад:

Ҳама наюшаи хоҷа ба некӯию ба сулҳ аст,
Ҳама наюшаи нодон ба ҷангу фитнаву ғавғост. ²⁴

Устод Рӯдакӣ қотеъона ҷангро маҳкум намуда, ҷангҷӯёни нодонро хушдор медиҳад, ки аз мукофоти амал, яъне ҷазои Парвардигор ғофил набошанд:

Чун теғ ба даст оӣ, мардум натавон кушт,
Наздики Худованд бадӣ нест фаромушт. ²⁵

Абӯшақури Балхӣ низ ба ҷанг рӯӣ наовардани шахси хирадмандро таъкид карда, бо ҳам наомадани хираду ҷангро баён намудааст:

Чу аз оштии шодӣ ояд ба ҷанг,
Хирадманд ҳаргиз нақӯшад ба ҷанг. ²⁶

Абулфатҳи Бӯстӣ ҳам ин андешаи начибро идома дода, мухотаби худро аз ҷанг бозмедорад ва ба сулҳу оштии даъват менамояд:

Ҳама ба сулҳ гарою ҳама мадуро кун,
Ки аз мадуро кардан сутуда ²⁷ гардад мард.
Агарчи қувват дорию иддати бисёр
Ба гирди сулҳ гирою ба гирди ҷанг магард.

таъйид намудааст. Ӯ ҳам иддао дорад, ки аз мағзи талх ҳеч гоҳ дарахти мевааш ширин намерӯяд, ҳарчанд онро дар боғи биҳишт парвариш диҳанд:

Дарахте, ки талх аст вайро сиришт,
Гараш барнишонӣ ба боғи биҳишт
В-ар аз ҷӯйи хулдаш ба ҳангоми об
Ба бех анғубин резиву шаҳди ноб,
Саранҷом гавҳар ба қор оварад,
Ҳамон меваи талх бор оварад.

Дар осори бозмондаи шоирони қарни даҳи форсу тоҷик на танҳо айни ҳамин андешаро метавон мушоҳида кард, балки дар байтҳои зерини Абӯшақури Балхӣ барои тақвияти фикр мисоле оварда шудааст, ки бо далели Фирдавсӣ хеле монанд аст:

Дарахте, ки талхаш бувад гавҳаро,
Агар ҷарбу ширин диҳӣ мар варо,
Ҳамон меваи талхаш орад падида,
Аз ӯ ҷарбу ширин нахоҳӣ мазид.

Албатта, ҳоло аз Абӯшақури Балхӣ гирифта шудани тасвири мазкурро таъйин кардан хеле душвор аст, зеро дар «**Шоҳнома**» ишорае дар ин бора дида намешавад. Вале ҷунон ки муҳаққиқон ишора кардаанд, ҳам Абӯшақури Балхӣ ва ҳам Фирдавсӣ ба эҳтимоли қавӣ дар тасвири худ аз ояти зерини сураи Иброҳими Қуръони мачид илҳом гирифтаанд: - «**Ва масали сухани нопок чун дарахте нопок аст, ки реша дар замин надорад ва барпо натавонад буд**». ²¹

Дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ низ барои ифодаи матлаби мазкур василаҳои гуногун истифода шудаанд. Агар дар мисоли боло тамсил аз олами наботот бошад, дар мисоли зер аз олами ҳайвонот масал зада шудааст:

Ки чун баччаи шери нар парварӣ,
Чу дандон кунад тез, кайфар барӣ.

Дар байти зерин бошад, тамсил ба олами инсонӣ мансуб буда, назари шоир хеле возеҳ ва ошкоро баён шудааст:

Зи нопокзода мадоред умед,
Ки зангӣ ба шустан нагардад сапед.

Аксари муҳаққиқон ҳангоме ки дар бораи андешаҳои Фирдавсӣ роҷеъ ба тарбият сухан меронанд, назари ӯро ба афкори ахлоқии Шайх Саъдии Шерозӣ мавриди муқоиса қарор медиҳанд. Аз ҷумла донишманди покистонӣ Мумтоз Ғафур дар ин хусус навиштааст: «Фирдавсӣ дар бораи тарбият мисли Саъдӣ тарбият²² намудааст, мегӯяд, ки бо тарбият наметавон зиштиро ба покӣ ва талхиро ба ширинӣ табдил кард. Агар аслу гавҳар нест, тарбият фоидае надорад».²³

Таҳқиқи татбиқиву қиёсии андешаҳои ахлоқии ин ду шоири бузург аз доираи вазифаи ин рисола берун аст. Бинобар ин, танҳо бо зикри чанд мисол дар ин замина иктифо мешавад.

Барои андеша ҳар ду шоир зарбулмасали «зангӣ бо шустан сафед намешавад»-ро ба кор бурдаанд:

Зи нопокзода мадоред умед,
Ки зангӣ ба шустан нагардад сапед.
Фирдавсӣ

***

Маломат кун маро ҳарчанд хоҳӣ,
Ки натавон шустан аз зангӣ сиёҳӣ.
Шайх Саъдӣ

Фирдавсӣ дар чанд маврид барои ифодаи матлаб шербачаро мисол меорад:

Ки чун баччаи шери нар парварӣ,
Чу дандон кунад тез, кайфар барӣ.

Саъдӣ ҳамон матлабро бо истифода аз сағ ва хар баён мекунад:

Сағ ба дарёи ҳафтгона бишӯй,
Ки чу тар шуд, палидтар бошад.
Хари Исо гараш ба Макка баранд,
Чун биёяд, ханӯз хар бошад.

лаҳзаро хеле муассир ба қалам дода, Афросиёбро ба дев монанд карда, Ағрирасро шахси хирадманд медонад:

Яке пур зи оташ, яке пурхирад,
Хирад бо сари дев кай дарх(в)арад?

Дар «Шоҳнома» чанде аз подшоҳони таърихӣ низ ҷонибдори сулҳ қаламдод шудаанд. Шоҳи туронӣ Хушнавоз бефоида будани ҷангу хунрезиро дарк намуда, ба сарлашқари эронӣ Суфарой сулҳро пешниҳод мекунад:

Фиристода омад аз Хушнавоз,
Ба наздики солори гарданфароз.
Ки аз ҷангу пайқору хун рехтан,
Набошад ҷуз аз ранҷу овехтан.

Ин пешниҳоди сулҳу оштӣ мавриди қабули эронӣ қарор мегирад ва онҳо ҳушқолона онро мепазиранд:

Фиристодаро нағз посух диҳем,
Бад-он оштӣ ройи фаррух ниҳем.

Ҳокони Чин ҳам бо маслиҳати донишмандон бо шоҳи Эрон Анӯшервон роҳи сулҳро пеш мегирад. Ӯ ҳатто барои барқарор кардани сулҳу осоиш духтари худро ба шоҳи Эрон ба занӣ медиҳад.

Маликаи Андалус - Кайдофа ҷанговари ҷасур ва дорои лашқари зиёд аст, вале аз рӯйи хирадмандӣ ҷанг бо Искандарро бесуд ва зиёновар медонад ва ин андешаи сулҳхоҳии худро ба меҳтарони дарбораш баён намуда, аз онҳо машварату маслиҳат мепурсад. Онҳо дар посух назари ӯро оқилона медонанд ва таъкид мекунанд:

Ҷуз аз оштӣ мо набинем рӯй,
На воло бувад мардуми ҷангҷӯй.

Зимнан бояд ёдовар шуд, ки масъалаи ҷанг ва сулҳ дар осори шоирони порсигӯӣ қабл аз Фирдавсӣ ва пас аз ӯ низ ҷойгоҳи ҳосе дошта, ханӯз мавриди баҳси пажӯҳишгарон қарор

Кунун чора бо ӯ мадорост бас,
Ки тоҷи бузургӣ намонад ба кас.

Дар «Шоҳнома» аксаран ҷангу ҷидолро шоҳону паҳлавонони туронӣ шуруъ мекунанд, вале дар байни онҳо низ ҷонибдорони сулҳу ошӣ мавҷуданд, яъне, чунон ки дар мавридаш хоҳем дид, Фирдавсӣ дар тасвири қаҳрамонон якҷониба амал намекунад. Ҳарчанд тӯронӣён душмани эронӣёнанд, вале дар байни онҳо ашхоси хирадманду сулҳҷӯй ҳастанд. Масалан, Пирони Виса сарлашқари тӯронист, вале шахси хирадманд аст. Аз ин ҷост, ки бо Рустам на аз ҷанг, балки аз оштиву сулҳ сухан мегӯяд ва сулҳро аз ҷанг бартар медонад:

Маро ошӣ беҳтар ояд зи ҷанг,
Набояд гирифтагӣ чунин кор танг.

Абулқосим Фирдавсӣ бо овардани ин суханҳо аз забони намояндаи душман арзишу аҳамияти сулҳу ошӣ ва оромишу осоишро таъйид намудааст. Шоир ормони сулҳҷӯйии худро дар симои намояндаи дигари туронӣён бародари Афросиёб - Ағрирас чунон равшану барҷаста ба қалам додааст, ки ҳатто метавон ӯро аз муборизони роҳи сулҳу ошӣ номид. Ағрирас чун сарлашқари тӯронӣ вазифадор буд, ки бар зидди эронӣён бичангад, вале ӯ ҳамеша саъй ва кӯшиш мекунад, ки ихтилофотро на бо роҳи ҷанг, балки бо тариқи осоиштагӣ ҳал намояд. Вақте ки падараш Пашанг ӯро ба ҷанги Нӯзари эронӣ мефиристад, ба вай мегӯяд:

Агар мо нашӯрем беҳтар бувад,
К-аз ин шӯриш ошӯби кишвар бувад.

Бо ин ӯ намехоҳад сабабгори ҷангу хунрезӣ, харобии кишвару бадбахтии мардум гардад. Ағрирас то охир барои сулҳу осоиши мардум мубориза мебарад ва дар ин роҳ саранҷом ҷон медиҳад. Ӯ аз куштани асирони эронӣ даст қашида, онҳоро дар ғоре пинҳон мекунад, ки баъдан аз он наҷот меёбанд. Афросиёб аз ин огоҳ шуда, ба ҳашм меояд ва бародари сулҳҷӯйи худро бо шамшер дуним мекунад. Шоир ин

Тавре ки қаблан зикр шуд, Фирдавсӣ барои баёни андешаи ирсӣ будани хулқи бад дарахти аз донаи талх сабзандаро мисол овардааст. Шайх Саъдӣ низ ҷиҳати ифодаи ҳамон матлаб дарахтро мисол оварда, онро мушаххас мегардонад ва аз дарахти муқл меваи хурмову шафтолу нарӯйиданро таъкид менамояд:

Муқаддар аст, ки аз ҳар касе чу феъл ояд,
Дарахти муқл на хурмо диҳад, на шафтолу.

Бад-ин минвол, Фирдавсиву Саъдӣ дар масъалаи ирсияти хислатҳои неку бад ва нақши муҳиту тарбият дар ташаккули шахсият ҳамақида буда, хулқи бадро тарбиятнопазир медонанд. Шайх Саъдӣ андешаҳои Фирдавсиро ҳарҷониба ривож дода, бо далелҳои тоза такмил намудааст. Андешаҳои ахлоқие, ки ин ду адибу омӯзгори бузурги хислатҳои ҳамидаи инсонӣ баён кардаанд, то ибтидои қарни XX милодӣ тақрибан бетағйир идома ёфтаанд.

БОБИ ЧОРУМ

ХИСЛАТҲОИ ҲАМИДАИ ИНСОНӢ АЗ НИГОҲИ ФИРДАВСӢ

ХИРАД ВА ХИРАДМАНДӢ

«Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ ганчинаи пурбаҳои афқору андешаҳои баланди иҷтимоӣ, сиёсӣ, ахлоқиву фалсафӣ буда, дар он таҷрибаву озмудаҳои башар ва бахусус мардуми эронинаҷод ҷамъбаст гардида, дар пирояи каломи фасеҳу ширин ва образи тасвирҳои малеху рангин ба зухур расидаанд. Яке аз мавзӯҳои муҳимме, ки дар саросари ин шоҳасар чун риштаи заррин андешаҳои гуногуни шоирро пайванд месозад, масъалаи хирад ва хирадмандист. Хирад дар «Шоҳнома» санги маҳакест, ки моҳияту манзалати шоҳону ҳокимон, қаҳрамонону паҳлавонон, сипоҳиёну ҳунармандон мубадону донишмандон ва доираҳои дигари инсонҳои асотириву таърихро зоҳир менамояд ва мақому мартабаи онҳоро дар ҷомеа муайян мекунад.

Ҳарчанд дар зимни асарҳои зиёди ба «Шоҳнома» бахшидашуда роҷеъ ба ситоиши хирад низ сухан рафтааст, вале то ҳол ин масъала мавриди таҳқиқу баррасии ҳарҷонибаву амиқи донишмандон қарор нагирифтааст ва ҷанбаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва ахлоқиву фалсафии он равшан нагардидааст. Ҳоло мо низ аз таҳқиқи ҳарҷонибаи масъалаи мазкур худдорӣ намуда, танҳо баъзе мушоҳидаву мулоҳизаҳои худро роҷеъ ба ҷанбаҳои ахлоқии ситоиши хирад дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва бозтоби бадеиву зебошинохтии он иброз мекорем.

Қабл аз ҳама бояд гуфт, ки дар хусуси пайдоиши вожаи «хирад» адабиётшиноси эронӣ Ҷалили Дӯстхоҳ дар зимни ёддоштҳои бар асари донишманди порсинаҷоди Ҳиндустон Ҷаҳонгир Куёҷӣ изҳори назар намуда, аз ҷумла фармудааст:

Сиёвуш чунин гуфт, к-ин рой нест,
Ҳамон ҷангро мояву ҷой нест.
Ба гавҳар бар он рӯз нанг оварам,
Ки ман пеши шаҳ ҳада ҷанг оварам...
Ба мардӣ маро рӯзи оҳанг нест,
Ки бо кирдигори ҷаҳон ҷанг нест.

Симои Сиёвуш аз он ҷиҳат ҳам қобили таваҷҷӯҳ аст, ки дар аҳди ӯ муддате ҷангу хунрезӣ қатъ гардида, сулҳу оромӣ тантана мекунад. Дар шаҳре, ки ӯ сохтааст, сулҳ пойдор буда, мардум хушҳолонаву осуда зиндагӣ ба сар мебаранд. Фирдавсӣ дар симои Сиёвуш ҳамоҳанг шудани ду хислати ҳамидаи инсонӣ: - покиву сулҳҷӯйиро нишон дода, арзиши баланди иҷтимоии онро таъкид ва таъйид намудааст.

Аз ин ҷост, ки адабиётшиноси маъруф И.С.Брагинский Сиёвушро муборизи роҳи сулҳ доништа навиштааст: «Муҳаққиқон одатан дар он андешаанд, ки дар «Шоҳнома» ҷизи асосӣ - ин тасвири муборизаи паҳлавонони нахустини Эрон бо шоҳони баднияти туронӣ аст, дар «Шоҳнома» муҳимтар аз ҳама маҳз ҷанг аст, бигузор он одилона бошад. Вале достони Сиёвуш нишон медиҳад, ки на ғояи ҷанг, балки ғояи сулҳ раҳнамои шоир будааст. Ҳомии ин ғоя Сиёвуш буд. Агар ҷанги Турон ва Эрон то Сиёвуш аз ҳар ду тараф барои интиқоми шахзодагони кушташуда бошад, пас дар муҳорибаҳои ҳунини Эрону Турон баъди марги Сиёвуш муборизаи паҳлавонони эрониро барои пайдории сулҳ дар ҷаҳон метавон дид. Дар ҳамин аст бузургии симои Сиёвуш ва қулли «Шоҳнома», ки маълум мешавад аввалин асари бадеиву фалсафӣ дар адабиёти ҷаҳон дар бораи ҷанг ва сулҳ аст».²² Ин баҳои баланди донишманди русро дигар пажӯҳишгарон «Шоҳнома» низ таъйид намудаанд.

Дар «Шоҳнома» як гурӯҳ қаҳрамонон ҳарчанд мисли Сиёвуш муборизи сулҳу ошӣ нестанд, вале дар мавридҳои ҷудогона ҷонибдори сулҳу ошӣ мешаванд. Аз ҷумла Доро пас аз шикаст хӯрдан аз ҷанги Искандар ба андеша меравад ва манфиат надоштани ҷангу хунрезиро дарк намуда, роҳи сулҳу оштиро пеш мегирад:

Кунун нест моро або вай диранг,
Ки кӯшем бо вай ҳаме роҳи ҷанг.

Сӯҳроб низ бо ҳама далериву часурӣ ва размандагиву чанговарӣ ҷонибдори сулҳ аст. Дар набард бо Рустам Сӯҳроб чандин бор сулҳу оштиро ба миён мегузорад ва гузоштани силоҳу бас кардани чангро талаб менамояд:

Зи каф бифкан ин тиру шамшеру кин,
Бизан чанги бедодро бар замин...
Ба пеши ҷаҳондор паймон кунем,
Дил аз чанг ҷустан пушаймон кунем.

Сӯҳроб дар вопасин дами умр ҳам аз Рустам хоҳиш мекунад, ки пеши чангро бо Турон бигирад ва нагузорад, ки чангу хунрезӣ идома ёбад:

Ҳама меҳрубонӣ бад-он кун, ки шоҳ,
Сӯйи чанги Турон наронад сипоҳ.
Ки эшон ҳам аз баҳри ман чангҷӯй,
Сӯйи марзи Эрон ниҳоданд рӯй...
Набояд, ки бинанд ранҷе ба роҳ,
Мақун ҷуз ба некӣ дар эшон нигоҳ.

Тимсоли дигари сулҳ дар «**Шоҳнома**» Сиёвуш аст. Ӯ ҳам бо ҳама қудрату тавоноӣ ҳамеша аз чангу хунрезӣ канор мегирад ва муҳолифи разму хунрезист. Сиёвуш аз мунодиёну муборизони роҳи сулҳу оштист. Ӯ барои оштии додани Турону Эрон саъй ва кӯшиши зиёд ба харҷ дода, аз тамоми василаҳои имконпазир истифода мебарад. Бо ин ҳадаф ӯ Фарангис - духтари шоҳи Турон - Афросиёбро ба занӣ мегирад, то ки хуни эронӣро туронӣро ба ҳам омезиш диҳад ва ба чанги ин ду кишвари бародар хотима бахшад. Сиёвуш ҳамеша ҷонибдори сулҳу осоиш аст ва ӯ қатъиян муҳолифи чангу хунрезист:

Чӣ бояд ҳаме хира хун рехтан,
Чунин дил ба кин андар овехтан?

Ҳангоме ки бо фитнаҳои Гарсевази баднаҷод Афросиёб ба Сиёвуш ҳамлавар мешавад, Сиёвуш аз чанг даст мекашад ва Афросиёбро ба сулҳу оштии даъват мекунад. Ӯ андешаи худро нисбат ба чанги бемаъниву беасос чунин иброз мекорад:

«Дар «**Авесто**» (*asno xratu*) ба маънии «хиради пойдор» ё «хиради сиришти» аст, ки бинобар эътиқодоти зардуштии аз оғоз дар ниҳоди ҳар кас ба вадеъа гузошта шудааст ва дар муқобили он дар «**Авесто**» омадааст ба маънии «хиради гӯшшунида» ё «хиради ёфтани» ки аз роҳи омӯзиш ва таҷрибаандӯзӣ дар зиндагӣ ба даст меояд».¹ Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки дар Эрони бостон хирад ба ду навъ тақсим мешудааст, яке сириштиву худодод ё ғаризӣ ва дигаре иктисобӣ, ки бо роҳи омӯзиш ба даст оварда мешавад. Чунон ки хоҳем дид, дар «**Шоҳнома**» низ мафҳуми хирад ба ҳар ду маънӣ корбаст шудааст.

Дар «**Шоҳнома**» ситоишу бузургдошти хирад мавқеи басо муҳимро дорост. Фирдавсӣ ба ин ғаризаи беназири инсонӣ аҳамияти бузургро қоиладар буда, дар саросари асар ба он таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир менамояд. Бесабоб нест, ки дар сароғози шохасар, ки ба тариқи маъмул ба наъти Парвардигори олам бахшида шудааст, Фирдавсӣ аз сифату офаридаҳои Худованд, пеш аз ҳама, маҳз хирадро интихоб ва таъкид намуда, ҳатто дар мисраи аввали нахустбайти маснавӣ ҷой медиҳад:

Ба номи Худованди ҷону хирад,
К-аз ин бартар андеша бар нагзарад.

Таъкиди Фирдавсӣ ба аҳамияти хирад дар оғози «**Шоҳнома**» таваҷҷӯҳи бисёр донишмандонро ба худ кашидааст. Аз ҷумла Дабири кулли созмони ҷаҳонии ЮНЕСКО Федерико Майор дар Кунгураи байналмилалӣ бузургдошти Фирдавсӣ ва «**Ҳазораи тадвини "Шоҳнома"**», ки декабри соли 1990 дар Техрон баргузор гардид, аз мисраи аввали ин ҳамосаи бузург хеле муассир шуда, суҳанронии худро бо чунин каломӣ пурҳаяҷон шурӯъ карда буд:

«Ба номи Худованди ҷону хирад».

«**Шоҳнома**» - ин асари адабии фанонопазир бо чунин шукӯҳ оғоз мешавад. Дар ин асари ҷовидона бедаранг дар пайи ситоиши Парвардигори бузург дар ҳамон нахустин сафҳа ба абёте бармеҳӯрем, ки лаҳзае моро ҳайрону шигифтзада бар ҷой мегузорад, зеро ки ба тарзе номунтазир бо мадҳи хирад рӯ ба рӯ мешавем.

Оё чунин чизе дархури тасаввур аст? Ҳазор сол пеш аз Ренессанси Ғарб, садаҳо пеш аз қарни ҳажаҳум - қарни

равшангарӣ, пеш аз таваллуди Декарт ва таваллуди Волтер як шоири эронӣ фаротар аз ҳар чиз андешаву хирадро сутудааст. Шоири эронӣ ин ситоишро бо чунон эътиқоду бо чунон шӯру вачҳе баён мекунад, ки хонандаро беихтиёр шефтаи хирад месозад».²

Сипае ӯ андешаҳои худро дар бобати мафҳуми хирад дар «Шоҳнома» баён мекунад, ки хеле ҷолиби диққат буда, барои дарки масъала кӯмак мерасонанд: «Хираде, ки Фирдавсӣ ба тавсифи он пардохта, ба маънои қувваи идрок ба танҳои нест, балки қобилияти шинохти некиҳост, ҳикмате жарфу пахновар аст, оромишу тумонина аст, ки аз дарун бармехезад ва зодаи тасаллут бар нафс аст. Ин мафҳуми зебо дар саросари «Шоҳнома» чун хуршеди тобон аст. Ин нахваест, ки ба «Шоҳнома» рӯҳ бахшидааст ва хислатест, ки «Шоҳнома» онро ба аълодарача меситояд. Дар ҷаҳон ва дар таърих камтар асаре чун «Шоҳнома» дида шудааст, ки инчунин мазҳари хувияти миллӣ гардад».³

Иштирокчи дигари кунгураи мазкур донишманди урдунӣ доктор Салмон Албудур низ дар суҳанронии худ «Ҷанбаҳои аз ҳикмату фалсафа дар шеъри Фирдавсӣ» роҷеъ ба ақлу хирад дар «Шоҳнома» баҳс кушода, ба бузургдошти онҳо дуруст ишора мекунад, вале дар хусуси мафҳуми ақлу хирад дар асар якҷониба изҳори андеша менамояд: «Аз гуфтаи Фирдавсӣ ин матлаб истинбот мешавад, ки ӯ ба ин амр эътиқод дошта, ки лаззати ҳақиқӣ лаззати ақлӣ аст ва монанди ҳукамои мусалмон лаззати ақлиро аз лаззати ҷасадӣ мутамойиз доништа, чун давоми он бештар ва доманаи он васеътар аст.

Ногуфта намонад, ки Фирдавсӣ ба бӯди онтологикӣ ақл ҳам ишора мекунад ва ақлро махлуқу содири аввал доништааст ва мегӯяд: - «Нахустофариниш хирадро шинос».

Фирдавсӣ дар ин ҷо мушаххас намекунад ақл кадом аст, ақл ба маънии «логос», ки иборат аст аз назму тартибе, ки дар ин ҷаҳон аст ё ақл ба маънии аҳасс, ки дар ҳуди инсон аст ва нишона аз назму тартиби кулли ҷаҳон мебошад. Аммо ба ҳар сурат, нишонае аз ин ки Фирдавсӣ ба ақл эътиқод дошта, дар даст намебошад».⁴

Чунон ки мебинем, муҳаққиқ сари ин масъала амиқ андешаву тафаккур накарда, аз байтҳои аввали дoston ҳамчун аз як рисолаи фалсафӣ таърифи саҳеҳи ақлро ҷустааст ва ба

Маро бо шумо нест ҷангу набард
Набояд ба ман ҳеч дил ранча кард...
Ҷуз аз кехтарӣ нест ойини ман,
Набошад ба ҷуз мардумӣ дини ман.

Эраҷ қотеъона муҳолифи ҷангу хунрезӣ ва ҷонибдори сулҳу осоиш буданашро баён намуда, бо ҳар роҳ меҷаҳад дили бародарони ҷангҷӯяшро нарм созад, вале ҳатто илтиҷову зори ӯ ба бародарон асаре намебахшад:

На тоҷи кайӣ хоҳам акнун, на гоҳ,
На номи бузургӣ, на Эронсипоҳ...

Эраҷ дар лаҳзаҳои охири умри худ ҳам бародаронро ба даст кашидан аз хунрезӣ даъват мекунад:

Маёзор мӯре, ки донакаш аст,
Ки ҷон дораду ҷони ширин х(в)аш аст...
Ҷаҳон хостӣ, ёфтӣ, хун марез,
Макун бо ҷаҳондор Яздон ситез!

Ин суҳанони вопасини Эраҷ бешубҳа ормони олии сулҳҷӯёнаи ҳуди Фирдавсӣ, ки то имрӯз арзиши баланди башардӯстиашро гум накардааст. Бесабаб нест, ки байти аввалро Шайх Саъдии Шерозӣ низ дар «Бӯстон» тазмин кардааст.

Тимсоли дигари сулҳ дар «Шоҳнома» Коваи оҳангар аст. Ҷарҷанд Кова ҷанговари далеру ҷасур аст, вале ӯ бар зидди Заҳхоки ситампешаву хунхор меҷангад. ӯ барои он мубориза мебарад, ки зулму ситам, ҷангу хунрезӣ аз байн равад ва сулҳу осоиш барқарор бошад. Аз ин ҷост, ки шоири муосири тоҷик Лоиқ Шералӣ ҳам Коваро имрӯз муборизи роҳи сулҳу осоиш медонад, зеро то он даме ки зулму ситам вучуд дорад, муборизаи Кова ҳам идома хоҳад дошт:

Меравад деҳ ба деҳу шаҳр ба шаҳр,
То ҳама сулҳу сафочӯ бошанд.
Ҷама абнои башар, пиндорӣ
Писари ҳаҷдахуми ӯ бошанд.

Касе, к-ошти чӯяду суру базм,
На некӯ бувад тез рафтан ба разм.

Чунонки дар зимни баррасии мавзӯи хирад зикр шуд, дар «Шоҳнома» хираду хирадмандӣ бо ҷангу ҷангҷӯй дар тазод қарор дорад. Онҳо бо ҳам ҳеҷ гоҳ созиш намекунанд. Дар сари ҷангҷӯй ба хираду дониш ҷой нест:

Ба дониш набояд сари ҷангҷӯй,
Набошад ба ҷанг андарун обрӯй.

Вале сулҳу осоиш бо хираду дониш созгор аст, зеро шахси хирадманд ҳамеша роҳи сулҳу оштиро пеш мегирад ва аз ҷангу хунрезӣ дурӣ мечӯяд. Аз ин ҷост, ки шоир хираду сулҳро хеле ба ҳам наздик медонад:

Мадоро хирадро бародар бувад,
Хирад бар сари дониш афсар бувад.

Дар воқеъ, дар «Шоҳнома» аксаран хирадмандии қаҳрамонон боиси пешгириву хотимаи ҷангу ҷидолҳо мешавад. Масалан, Афросиёб азбаски дорои донишу хирад аст, ба маслиҳату тавсияи Пирон гӯш дода, бо эронӣ сулҳ мекунад.

Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ғояву ормони сулҳро тавассути як силсила қаҳрамонони худ таҷассум намудааст. Аз ҷумла Эраҷ тимсоли барҷастаи сулҳу ошӣ ва осоишу оромиш дар асар мебошад. Пас аз он ки Фаридун Эронро ба Эраҷ мебахшад, Салму Тур ба бародари хурдӣ роҳи кину ҷангро пеш гирифта, бар зидди ӯ сипоҳро омода месозанд. Эраҷ имкон дошт, ки бо нерӯи лашкар ҳукуматашро ҳифз намуда, бо муҳолифони худ мубориза барад, вале ӯ бе лашкару силоҳ ба назди бародарони ҷангҷӯйш меравад, то ки онҳоро аз нияти бадашон бо суханони хуб боздорад. Ӯ барои пешгирии ҷанг омода аст аз тоҷу тахти шоҳӣ ва аз бузургномиву кишвардорӣ даст кашад:

Супурдам шуморо кулоҳу нигин,
Мадоред бо ман шумо низ кин.

назар нагирифтааст, ки «Шоҳнома» асари бадеист ва дар ин қабил асарҳо андешаҳои адиб ба василаи образи тасвирҳои бадеӣ ва каломи шоирона, на тавассути мафҳуми муҳокимаҳои хушкӣ илмиву мантиқӣ ифода меёбанд. Гузашта аз ин, тавре ки қаблан зикр шуд, Фирдавсӣ шарҳу ситоиши хирадро на фақат дар фасли аввали «Шоҳнома», балки дар саросари асар густариш додааст ва ба василаи байту пораҳои ҷудогона ва симои қаҳрамонону мубадон, панду андарзҳои ҳақимона, образи тасвирҳои рангин моҳияти онро бозгӯ кардааст. Ахиран байти аввали «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ тавачҷӯҳи Алиқули Маҳмудии Бахтиёрро ҳам ба худ ҷалб намудааст. Ӯ мисраи аввали он байтро тарҷумаи ҷумлаи аввали навиштаҳои минуии пеш аз ислом медонад, ки маънии «Ба номи додори Урмузд»-ро дорад. Бинобар ин, ӯ «Худованди ҷону хирад»-ро тарҷумаи форсии Аҳурамаздо медонад ва ба чунин натиҷа мерасад: - «**Ин ҷавҳари фарҳанги Эрон ва шеваи андешидани эронӣ ва бардошти эронӣ аз Худо аст ва ҳеҷ иртиботе ба фалсафаи Юнон, мӯътазила, рофизия, шуъубия, ботиния ... надорад. Ҳамаи онҳо аз ин ҷо сарчашма гирифтаанд.**»⁵

Фирдавсӣ беҳуда шоҳасари худро бо ситоишу бузургдошти хирад оғоз накардааст. Воқеан, хирад ҷавҳари ҳастии инсон буда, симои маънавии ӯро муайян месозад. Хирад ҷароғест, ки дар зиндагии рӯзмарра ҳам роҳи инсонро равшан менамояд, ӯро ба роҳи ростӣ ҳаёт раҳнамун месозад. Ба туфайли ақлу хирад аст, ки инсон некро аз бад ҷудо мекунад, ба адлу дод мегарояд. Ҳамаи қорҳои неки инсон аз ин мояи асли ғизо мегиранд. Аз ин ҷост, ки шоир мақоми хирадро дар зиндагии инсон аз ҳама боло дониста, онро волотарин атои Худованд мешуморад. Шоир инсонро, ки дорои ин падидаи илоҳӣ буда, бо саъю кӯшиш ва фарогирии дониш онро рушду тавсия медиҳад, аз ҳама қудратмандтар медонад:

Тавоно бувад, ҳар кӣ доно бувад,
Ба дониш дили пир барно бувад.

Фирдавсӣ бо ин қаноат накарда, барои равшану возеҳтар баён кардани моҳияту арҷи хирад ва арзишҳои волои он дар ҳаёти инсон фасли хосро тахти унвони «**Гуфтор андар ситоиши хирад**» ҷудо менамояд. Дар ин фасл шоир саъю ва кӯшиш

намудааст, ки таваҷҷӯҳи инсонро ба ин ҳаҷи илоҳӣ ҷалб кунад, бузургдошту корбурди онро дар зиндагӣ талқин созад. Бо ин мақсад ӯ аввал арзишҳои баланди хирадро ҳамчун мояи аслии ҳастии инсон, роҳнамоии ӯ дар пешрафту шодкомиҳои зиндагӣ баён менамояд:

Хирад бехтар аз ҳар чи Эзид бидод,
Ситоиш хирадро бех аз роҳи дод,
Хирад раҳнамою хирад дилкушой,
Хирад даст гирад ба ҳар ду сарой.

Инсоне, ки ба ин мояи зиндагӣ носипосӣ мекунад, ба қадраш намерасад, аз он дурӣ ҷуста, баҳри бехбудии ҳаёт баҳра намегирад, саранҷом ба хориву зорӣ мубтало хоҳад шуд. Инсон бе раҳнамоиву мадади ақл наметавонад роҳи дурусти зиндагиро пайдо намояд ва мушкилоту душвориҳои рӯзмарраро паси сар кунад. Ҳар фарде, ки аз ин сармоия маънавий камтар бархурдор аст, дар зиндагӣ ба гумроҳиҳо роҳ медиҳад, инону ихтиёри нафсро идора карда наметавонад ва ба худу ба ёрон ва инсонҳои дигар мушкилоти зиёдеро пеш меорад. Агар ақлу хиради шахс тираву нуқсдор бошад, ҳеч гоҳ ӯ ба матлаб нахоҳад расид ва шодмону саодатманд нахоҳад шуд:

Аз ӯ шодмониву з-ӯят ғамист
В-аз ӯят фузуливу з-ӯят камист.
Хирад тираву марди равшанравон
Набошад ҳаме шодмон як замон.

Чунон ки аз нахустмисраи дoston ҳам пайдост, шоир хирадро ба ҷон тавҳам медонад ва ҳардуро ҳаҷи илоҳӣ мешуморад. Бинобар ин, инсон бояд ин ҳаҷро ҳамеша поку беолоиш нигоҳ дорад ва дар пайи таҷлилу такмили он бошад ва аз рӯйи фармудаҳояш амал кунад. Ҳар коре, ки бе раҳнамоии хирад аст, хатман пушаймонӣ ба бор меорад, зеро хирад дидаи ҷони инсон аст:

Касе, к-ӯ хирадро надорад ба пеш,
Дилаш гардад аз кардаи хеш реш.

Дари оштӣ бо Сиёваҳш низ
Бикӯбам, фиристам зи ҳар гуна чиз.

Паҳлавону чанговарони «**Шоҳнома**» бо он ки зоҳиран дар чангу хунрезӣ моҳиру тавоноянд, ботинан меҳрубону сулҳҷӯянд. Сӯҳроб дар дами вопасини умр аз падар на наҷоти худ, балки бас кардани чанг бо Турон ва некиву меҳрубонӣ намудан бо тӯрониёро мехоҳад:

Набояд, ки бинанд ранҷе ба роҳ,
Макун ҷуз ба некӣ дар эшон нигоҳ.

Дар «**Шоҳнома**» баъзан шахсони чангҷӯю кинаҳоҳ ҳам маҷбур мешаванд ба сулҳу оштӣ рӯй оваранд. Аз ҷумла Пашанг ва фарзандонаш пас аз чангҳои зиёд бо Рустам ба сулҳу оштӣ гаравиш пайдо мекунад ва сулҳро воситаи оромиву хушҳолии Эрону Турон ва мардумони он медонад:

Магар бо дуруду салому паём,
Ду кишвар шавад з-ин суҳан шодком.

Ҳарчанд дар «**Шоҳнома**» тасвири чанг хеле зиёд аст, вале Фирдавсӣ ҳамеша сулҳу осоишро аз чанг авлотар медонад ва ин нуктаро дар ҳар маврид такрор менамояд. Масалан, аз забони Гударз дар зимни сӯҳбаташ бо Рустам меорад:

Зи чанг оштӣ бегумон бехтар аст,
Ниғаҳ кун, ки говат ба чарм андар аст.

Барои подшоҳон низ сулҳу оштӣ манфиати бештар дорад ва онҳо набояд ба чанг рӯй оранд:

Туро оштӣ бехтар ояд зи чанг,
Фароҳӣ макун бар дили хеш танг.

Аз ин рӯ, шоир таъкид мекунад, ки касе ба сулҳу осоиш майл дорад, набояд ба чанг шитоб кунад:

Се дигар, ки гетӣ зи нобихрадон
Биполуду бистуд зи дасти бадон.

Дар мавридҳои дигари тасвири ҷанг низ Фирдавсӣ муҳолифи бо роҳи ҷангу хунрезӣ ҳал кардани масъала ва ҷонибдори сулҳ буданро таъйиду таъкид намудааст. Рустам, ҷунон ки борҳо гуфта гузаштем, дар «**Шоҳнома**» рамзи диловариву шуҷоат буда, воқеан ҷанговару қаҳрамони беназири майдони ҷарбу корзор аст. Ба иборати дигар, пешаву вазифаи асосии ӯ размовариву мубориза аст, вале дар баъзе мавридҳо ӯ бар хилофи вазифаву рисолати хеш аз ҷанг парҳез кардани мешавад ва роҳи сулҳу оштиро пеш мегирад. Масалан, вақте ки лашкари Ҳамоварон ба Эрон мерасад ва азми ҷанг мекунад, Рустам ба шоҳи Ҳамоварон паём фиристода, ҷангро ҷун василаи чораҷӯӣ маҳкум менамояд ва роҳи сулҳро пешниҳод месозад:

На мардӣ бувад чора ҷустан ба ҷанг,
На зуфтӣ ба сони диловар наҳанг.

Вале подшоҳи Ҳамоварон ба паёми Рустам ҷавоби манфӣ дода, оташи хашми ҷаҳонпахлавонро меафрӯзад ва ҷанги сахте ба амал меояд. Дар «**Шоҳнома**», ҷунон ки қаблан дидем, манзараҳои ҷанг ба ҷӯшу хурӯш ва пуршӯру шиддат тасвир шуда, шоир маҳорати баланди суханвариро ба харҷ додааст. Тасвири лаҳзаҳои сулҳу осоиш низ хеле муассир ва хотирмон қаламдод шудааст. Яке аз ҳамин гуна лаҳзаҳои таъсирбахш дар «**Шоҳнома**» баъди дидани хобе аз ҷангу хунрезӣ худдорӣ кардани Афросиёб ва ба сулҳ розӣ шудани Рустаму Сиёвуш аст. Фирдавсӣ ин лаҳзаро ба тафсил ва бо эҳсоси баланду хушҳолӣ тасвир карда, ризоияти қалби худро аз барқарорӣ сулҳу осоиш ибраз медорад, ҳатто Афросиёб аз ҷанг суде надида, роҳи сулҳу оштиро пеш мегирад:

Маро сер шуд дил зи ҷангу бадӣ,
Ҳамечуст хоҳам раҳи эзадӣ.
Кунун донишу дод бозоварем,
Ба ҷойи ғаму ранҷ ноз оварем.
Баросояд аз мо замоне ҷаҳон,
Набояд, ки марг ояд аз ногаҳон...

Хушивор девона хонад варо,
Ҳамон хеш бегона хонад варо.
Аз ӯӣ ба ҳар ду сарой арҷманд,
Шикастахирад пой дорад ба банд.
Хирад ҷашми ҷон аст, ҷун бингарӣ
Ту бе ҷашм шодон ҷаҳон наспарӣ.
Нахустофариниш хирадро шинос,
Нигаҳбони ҷон асту они се пос.⁶

Абулқосим Фирдавсӣ ҷангоми шарҳи масъалаи пайдоиши оламу одам низ нақши хирадро дар ташаккули инсон ва бартарӣ додан ба он аз тамоми офаридаҳои дигар таъкид мекунад. Инсон маҳз ба туфайли хирад бандҳои табиату ҳаётро мекушояд, роҳи ҳалли мушкилоти зиндагиро пайдо менамояд, ҳайвонотро ром карда мутеъи худ месозад:

Чу фарҷом шуд, мардум омад паид,
Шуд ин бандҳоро саросар калид.
Ба боло ба бар шуд ҷу сарви баланд,
Ба гуфтори хубу хирад корбанд.
Пазирандаи хушу рою хирад,
Мар ӯро даду дом фармон барад.
Зи роҳи хирад бингарӣ андаке,
Ки мардум ба маънӣ чи бошад яке.

Вале қудрату тавоноӣ, сарфарозиву воломақомии инсон танҳо бо хиради фитрӣ муяссар намегардад. Инсон бояд дар зиндагӣ хиради азалии худро бо омӯзиши дониш такмил диҳад, ки ин кор ба осонӣ даст намедиҳад ва ранҷу азобҳои зиёдеро тақозо дорад. Аз ин рӯ, шоир инсонро ба ранҷ бурдан дар роҳи донишомӯзӣ даъват мекунад ва инро василаи раҳӣ аз ҷама зиштиву бадӣҳо низ медонад:

Туро аз ду гетӣ баровардаанд,
Ба ҷандин миёнҷӣ бипарвардаанд...
Ба ранҷ андар орий танатро равост,
Ки худ ранҷ бурдан зи дониш сазост.

Инсон ва хирад - ин ду офаридаи Парвардигори бузург дар «**Шохнома**» бо ҳам сахт марбутанд ва яке бе дигарӣ вучуд надорад. Аз як сӯ, инсон барои ташаккулу такомули худ аз хирад баҳра мебардорад, аз тарафи дигар, ӯ бояд барои рушду такмили хирад низ пайваста кӯшиш ба харҷ диҳад ва дар ин роҳ аз баҳри беканори дониш мудом бархурдор гардад:

Туй кардаи Кирдигори ҷаҳон,
Набинӣ ҳаме ошкору ниҳон.
Ба гуфтори донандагон роҳ ҷӯй,
Ба гетӣ бипӯю ба ҳар кас бигӯй.
Зи ҳар донише чун сухан бишнави,
Зи омӯхтан як замон нагнави.
Чу дидор ёбӣ ба шохи сухун,
Бидонӣ, ки дониш наёяд ба бун.

Дониш аз назари Фирдавсӣ ёвару мададгори хирад аст, ки пайваста онро ғизову нерӯ мебахшад. Аз ин ҷост, ки ӯ ҳам монанди муосири бузургаш Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ донишро ҷавшане медонад, ки инсонро аз ҳамаи хатарҳои нерӯҳои зишту бадӣ эмин медорад. Ин матлабро шоир аз забони шоҳ Ҷурмуз баён мекунад:

Ба дониш бувад мардро эманӣ,
Бубандад зи бад дасти оҳарманӣ.

Фирдавсӣ дар саросари «**Шохнома**» атои худовандӣ будани хирадро борҳо таъкид намуда, поку беолоиш ва аз ҳама гунаҳу бадихо дур доштани онро талқин мекунад. Аз ҷумла дар байти зер барои боз ҳам муассиртар ифода кардани матлаб онро аз забони Бузургмеҳри ҳаким, ки рамзи носеҳони хирадманд аст, бозгӯй менамояд:

Хирад мардро хилъати эзадист,
Зи андеша дур асту дур аз бадист.

Хирад дар «**Шохнома**» бо хислатҳои ҳамидаи инсонӣ қарину пайваст аст. Ҳар коре хубу дурусте, ки инсон дар зиндагӣ анҷом медиҳад, бо хиради ӯ марбут аст. Ахлоқи неку

В-аз он пас ҳама номдорони шаҳр,
Касеро, ки буд аз зару ганҷ баҳр,
Бирафтанд бо ромишу хоста,
Ҳама дил ба фармон-ш ораста.

Чунон ки мебинем, мурочиати сулҳҷӯёнаи Фаридун ба мардум таъсир мерасонад ва онҳо Заҳҳоки ситампешаро дастгирӣ намекунанд. Ҷанги Фаридун барои ғасби кишвари дигар ё ба даст овардани молу сарват набуд, балки ӯ мехост ҷаҳонро аз бадӣ ва бедодгарӣ пок созад, мазҳари бадиву ситам Заҳҳоки мордӯшро аз байн барад, то мардум аз шарри ӯ раҳида озодона нафас кашанд. Аз ин ҷост, ки ҷанги одилонаи ӯ бо сулҳ робитаи қавӣ дорад ва ин ҷо ҷангу сулҳ на дар тазоду ихтилоф, балки дар мувофиқату созгорӣ қарор доранд. Фаридун бо Заҳҳок бераҳмона мечангад, вале дар айни замон бо зердастони ӯ, мардуми қаламраваш сулҳу оштиро пеш мегирад. Ҳадафи сулҳҷӯёнаи Фаридун боиси дар муддати кӯтоҳе мағлуб кардани душмани қавие чун Заҳҳок мегардад, ки панҷсад сол ҳукмронӣ карда буд ва шикастнопазир маҳсуб мешуд. Фирдавсӣ дар тавсифи Фаридун муболиғаву игрокро ба қор намебарад, ӯро мисли Рустами Дастон ва қаҳрамонони дигар пурзӯру қавӣ ба қалам намедиҳад. Ба назари шоир омили асосии пирузии Фаридун ҳадафҳои неку сулҳҷӯёнаи ӯст, ки баҳри хушбахтиву озодии мардум аз ситаму бадӣ равона шудаанд. Шоир ин хулосаву бардошти худро басо содаву мучаз баён кардааст, то ба шохону ҳокимон ва ҳамаи одамон сабақ гардад. Бесабаб нест, ки ӯ бевосита ба хонандаи худ мурочиат намуда, хитобан мегӯяд:

Фаридуни фаррух фаришта набуд,
Зи мушку зи анбар сирешта набуд.
Зи доду деҳиш ёфт он некӯй,
Ту доду деҳиш кун, Фаридун туй.
Фаридун зи коре, ки кард эзадӣ,
Нахустин ҷаҳонро бишуст аз бадӣ.
Яке пештар банди Заҳҳок буд,
Ки бедодгар буду нопок буд.
Ва дигар, ки кини падар бозкост,
Ҷаҳон вижа бар ҳештан кард рост.

Чунон ки дидем, тасвири чанг дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ ҳамеша бо сулҳу оштӣ пайваста аст. Шоир чангу муҳорибаҳои бешумореро тасвир намуда, симои як силсила қаҳрамонону паҳлавонони шучоъу далерро офаридааст, вале бо ин ҳама ӯ чонибдори чанг нест ва ҳамеша хоҳони сулҳу осоиш аст. Дар «Шохнома» агар чанг аксаран василае барои аз байн бурдани беадолативу беинсофӣ ва бадиву нопокиҳо бошад, сулҳ воситаи муҳимми ҳалли мушкилот, баҳусус дар байни давлатҳову кишварҳо ва гурӯҳҳои иҷтимоист. Масъалаи чанг ва сулҳ дар асар бо ҳам омезиш ёфта, тавҷам гаштааст. Қаҳрамонони «Шохнома» дар баъзе мавридҳо зоҳиран мечанганд, вале дар ботин чонибдори сулҳанд ва ҳар гоҳ имкон пайдо шуд, ин ормони худро чомаи амал мепӯшонанд. Фаридун, ки бо ҳадафи мағлуб кардани Заҳҳок бо сипоҳи саросар мусаллаҳ ва бо ҳашму кинҷӯйии зиёд ба чанг меравад, дар дил адолату меҳрубонӣ дорад:

Ҳамерафт манзил ба манзил чу бод,
Саре пур зи кина, диле пур зи дод.

Вақте ки Фаридун ба мулки Заҳҳок мерасад, сараввал ба аҳли он диёр аз сулҳу осоиш сухан ронда, мардумро ба оромиву идомаи корҳои худ даъват менамояд ва муваффақ мешавад, ки онҳоро аз чангу хунрезии беҳуда боздорад:

Бифармуд кардан бадар бар хурӯш,
Ки: «Эй номдорони бо фарру хуш,
Набойд, ки бошед бо сози чанг,
На з-ин баҳра чӯянд касе ному нанг,
Сипоҳӣ набояд, ки бо пешавар
Ба як рӯй чӯянд ҳар ду хунар.
Яке корварзу дигар гурздор,
Сазовори ҳар кас падида аст кор.
Чу ин кори он чӯянд, он кори ин,
Пурошӯб гардад саросар замин...
Шумо дер монеду хуррам бувед,
Ба ромиш сӯйи варзиши худ шавед».
Шуниданд мардум суханҳои шох
Аз он пурхунар марди бодастгоҳ.

ҳамидаи инсон, созандагиву нақӯкориаш зухуроти хиради волои ӯст. Некиву нақӯкорӣ, ки аз назари Фирдавсӣ аз муҳимтарин хислатҳои инсон мебошад, бо хирад на танҳо робитаи ногустастанӣ дорад, балки онҳо муродифи ҳамдигар низ ҳастанд. Бинобар ин, дар зимни сӯхбати фиристодаи Румӣ бо мубадони Баҳром шоир мафҳуми хирадро шарҳ дода, чанд хислати неки инсониро аз қабилӣ меҳру вафо, ростиву зиракӣ, бурдбориву роздорӣ баён намуда, онҳоро таҷаллии хирад дар зиндагӣ ва ҳатто номҳои дигари он медонад ва ба ҳамин васила хирадро волотарин сифат ва сарманшаи ахлоқи неки инсон мешуморад:

Ту чизе мадон, к-аз хирад бартар аст,
Хирад бар ҳама некӯиҳо сар аст.

Аз ин рӯ, некукориву хубрафтории инсон, пеш аз ҳама, бо хиради ӯ вобаста аст. Ҳар қадар хираду дониши инсон афзунтар бошад, ҳамон қадар хулқу атвори ӯ беҳтар хоҳад шуд:

Касе, к-ӯ ба дониш тавонгар бувад,
Зи гуфтору кирдор беҳтар бувад.

Хирад инсонро танҳо ба корҳои нек раҳнамун месозад ва беҳирадӣ бошад, ба зиштиву бадкорӣҳо хоҳад бурд:

Ҳар он кас, ки гардад зи роҳи хирад,
Саранҷом печад зи кирдори бад.

Дар зиндагӣ некиву бадӣ ҳамеша бо ҳам вучуд доранд. Инсоне, ки соҳиби хирад аст, роҳи некро пеш мегирад ва ба ҳашму газаб, кинаву пархош, ки падидаҳои бадианд, гаравиш пайдо намекунад:

Баду нек бар мо ҳаме бигзарад,
Набошад диҷам ҳар, ки дорад хирад.

Фирдавсӣ ба замонаву гардиши рӯзгор, ки ҳамеша бар хилофу мардуми нек аст, эътимод надорад ва илоҷи раҳиро аз

фиребу найрангбозиҳои даҳр дар хираду дониши инсон медонад:

Киро дар ҷаҳон ҳаст хушу хирад,
Кучо ӯ фиреби замон мехӯрад?

Аз назари шоир суҳан низ он гоҳ арзише пайдо мекунад ва ба гӯяндаву шунаванда таъсиру лаззат мебахшад, ки бо хирад омехта бошад:

Суҳан чун баробар шавад бо хирад.
Равони сароянда ромиш барад.

Ҳарчанд суҳан дар ҳаёти инсон ва ҷомеа нақши бузург дорад, вале бо ин ҳама аз хирад болотар нест. Аз ин ҷост, ки шоир хирадро ба шоҳ ва забонро ба паҳлавоне, ки дар хидмати ӯст, монанд мекунад:

Хирад шоҳ бояд забон паҳлавон,
Чу хоҳӣ, ки беранҷ бошад равон.

Хирад барои ҳар фард мояи асливу ҷавҳари ҳастист, ки бе он ҳаёти ӯ маъние надорад. Дар «**Шоҳнома**» ҳамчунин таъкид мешавад, ки хирад баҳусус барои шоҳону ҳокимон хеле зарур аст. Ҳокиму роҳбаре, ки дорои хирад набошад, бо ҳама сифатҳои дигари ҳамида аз ӯҳдаи идораи мулку сарвари мардум баромада наметавонад. Аз ин ҷост, ки меъёри асосии Фирдавсӣ дар арзёбии шоҳон, пеш аз ҳама, хиради онҳо мебошад. Шоир хирадро аз шартҳои асосӣ ва зарурии шоҳон медонад ва бидуни фарри шоҳиву хирад ва диндорӣ ба тахти ҳукумат нишастанро нораво мешуморад:

Чу фарру хирад дораду дину бахт,
Сазовори тоҷ асту зебои тахт.

Адолату садоқати шоҳон, устувориву пойдорӣ ҳукумати онҳо аз хирадашон вобаста аст. Яке аз аввалин шоҳони асотирӣ, ки дар «**Шоҳнома**» пайи ҳам тасвир шудаанд, Хушанг аст, ки аз ибтидо Фирдавсӣ ӯро чун шоҳи бохираду бофарҳанг ба қалам

Бинобар ин, ҷанги Рустам бо Исфандиёр, ки бо ғалабаи Рустами Дастон анҷом меёбад ва ҷангҳои дигари ӯ аксаран аз рӯи ноилоҷӣ буда, аз ғаризаи сиришти ва ё майли ҷангҷӯйии ҷаҳонпахлавон маншаъ намегиранд. Ҳадафи Фирдавсӣ ҳам дар офаридани симои Рустам ва дигар паҳлавонону ҷанговарон ва тасвири тӯлонии ҷангу муҳорибаҳои фардиву умумӣ ба ҳеч вачҳ ҷонибдорӣ ҷанг ва тарғибу ташвиқи он набуда, баръакс нишон додани зиёну харобиҳои он дар ҳаёти мардум ва кишвар аст. Тавре ки Маҳмуда Ҳакимӣ дуруст ва барҳақ таъкид кардааст: «**Аммо шоири бузурги Эрон бо вучуди огоҳӣ аз ҷиғунагии ҷанги аквومي гуногун худ аз ҷанг нафрат дорад. Ӯ ба ваҳдати инсонҳо мӯътақид аст ва ситезачӯйиҳои башарро натиҷаи нодониву ҷоҳталабӣ ва фузунхоҳӣ медонад. Вай ба такрор меғӯяд, ки умри кӯтоҳ ҳаргиз наарзад ба он ки ҷуз ба некӣ гузаронда шавад. Бар ҳамин мабност, ки бисёре аз ашъори Ҳакими бузурги Тӯсӣ дар бораи сулҳу оштиҷӯйист...**»²¹

Андешаҳои Фирдавсиро дар бораи ҷанг ҷамъбаст намуда, ба чунин натиҷа метавон расид, ки шоири бузург ҳеч гоҳ ҷангро ситоишу тарғиб накарда, онро чун як падидаи иҷтимоӣ ба қалам додааст ва барои пешгириву аз байн бурдани он изҳори назар намудааст. Ҳадафи шоир аз тасвирҳои тӯлонии ҷангҳо нишон додани муборишаҳои шадиди нерӯҳои некиву бадӣ, корнамоиву диловарии мардум ва паҳлавонону қаҳрамонони он баҳри ҳимояи Ватан, ба даст овардани озодиву истиқлол ва рӯҳи шикастнапазири инсон будааст. Ҷангҳои тӯлонӣ ва зиёди Рустам, Сиёвуш, Фаридун, Кова, Гударз, Тӯс, Бежан ва амсоли инҳо маҳз ба ҳамин мақсад сурат гирифтааст. Фирдавсӣ фақат ҷангеро, ки барои ҳимояи Ватан аз душманони берунӣ, баҳри раҳой аз асорат ва ба даст овардани истиқлолу озодӣ бошад, ҷонибдорӣ кардааст, вале ҷангро барои ғасбу тороҷи кишварҳои дигар, куштори мардуми бегуноҳ ва харобии шаҳру дехот саҳт маҳкум менамояд. Бинобар ин, ҳангоми арзёбии андешаҳои Фирдавсӣ дар бораи ҷанг ва ҳадафи ӯ аз тасвири ин падидаи иҷтимоиву таърихӣ бояд ҳамеша ба далелҳои мушаххас муроҷиат кард ва омилҳои сабабҳои онро ҳам нишон дод. Танҳо дар ин сурат метавон аз андешаҳои шоири бузург дар бораи ҷанг ва ҳадафи ӯ аз тасвирҳои тӯлониву пуробуранги ҷангу муҳорибаҳои гуногун ба таври воқеӣ огоҳӣ пайдо кард.

вучуди тамоилоти размии мо натиҷа мегиранд, ки фитрати инсонӣ хоҳони ҷанг ва дигар шаклҳои таъорӯзӣ аст, ба ҳеҷ вачҳ мувофиқ нестам».²⁰

Тавре ки дидем, Абулқосим Фирдавсӣ ҳарчанд дар тасвири ҷанг басо ҳунарнамоӣ карда, нозуктарин паҳлӯҳои онро ба қалам додааст, вале ба ҳеҷ вачҳ ҷангро ғаризаи сириштии инсон надонистааст ва онро тарғибу ташвиқ накардааст. Ҳатто ҷаҳонпахлавон Рустами Дастан, ки дар разм беҳамтоист ва аксаран дар ҷангу муҳорибаҳо тасвир шудааст, аз ҷангу хунрезӣ нафрат дорад ва ҷонибдори он нест. Дар сӯҳбати тӯлоии худ Рустам ба Исфандиёр аз зарару беманфиатии ҷанг сухан ронда, шоҳзодаро аз ҷанг боздоштани мешавад, вале суханони Рустам асар намекунад ва Исфандиёр ба оғози ҷанг исрор менамояд:

Сипаҳбад зи гуфтори ӯ сар битофт,
Аз он пас, ки ҷуз ҷанг ҷизе наёфт...
Биёрою мар ҷангро соз кун
В-аз ин дар мапаймой бо ман сухун.
Пагоҳ ою дар ҷанг чора бисоз,
Мақун з-ин сипае кор бар мо дароз.

Рустам барои пешгирии ҷанг бо Исфандиёр ҳамаи тадбирҳоро истифода мекунад, вале Исфандиёр аз роҳи пешгирифтааш барнамегардад. Рустам ноилоҷ ба Худованд мурочиат намуда, бегуноҳии худро дар шурӯи ин ҷанг баён мекунад:

Ҳамегуфт: «К-эй Довари Моҳу Хур,
Физояндаи донишу фарру зӯр.
Ҳамебинӣ ин покҷони маро,
Равонӣ маро, ҳам тавони маро.
Ки ман чанд кӯшам, ки Исфандиёр
Магар сар бигардонад аз корзор.
Ту донӣ, ки бедод кӯшад ҳаме,
Ба ман ҷангу мардӣ фурушад ҳаме.
Ба бодофараҳ ин гуноҳам магир,
Ту, эй офаринандаи Моҳу Тир».

медихад. Эронӣён пас аз кушта шудани Нӯзар барои интиҳоби шоҳ хеле ҷустуҷӯӣ мекунад ва ниҳоят Зави Таҳмоспро, ки аз авлоди Фаридун буда, соҳиби хирад аст, ба тахт даъват менамоянд. Кайхусрав пас аз муборизаву набардҳои зиёд бар Афросиёбу лашкаркашони тӯронӣ зафар мекунад ва қасоси падараш Сиёвушро ситонида, Туронро аз бадӣ пок месозад. Бо ин ҳама ӯро эҳсоси ноумедӣ фаро мегирад, ки мабодо ба бадиву қачрафторӣ роҳ надихад, то дар оянда аз бадӣҳои ӯ ёд накунад. Бо ин мақсад ӯ аз Худованд талаб менамояд, ки ба ӯ хирад бахшад, зеро маҳз хирад инсонро аз ҳама гуна бадӣҳо эмин медорад:

Ниғаҳ дору чанде хирад деҳ маро,
Ҳам андешаи неку бад деҳ маро.

Фирдавсӣ яке аз сабабҳои ба худкомагиву мағрурӣ ва нобарориву пушаймонӣ дучор шудани шоҳони асотирии муқтадире ҳамчун Ҷамшеду Ковусро аз камхирадии онҳо медид. Дар тасвири шоҳони таърихӣ низ Фирдавсӣ пеш аз ҳама ба хиради онҳо тавачҷӯҳӣ хос зоҳир менамояд. Ӯ аз забони Баҳром дар зимни номааш ба шоҳи Ҳинд Шангул ба арзиши баланди хирад дар ниғаҳдории инсон аз ҳама гуна бадиву балоҳо ишора намуда, зарурати онро барои шоҳон таъкид месозад ва ба тоҷи шоҳон монанд мекунад:

Фузун аз хирад нест андар ҷаҳон,
Фурӯзандаи кехтарону мехон.
Ҳар он кас, ки ӯ шод шуд аз хирад,
Ҷаҳонро ба кирдори бад наспарад...
Нахустин нишони хирад он бувад,
Ки аз бад ҳамасола тарсон бувад.
Бидонад тани хешро дар ниҳон,
Ба чашми хирад ҷуст бояд ҷаҳон.
Хирад афсари шаҳриёрон бувад,
Хирад зевари номдорон бувад.

Ҷунон ки маълум аст, «**Шоҳнома**» танҳо аз тасвири қаҳрамониҳои шоҳону қорнамоии пахлавонон, ҷангу набардҳо ва кишваркушоноҳии онон иборат нест. Ин шоҳкорест, ки аз

чанбаҳои гуногуни зиндагӣ, масоили умдаи ҳастии инсон, моҳияти оламу одам, ҳикмати рӯзгор ва дигар масъалаҳои муҳими ҳаёт ҳикоят мекунад. Худи Фирдавсӣ ҳам дар оғози достон таъкид менамояд, ки асари ӯ аз баёни ривоятҳои дурӯғ иборат нест ва аз роҳи хирад метавон аз он баҳраҳои фаровон гирифт:

Мар инро дурӯғу фасона мадон,
Ба яксон равиши замона мадон.
Аз ӯ ҳарчи андархурад бо хирад
Дигар бар раҳи рамз маънӣ барад.

Шоир ҳарчанд аз ривоёту асотири куҳан суҳан меронад, вале онро аз ҳақиқат дур наметонад. Мақсаду мароми ӯ аз баёни ривоятҳои афсонавӣ, пеш аз ҳама, ошкор сохтани ҳақиқати ҳаёт аст. Аз ин ҷост, ки ӯ хонандаро ба дарёфти рамзҳои достонаш, ки аз воқеияти зиндагӣ бозгӯӣ мекунанд, даъват менамояд. Дарки ҳақиқати зиндагиро низ шоир ба хиради инсон вобаста медонад. Шахсе, ки аз хирад баҳраи кофӣ надорад, зуд аз роҳи нек берун меравад ва ба корҳои ношоиста даст мезанад. Абулқосим Фирдавсӣ дар мисоли Заҳҳок нишон медиҳад, ки чӣ тавр як ҷавони некдил, вале мағзаш аз донишу хиради баланд тӣҳӣ зуд ба суҳанҳои зебои Аҳриман (Иблис) фирефта шуда, аз роҳи нек ба роҳи бад меравад.

Дар «**Шоҳнома**» хирад, ки мояи азали ва худодод аст, бетағйир наметонад ва дар натиҷаи омӯзишу парвариш рушду камол меёбад, яъне он ниёз ба омӯзгору парастор дорад. Бесабаб нест ки Афросиёб хабари зода шудани Кайхусравро шунида, амр медиҳад, ки ӯро ба назди шӯбонон ба кӯҳ фиристанд, то ки хирадаш рушду такомил наёбад, аз хурдсолӣ дар муҳити дур аз фарҳангу дониш ба воя расад ва аз асли худу ходисаҳои хунине, ки нисбат ба падараш Сиёвуш раво дидааст, огоҳӣ наёбад:

«...Мадореш андар миёни гурӯҳ,
Фиристед назди шубонон ба кӯҳ.
Бад-он то надонад, ки ман худ киям,
Бад-эшон супурда зи баҳри чиям.
Наёмӯзад аз кас хирад бо наҷод,
Зи кори гузашта наёяд-ш ёд».

дигарро ҳадафи худ қарор медиҳанд. Масалан, Комуси Кашонӣ пеш аз ҳамла ба Эрон хитоб мекунад:

Бисозему якбора чанг оварем,
Бар эшон дару кӯҳ танг оварем.
Ба Эрон гузорем аз эдар сипоҳ,
Намонем тахту на тоҷу кулоҳ.
Бару бум якбора вайрон кунем,
Ба коми далерону шерон кунем.
Зану кӯдаки хурду пиру ҷавон,
На шоҳу куноранг, на паҳлавон.
Ба Эрон намонам бару буму ҷой
На коҳу на айвону на чорпой.

Аҳмади Наҳҷувонӣ ҳатто пешгирии чангро имконнопазир медонад: «**Мувофиқати мусолимотомези давлатҳо барои ҷилавгирӣ аз чанг ҳаёли хом ва фикри мавҳум аст... сиёсатмадори бофикр бояд эҳтимоли вуқуъи чанг ва ҳатмӣ будани онро ҳамеша дар назар бигирад ва дар заминаи сиёсиву низомӣ тадбири лозим биандешад, бидуни ин ки тахти таъсири намоишҳои сулҳҷӯӣ қарор гирад**»,¹⁹ вале ҳазор сол қабл аз ин Фирдавсӣ бар хилофи вай роҳи асосии пешгирии чангро аз худдориву чанг накардан ва пеш гирифтани сулҳу мадуро донистааст. Дар ин бобат баъдтар ба тафсил суҳан меронем ва ҳоло бо зикри як байт иктифо менамоем, ки хеле содаву равшан ин матлаб баён шудааст:

Касоне, ки бо ту начӯянд чанг,
Бар эшон макун рӯз торику танг.

Хушбахтона, назари касоне чун Аҳмади Наҳҷувонӣ дар бораи зарурати чанг ва дар сиришти инсон мавҷуд будани он имрӯз мавқеи худро аз даст додааст ва мавриди дастгириву таъйиди донишмандони маъруфи олам қарор намегирад. Масалан, яке аз бузургтарин файласуфону риёзидонон ва арбобони ҷамъиятии қарни бисти милодӣ, дорандаи ҷоизаи Нобел, донишманди англис Бертран Рассел онҳоеро, ки чангро ҳоси сиришти инсон медонанд, саҳт танқид намуда навиштааст: «**Меҳоҳам ба ниҳояти таъкид тақрор кунам, ки бо касоне, ки аз**

ишора менамояд: «**Чанг на танҳо заруратест ҳаётӣ, балки зарурати рӯҳӣ ва ахлоқӣ ҳам ҳаст**».¹⁷

Ҳамин тавр, Аҳмади Нахчувонӣ ба тақозои вазифааш, ки дар солҳои Ҷанги Дуюми Ҷаҳон вазири ҷанги Эрон буд ва хусни тавачҷӯхе ба Олмони фашистӣ дошт, нисбат ба ҷанг дилбастагӣ изҳор намудааст. Ӯ барои тақвияти андешаҳои худ аз «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ ва «**Маснавии маънавӣ**»-и Ҷалолиддини Балхӣ мисолҳо овардааст. Аз ҷумла ӯ байтҳои зерини «**Шоҳнома**»-ро истинод кардааст:

Замона саросар пур аз ҷанг буд,
Ба ҷӯяндагон дар ҷаҳон танг буд.
Ту пирӯзӣ, ар пешдастӣ кунӣ,
Сарат паст гардад, чу пастӣ кунӣ.

Тавре ки мебинем, дар байтҳои мазкур Абулқосим Фирдавсӣ ба ҳеҷ вачҳ ҷангро ситоиш ва ташвиқ накарда, фақат воқеиятро нишон додааст, ки мутаассифона, ҷаҳон ҳамеша аз ҷанг ҳолӣ нест. Дар ҷандин маврид шоир таъкид кардааст, ки омилу сабабгори ин ҷангҳо намояндагони нерӯҳои бадиву аҳриманианд ва агар онҳо набуданд, ҷанг ҳам аз байн мерафт. Аз ин рӯ, шоири бузурги инсондӯст Абулқосим Фирдавсиро ҷонибдори ҷангу хунрезӣ доништан ба ҳеҷ вачҳ дуруст нест, ҷунон ки дидем, ӯ ҳамеша муҳолифи ҷангу хунрезист ва ҳатто озор расондан ба мӯри донакашро гуноҳ медонад («**Маёзор мӯре, ки донакаш аст**»), ҷӣ расад ба куштори мардум.

Ҳамчунин ба ин ақидаи Аҳмади Нахчувонӣ розӣ шудан мумкин нест, ки ӯ ҷангро василаи ҳифзи осори бостонии фарҳангӣ доништааст: «**Аҳамияти ҷангҳо ва футӯҳоти Эрон дар таърихи ҷаҳон маҳсусан барои ин аст, ки ниёкони мо танҳо тавонистанд осори тамаддуни кӯҳани Шарқро аз дастбурди замона маҳфуз доранд, балки шолудаи тамаддуни навинеро дар Машриқ рехтанд... дар партави нерӯи шамшери дурахшони ориёӣҳои эронӣ анвори тамаддуни тозае ба Шарқ тобид**».¹⁸

Пушида нест, ки ҷанг на ин ки тамаддуноро ҳифз накардааст, балки ҳамеша боиси харобӣ ва аз байн рафтани он гаштааст. Ҷунон ки Фирдавсӣ ҳам дар зимни тасвири ҷангҳо борҳо таъкид кардааст, лашкариён аксаран хароб кардани кишварҳои

Фирдавсӣ дар ташаккули инсон ва рушду такмили хиради он нақши тарбияву ҳикматро хеле бузург медонад. Ҳикмати амалӣ, ки дар асоси донишу хирад ва таҷрибаи рӯзгори инсон дар тӯли асрҳо ҳосил мегардад, бо мурури замон сайқал дида, ба як василаи муҳимми тарбиявӣ табдил меёбад. Дар «**Шоҳнома**» аз ин васила дар мавридҳои гуногун хеле моҳирона қорбаст шудааст. Ҷунон ки аз мисолҳои зикршуда ҳам пайдост, аксари панду андарзҳои ҳақимонаи Фирдавсӣ аз ситоиши хираду омӯзиши дониш ва амсоли инҳо иборатанд, ки ба ифодаи худи шоир «**панди хирад**» мебошанд ва рӯй тофтани ба қор нағрифтани он инсонро ба ранҷу азобҳо ва пушаймонӣ гирифторм хоҳад кард:

Зи панди хирад гар бигардад сараш,
Пушаймонӣ ояд зи гетӣ бараш.

Фирдавсӣ аксари панду андарзҳои худро аз забони файласуфону мубадон, ки дар «**Шоҳнома**» тимсоли хирадмандонанд, баён намуда, таъсир ва дарки он пандҳоро бештару афзунтар кардааст. Шоир бахусус аз ганҷи шойғони панду андарзи Эрони бостон «**Пандномаи Бузургмеҳр**» истифодаи фаровон намуда, аз ҷумла аз забони ин ҳақими бузург дар бораи мақоми донишу хирад дар ҳаёти инсон овардааст:

Зи дониш чу ҷони туро моя нест,
Беҳ аз хомӯшӣ ҳеҷ пероя нест.
Чу бар дониши хеш меҳр оварӣ,
Хирадро зи ту бигсилад доварӣ...
Мадоро хирадро бародар бувад,
Хирад бар сари ҷон чу афсар бувад...
Фурӯтан бувад шох, ки доно бувад,
Ба дониш бузургу тавоно бувад.

Вале Абулқосим Фирдавсӣ танҳо бо андарзҳои ҳақимона, ки «**Шоҳнома**» саршори онҳост, қаноат намекунад ва бо қаҳрамонони худ низ ба мардум панд медиҳад, роҳу равиши дурусти зиндагиро пешниҳод менамояд ва ба қорҳои неку ҳамида раҳнамоӣ мекунад. Ҳамчунин дар «**Шоҳнома**» як

силсила симоҳои хирадманд офарида шудаанд, ки бо андешаву рафтори неки худ намунаи ибрат ва шоистаи пайравии дигаронанд. Аз ин рӯ, адабиётшиноси тоҷик, шодравон Шодӣ Асрор барҳақ таъкид карда буд, ки муроди Фирдавсӣ аз шахси хирадманд инсонии комил аст: - «**Шоир тахти мафхуми «хирад» волотарин хислатҳои инсонӣ ва зери мафхуми «хирадманд» инсонии комилро дар назар дорад**».⁷

Фирдавсӣ хирадмандиро бо нақӯкорӣ баробар медонад, зеро ӯ бовар дорад, ки шахси бохирад ҳамеша аз рӯйи ақл амал хоҳад кард. Шахси оқил огоҳ аст, ки сазовори аъмоли худ мукофоти амал хоҳад дид:

Ту чандон, ки бошӣ сухангӯй бош,
Хирадманд бошу нақӯхӯй бош...
Нигар, то чӣ корӣ, ҳамон бидравӣ,
Сухан ҳар чӣ гӯйӣ, ҳамон бишнави.

Ҳар қадар инсон хирадмандтар бошад, аз назари Фирдавсӣ ҳамон қадар қадру эътибораш баланд гашта, ба Худованд наздиктар мешавад. Аз ин рӯ, инсонии хирадманд бояд мақому мартабаи баланд дошта бошад ва махсусан ҳокимон вазифадоранд, ки эҳтиромии онҳоро ба ҷой оранд ва аз дониши онҳо баҳра бардоранд:

Ҳама подшоҳе, ки дорад хирад,
Зи гуфти хирадманд ромиш барад.
Ба Яздон хирадманд наздиктар,
Бадандешро рӯз ториктар.

Фирдавсӣ дар ҳар маврид хирадмандиро чун сифати аз ҳама волои қаҳрамононаш таъкид менамояд. Фаридун дар паёми худ ба шоҳи Яман фарзандони худро муаррифӣ карда, пеш аз ҳама, хирадмандии онҳоро ёдрас менамояд:

Се фарзанди шоистаи тоҷу гоҳ,
Хирадманду бодонишу дастгоҳ.

Ӯ ҳамчунин хирадро аз молу сарват авлотар доништа, фарзандонашро чун хирадманд ба камол расондааст:

Баромад зи кишвар саросар димор,
Бар ин гуна фарсанг беш аз ҳазор

Дар ҷанги дигари худ бо Афросиёб пас аз гурехтани Афросиёб Рустам ҷангро идома медиҳад ва боз ҳам ба хунрезиву ғорат даст мезанад ва Туронзаминро хароб мекунад:

Ҳама шаҳри ободи ӯро бисӯхт
Ҷаҳоне зи оташ ҳама барфурӯхт.

Тавре ки зикр шуд, яке аз сабабҳои ин тазоди шахсияти Рустам дар он аст, ки ӯ на ҳамеша аз рӯйи хирад амал мекунад.

Аз мисолҳои зикршуда ҳам равшан мешавад, ки Фирдавсӣ дар тасвири ҷангҳо маҳорати баланди суханварӣ ба ҳарч додааст. Тасвирҳои ӯ пур аз ҷунбишу ҳаракат буда, лаҳзаҳои ҷангро пеши назари хонанда ҷилвагар менамояд. Барои воқеиву ҷаззоб, барҷаставу муассир ба қалам омадани манзараҳои ҷанг шоир аз воситаҳои гуногуни тасвир суд бардоштааст, ки таҳлилу таҳқиқи ҳамаҷонибаи онҳо вазифаи ҷудогона аст. Ин ҷо танҳо бо зикри як василаи тасвир иктифо менамоем, ки он истифодаи моҳиронаи муболиға аст. Шояд ҳеҷ суханваре ин санъати шеърро мисли Фирдавсӣ бамавқеъ ва устодона кор нафармуда бошад. Аз ин ҷост, ки дар рисолаҳои илми бадеъ низ ҳар гоҳ сухан аз муболиға равад, чанд байт аз «**Шоҳнома**» ба тариқи намуна мисол оварда мешавад. Дар байтҳои зерин маҳз муболиға боиси барҷаставу воқеӣ тасвир шудани муҳорибаи сахте гаштааст, ки сипоҳиёни савору пиёдаи зиёде дар он иштирокдоранд:

Зи сумми сутурон дар он паҳндашт,
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.
Зи овози аспону гарди сипоҳ
На хуршед пайдо, на тобанда моҳ.

Дар бораи моҳияти ҷанг ва назари Абулқосим Фирдавсӣ роҷеъ ба он дар китобу мақолаҳои гуногун ишораҳои зиёде мавҷуданд. Аз ҷумла сипаҳсолори маъруфи эронӣ Аҳмади Нахҷувонӣ дар китоби худ пеш аз ҳама дар хусуси зарурати ҷанг сухан ронда, онро «**қонуни табиӣ ва боиста барои таъолий**» шинохтааст.¹⁶ Ӯ дар идомаи сухани хеш ҳатто ба арзишҳои ҷанг

Чойи дигар Рустам дар сӯхбат бо Бежан вайро ба хушгузаронии умру саховатмандӣ даъват мекунад, на ба чангу набард:

Ту бо ӯ чаҳонро ба шодӣ гузор,
Ниғаҳ кун бар ин гардиши рӯзгор...
Зи баҳри дирам то набошӣ ба дард,
Беозор бехтар дили родмард.

Вале шахсияти Рустам хеле мураккаб аст ва дорои тазодҳо мебошад. Аз ин ҷост, ки дар арзёбии симои ӯ ихтилофи назарҳо мавҷуд аст. Мустафо Раҳимӣ дар бораи мақому манзалати маънавиёту моддиёт дар «Шоҳнома» баҳс намуда, дар хусуси Рустам навиштааст: «**Бигӯему бигзарем, ки Рустам қаҳрамони манишҳои маънавий, ки дар ҳеч ҷанги таҳочумӣ ширкат накарда ва тақрибан ҳамеша пас аз шикаст додани паҳлавони рақиб аз ҳамлаи лашкари душман худдорӣ варзида ва хуни беҳуда нарехта. Хуб меҳӯрад ва хуб зиндагӣ мекунад, яъне фалсафии Монӣ, ки моддиёт душмани маънавиёт аст (ва баъдҳо дар тасаввуф мӯҷиби гумроҳҳои фаровон мегардад), дар ин ҷо бетаъсир аст**».¹⁵

Вале агар ба чангу корномаҳои Рустам бо диққати бештар назар андозем, ихтилофи зиёдеро метавон мушоҳида кард. Рустам на танҳо мисли ҳар инсонии дигари заминӣ ҳусну қубҳ дорад, балки борҳо тавре пештар зикр кардем, иштибоҳоти сахте содир менамояд, ки ба шахсияти ӯ созгор нестанд. Ӯ дар баъзе мавридҳо бедалел хунрезӣ мекунад, мардуми бегуноҳро ба қатл мерасонад, мулки ободро хароб месозад. Масалан, Рустам барои ситонидани қасоси Сиёвуш бо куштани Судобаву Сурха ва чандин турониёни дигар қаноат накарда, Туронро саросар вайрон месозад ва мардумро ғорат намуда, ба қатл мерасонад:

Ҳама ғорату куштан андар гирифт,
Ҳама буму бар даст бар сар гирифт.
Зи Туронзамин то ба Сақлобу Рум
Надиданд як марзи ободбум.
Ҳама сар буриданд барнову пир,
Зану кӯдаки хурд карданд асир.

Забон ростиро биёраста,
Хирад хоста, ганҷ нохоста.

Ҳамаи қаҳрамонони мусбати «Шоҳнома», пеш аз ҳама, бо хирадмандии худ мумтозанд. Аз ҷумла чаҳор фарзанди Кайкубод ҳама монанди падар хирадманд мебошанд:

Писар буд мар-ӯро хирадманд чор,
Ки буданд аз-ӯ дар чаҳон ёдгор.

Фирдавсӣ хирадмандиро аз ҳамидатарин хислатҳои инсонӣ доништа, ҳар касеро, ки аз ин сифат орӣ бошад, нокомил мешуморад. Масалан, сарлашкар Тӯс бо ҳама паҳлавониву ҳунармандӣ аз хирадмандӣ дур аст, аз ин ҷост, ки ҳамеша мавриди сарзаниш қарор мегирад. Паҳлавон Баҳром ӯро ба Фуруд ин тавр шиносо менамояд:

Валекин сипаҳбуд хирадманд нест,
Сару мағзи ӯ аз дари панд нест,
Хунар дораду хоста, ҳам наҷод,
Наёрад ҳаме бар лаб аз шох ёд.

Шоир ҳатто паҳлавонеро, ки соҳиби хирад нест, мурда медонад:

Валекин хирад нест бо паҳлавон,
Сари беҳирад чун тани беравон.

Дурахшонтарин симои инсон дар «Шоҳнома» Рустам аст, ки беш аз дигар паҳлавонону қаҳрамонон ва ҳатто шоҳон таваҷҷӯҳи Фирдавсиро ба худ ҷалб кардааст, вале Рустам дар асар на танҳо намунаи барҷастаи инсонии тавонову қудратманд, часуру далер, шучоъу бебок ва паҳлавону ҷанговари беназир аст, балки тимсоли инсонии бохираду донишманд низ аст. Бесабаб нест, ки дар оғози «Достони Комуси Кашонӣ» Фирдавсӣ пас аз ситоиши Худованд аз Рустами Дастон ёд мекунад ва сифатҳои ӯро бад-ин минвол зикр менамояд:

Шигифтӣ ба гетӣ зи Рустам басест,
К-аз ӯ дoston дар дили ҳар касест.
Ба хушкӣ чу пилу ба дарё наҳанг,
Хирадманду бедордил марди чанг.
Сари мояи мардиву чанг аз ӯст,
Хирадмандиву донишу санг аз ӯст.

Бузургии Рустам фақат дар чуссаю қувваи тавоно, шуҷоату далерии беҳамтои ӯ нест, балки ҳамчунин дар хирадмандиву башардӯстии вай низ ҳаёт.

Рустами Дастон асосан барои дифои Ватан аз душманон чангу муҳориба мекунад ва дар ин маврид аз рӯйи хирад амал менамояд:

Таҳамтан чу аз хоб бедор шуд,
Сари пурхирад пур зи пайкор шуд.

Вале хирси чанг гоҳе Рустам барин паҳлавонони хирадмандро низ аз хирад дур месозад ва ин боиси сар задани фоҷиаи бузурге чун куштани фарзанд мегардад. Абулқосим Фирдавсӣ ин лаҳзаи ҷонгудозро тасвир намуда, бо таассуфи зиёд таъкид мекунад, ки ҳар гоҳ хирад аз инсон дур шуд, ӯ хатто аз ҳайвон ҳам залилу пастгар мешавад:

Аз ин ду якеро начунбид меҳр,
Хирад дур буд, меҳр нанмуд чехр.
Ҳама баччаро боздонад сутур,
Чи моҳӣ ба дарё, чи дар дашт гӯр.
Надонад ҳама мардум аз ранчи оз
Яке душманеро зи фарзанд боз.

Зимнан бояд ёдовар шуд, ки дар масъалаи сабаби кушта шудани Сӯҳроб бо дасти Рустам андешаҳои гуногун баён шудаанд. Аз ҷумла донишманди эронӣ Маҳмуди Мудаббирӣ дар ин хусус изҳори назар намуда, Сӯҳробро «сумбули (рамзи) ҷавонии инсон» медонад: «Сӯҳроб (сурхоб, дорой ранги сурх, башшош, зинда, ҷавон) ҷавонии Рустам аст, ки дар нақши муҷассамаи як паҳлавон зоҳир шуда ва ҳеч омиле наметавонад ба Рустам бигӯяд, ӯро накуш, балки ӯ ба таври хатм Сӯҳробро

Рустам ҳамеша бар зидди бадӣ мубориза мебарад. Ӯ девҳое зиёдеро дар чангҳо нобуд кардааст. Дев дар тасвири Фирдавсӣ рамзи бадиву нопокист. Бесабаб нест, ки шоир одамони бадро ба дев монанд месозад:

Ту мар девро мардуми бад шинос,
Касе, к-ӯ надорад зи Яздон сипос.
Ҳар он к-ӯ гузашт аз раҳи мардумӣ,
Зи девон шумар, машмараш з-одамӣ.

Дарвоқеъ, Рустами Дастон паҳлавону чанговари беҳамтоист, ки умри тӯлонии худро сарфи муҳорибаҳо кардааст, вале чангҳои ӯ аксаран одилона аст, барои ҳифзи Ватану мардуми бегуноҳ аст. Ӯ борҳо меҳоҳад, ки аз чангу хунрезӣ даст кашад, роҳи сулҳу осоишро пеш гирад, вале сарнавишт ӯро боз ба сӯйи чангҳо равона месозад. Рустам пас аз чанг бо турониён ва кушта шудани Комуси Кашонӣ дар мурочиат ба сипоҳиён мегӯяд:

Аз он пас маро ҷойи пайкор нест,
Беҳ аз ростӣ дар ҷаҳон кор нест.

Вале чун аз фиреби Пурон огоҳ мешавад, боз барои ситондани кини Сиёвуш чангро алайҳи душманон идома медиҳад. Бо вучуди ин, Рустам фақат паҳлавону чанговар нест, балки шахси хирадманду нақӯст. Ӯ борҳо мардумро ба некиву нақӯкорӣ ва созандагиву бунёдкорӣ даъват менамояд:

Чунин гуфт Рустам, ки куштан бас аст,
Замон ҳар замон баҳраи ҳар кас аст...
Ҳама ҷомаи разм берун кунед,
Ҳама хубкорӣ ба афзун кунед...
Замоне Оҳарман ояд ба чанг,
Замоне арӯсе пур аз бӯю ранг,
Безориву хомӯшӣ баргузин,
Ки гӯяд, ки нафрин беҳ аз офарин?

Чу хашм оварам, шоҳ Ковус кист?
Чаро даст ёзад ба ман? Тӯс кист?
Маро зӯри фирӯзӣ аз Довар аст,
На аз подшоҳу на аз лашкар аст.
Сӯйи тахти шоҳӣ накардам нигоҳ,
Ниғаҳ доштам расму ойини роҳ.
Агар ман пазируфтаме тоҷу тахт,
Набудӣ туро ин бузургиву бахт...

Рустами Дастон ба подшоҳон эҳтиёҷ надорад, онҳо барои ӯ арзише надоранд. Ӯ барои эронӣён ва барои хифзи марзу буми Эронзамин мубориза мебарад:

Таҳамтан чунин посух овард боз,
Ки: «Ҳастам зи Ковуси кай бениёз...»
Чи Ковус пешам, чи як мушти хок,
Чаро дорам аз хашми ӯ тарсу бок?...

Рустам такагоҳи лашкару пушту паноҳи шоҳони Эрон аст, шукӯху шаҳомати подшоҳони аз корномаҳои ӯст. Инро худи подшоҳон ҳам эътироф мекунанд. Ковус аз рафтори нашоистааш бо ҷаҳонпахлавон пушаймон шуда мегӯяд:

В-агар на маро пушти лашкар туй,
Дар ин тахти шоҳим афсар туй...
Маро шоҳӣ аз фарру авранги туст,
Зи Чамшед бошем ҳар ду дуруст.
Туро хоҳам андар ҷаҳон ёру бас,
Ки бошӣ ба ҳар кор фарёдрас.

Паҳлавониву зӯрмандии Рустами Дастонро душманонаш низ эътироф мекунанд. Сарлашқари Афросиёб - Ҳачир дар сӯҳбат бо Сӯҳроб аз бузургии Рустам сухан мегӯяд:

Танаш зӯр дорад ба сад зӯрмард,
Сараш з-осмон андар орад ба гард.
Чу ӯ хашм гирад ба рӯзи набард,
Ба чангаш чи пиру чи пилу чи мард.

хоҳад кушт ва ба азояш хоҳад нишаст. Мо, инсонҳо ҳама «Сӯҳробкушем», ҳама даврони ҷавониро мегузаронем ва дар аҳди пирӣ ба азояш менишинем».⁸ Вале пажӯҳишгар барои тақвияти тасдиқи андешаи худ далеле наовардааст ва дар худи «Достони Рустам ва Сӯҳроб» низ дар ин бора ишорае ба назар намерасад. Ҳамчунин дар достон масъалаи ҷавониву пирӣ ба таври барҷаставу муҳим матраҳ нашудааст ва кушта шудани Сӯҳроб дар ин масъала мушкилиро ҳал намекунад. Азбаски ин масъала ҳанӯз таҳқиқ нашудааст, ба таври саҳеҳу равшан таъйин кардани сабаби кушта шудани Сӯҳроб ҳоло душвор аст. Ин ҷо аз баҳси пурдомана худдорӣ намуда, фақат чанд мулоҳизаи муқаддимоти баён месозем.

Аввалан, чунон ки муҳаққиқони «Шоҳнома» ҳам таъкид кардаанд, дар достон сарнавишту тақдир нақши муҳим дошта, кушта шудани Сӯҳроб низ бар асари ногузирии он сураат гирифтааст. Сониян, ба назари мо, ин фоҷиа аз тазодҳои шахсияти Рустам сар задааст. Чунон ки дар мавридаш хоҳем дид, Рустам бо ҳама бузургиву хислатҳои ҳамида аз норасоӣҳо ҳолӣ набуд. Ӯ дар баробари ҷанги одилона барои хифзи Ватан, гоҳо хуни ноҳақ ҳам рехтааст ва ба харобкорӣ роҳ додааст. Бинобар ин, фоҷиаи мазкурро метавон зуҳури муқофоти амал донист, ки ба он низ Фирдавсӣ эътиқод доштааст.

Дигар ин ки матлаби Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» фақат қиссапардозиву фасонагӯӣ набудааст ва тамоми тасвирҳои ӯ бо ҳаводиси замонаш пайваستاгӣ дорад. Агар аз ин нигоҳ ба фоҷиаи мазкур нигарем, миёни он ва вазъи давлати Сомониён шабоҳатеро дидан мумкин аст. Вақте ки Фирдавсӣ ба таълифи фоҷиаи Рустаму Сӯҳроб машғул буд, давлати пуриқтидори Сомониён рӯ ба заволи мениҳод ва яке аз омилҳои он ҷудоиву ихтилофи дохилии ҳокимон ва ҳатто арқони давлат буд. Аз эҳтимол дур нест, ки фоҷиаи Рустам ва Сӯҳроб ҳам яке аз он рамзҳои Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» аст.

Ҳамин тавр, дар «Шоҳнома» хирад дар муқобили ҷанг қарор дода шудааст. Шаҳси хирадманд ҳамеша на ба ҷангу хунрезӣ, балки ба сулҳу нақӯкорӣ майл мекунанд. Фирдавсӣ дар мисоли ду бародари туронӣ - Ағрирасу Афросиёб ин матлабро хеле барҷаста ифода намудааст. Ағрираси хирадманду нақӯкор ҳам бо амали хайрхоҳонааш ва ҳам бо тавсияву роҳнамоӣҳо ҳамаро ба некӣ ва нақӯкорӣ даъват мекунанд. Бар хилофи ӯ

Афросиёб аз хирад дур аст ва ҳамеша дар андешаи чангу хунрезист:

Яке пур зи оташ, яке пурхирад,
Хирад бар сари дев кай дарх(в)арад.

Ағрирас то охири умр саъй ва кӯшиш мекунад, ки бародари камхиради худро ба роҳи ростии ҳаёт раҳнамун созад. Фирдавсӣ тавассути симои Ағрирас яке аз василаҳои муҳими пешгирии чанг будани хирад ва хирадмандиро нишон додааст. Шоир таъкид мекунад, ки шахси хирадманд ҳеҷ гоҳ чангҷӯӣ нест. Хираду чанг бо ҳам созиш надоранд. Ҷо, ки кинаву чанг аст, хирад раҳт мебандад. Ағрирас ҳам сарлашкар аст, вале бар хилофи аксар сипаҳсолорони дигар соҳибхираду некхоҳ аст. Ӯ дар ҳар маврид роҳи сулҳу осоишро пеш мегирад. Ҳангоме ки Афросиёб бо дили пур аз кину сари пуршитоб ба назди падараш Пашанг омада, ҳар чи зудтар ба Эронзамин лашкар кашиданро талаб мекунад, Ағрирас бо дили пурандеша ба падар ва бародари чангҷӯяш чунин тавсия медиҳад:

Агар мо нашӯрем, беҳтар бувад,
К-аз ин шӯриш ошӯби кишвар бувад.

Дар мавриди дигар Ағрираси бохирад дар муҳорибаи Сорӣ бидуни муқобилият лашкарро ба эронӣ месупорад ва мардуми зиёдеро аз марг раҳо мекунад. Дар симои Ағрирас шоир лашкаркашero тасвир кардааст, ки аз рӯйи ақлу хирад амал намуда, пеш аз ҳама, манфиати мардуму Ватанро ба назар мегирад. Ӯ бар муқобили ҳама гуна нерӯҳои зишт мубориза мебарад, вале муқолифи чангест, ки баҳри қулоҳу мансаб пеш гирифта шудааст.

Бад-ин минвол, шарҳу тавзеҳи ахлоқӣ ва бадеии хирад ва хирадмандӣ дар саросари «Шоҳнома» бо роҳу василаҳои гуногун сурат гирифтааст ва «Фирдавсӣ, чунон ки сазовори марди донишманду донишдӯст аст, дар манзумаи беназири хеш ҳар ҷо, ки тавонист, аз бузургдошти хираду дониш дарег накарда ва аз он ба некӣ ном бурда ва онро мояи фалоҳ доништа ва аз ҳар ҷи Эзид дод, беҳтару бартар шумурдааст». ⁹ Аз ин ҷост, ки яке аз муҳаққиқони маъруфи «Шоҳнома» Исмоили Нудушан

Дар «Шоҳнома» аспҳои Сӯҳроб, Сиёвуш, Исфандиёр ва амсоли инҳо низ тасвир шудаанд, вале ҳеҷ кадом ба дараҷаи тасвири барҷаставу зебои Раҳш намерасад. Сабаби асосии ба Раҳш тавачҷӯх зоҳир қардану ӯро бештар аз одамон тавсиф намудани Фирдавсӣ бешубҳа ба қаҳрамони асосӣ ва маҳбӯбтарини шоир Рустам вобаста аст. Шоир саъй ва кӯшиш намудааст, ки ҳарчиро ки бо Рустам робита дорад, барҷаста ба қалам диҳад. Барҷастагии Раҳш бузургиву шаҳомати Рустами Дастонро боз ҳам бештар таҷассум намудааст.

Рустам дар достонҳои устуравии қаҳрамони бостон мавқеи намоёне дорад, вале дар шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо қардани ӯ хидмати Фирдавсӣ бузург аст. Аз мутолиаи «Шоҳнома» қас ба натиҷае мерасад, ки гӯё ҳадафи асосии шоир дар ин шоҳсар офаридани симои Рустам аст, зеро чунон ки А.Стариков ба мушоҳида гирифтааст, сеяки «Шоҳнома» ба Рустам бахшида шудааст. Замони зиндагӣ ва тӯли умри аксари қаҳрамонону шоҳони асарро муайян қардан душвор нест, вале синну дарозии умри Рустамро ба таври мушаххас наметавон таъйин қард. Рустам тақрибан дар саросари «Шоҳнома» амал мекунад ва нисбат ба ҳамаи шоҳону паҳлавонон бузургтару дурахшонтар тасвир гаштааст. Ба назари мо, ба Рустам тавачҷӯҳи беҳад зиёд додани Фирдавсӣ ва ба абармарду абарқаҳрамон табдил додани ӯ аз муҳаббату дилбастагии шоир ба мардум маншаъ мегирад. Муаллиф тавассути симои Рустам бузургдошти мардумро ба ҷой овардааст, зеро Рустам намоёндаи мардум аст, барои хифзи ватани худ мубориза мебарад. Шоир ӯро бо шоҳони бадсиришту аҳриманӣ, чангҷӯю ғоратгар муқобил мегузорад. Рустами Дастон борҳо имкони ба тахт нишастану ба сар гузоштани тоҷи шоҳиро дошт, вале амдан ин қорро намекунад ва ҳамеша аз тоҷи тахт ҳазар менамояд.

Аксари қулли чангҳои «Шоҳнома» бо ширкати Рустам сурат мегиранд. Рустами Дастон паҳлавони ҷасурест, ки чи аз девону даррандагон чи аз шоҳону фармонравоён ва чи аз паҳлавонону лашкарқашон ҳаросе надорад. Ӯ худро ҳамчун шахси озода аз шоҳоне чун Ковус, ки сазовори тахт нестанд, болотар медонад, вале баҳри дифои ватану ҳамватанони худ маҷбур аст, ки дар хидмати ӯ бошад. Аз ин ҷост, ки вақте Ковус аз дер омадани Рустам ба хидматаш меранҷаду носипосӣ мекунад ва ӯ ошқоро андешаҳои ӯро ибраз меорад:

хони Рустам», агар амиқ нигарем, Рахш ҳатто аз Рустам фаъолтар аст ва дар куштани шеру аждаҳо ва мағлуб кардани душманони ӯ нақши асосиро мебозад. Рахш бо тамоми садоқат ба соҳибаш Рустам хизмат менамояд. Барои Рустам низ Рахш аз хама наздиктару азизтар аст. Инро борҳо худи Рустам изҳор намудааст:

Хама банда дар пеши Рахши мананд,
Чагархастаи теғу тахши мананд...
Замин бандаву Рахш гоҳи ман аст,
Нигин гурзу миғфар кулоҳи ман аст.

Рустам бо Рахш чун дӯсти наздики худ сӯҳбат мекунад, гоҳ ба ӯ изҳори ташаккур менамояд, гоҳ сарзаниш мекунад ва гоҳ панд медиҳад:

Чунин гуфт, к-«эй Рахши нохушёр,
Кй гуфтат, ки бо шер кун корзор?»

Дар чойи дигар мегӯяд:

Таҳамтан ба Рахши ситезанда гуфт,
Ки бо кас макӯшу машав низ чуфт.
Агар душман ояд, сӯйи ман бипӯй,
Ту бо деу шерон машав чангчӯй.

Аксаран Рахш чун инсон амал мекунад, дар дил раҳму тааҷҷуб ва ё меҳру биму ҳарос дорад:

Чарогоҳ бигзошт Рахш он замон,
Наёраст рафтан бари паҳлавон.
Дилаш з-он шигифтӣ ба ду ним буд,
К-аш аз Рустаму аждаҳо бим буд.
Ҳам аз меҳри меҳтар дилаш н-орамид,
Чу боди дамон пеши Рустам дамид.

Ҳамин Рахш аст, ки борҳо Рустамро аз марг раҳо мекунад ва ҳамеша ёвару муҳофизи ӯст.

Фирдавсиро «**шоири хирад**» меномад: - «**Гузашта аз он атри хирад аз саросари "Шоҳнома" афшонда мешавад, бад-он гуна ки метавон Фирдавсиро ҳамроҳ бо Носири Хусрав "шоири хирад" хонд, паҳлавонони некӯкори "Шоҳнома", чи эронӣ ва чи бегона, хама аз хирад насиб доранд**».¹⁰

Аз тавзеҳоти боло пай бурдан душвор нест, ки андешаҳои Фирдавсии ҳақим аз фалсафаву дониши васеи халқҳои гуногун сарчашма мегиранд, ки таъйини ҷиддии онҳо то ҳол, мутаассифона, шурӯъ нашудааст ва таҳқиқи хос ва жарфи донишмандонаро тақозо менамоянд. Ҳоло фақат ҳаминро бояд гуфт, ки дар андешаҳои Фирдавсӣ дар бораи хирад ва хирадманд таъсир ё ҳамоҳангиро бо ақоиди файласуфони Юнони қадим, бахусус Сукроту Арасту ва мутакаллимони Шарқ, ки ақро гавҳари ҳаёти инсон медонистанд, мушоҳида кардан мумкин аст. Шабоҳати зиёде миёни пораҳои «**Шоҳнома**» ва «**Минуи хирад**» мавҷуд аст, ки аз огоҳии комили Фирдавсӣ аз осори ойини зардуштӣ гувоҳӣ медиҳад.¹¹ Ҳамин гуна шабоҳатро миёни андешаҳои Фирдавсӣ бо ақидаи зарвония ва машшоияву мӯътазила барин фирқаву ҷараёнҳои мазҳабиву фалсафии Эрони бостон ва ислом мушоҳида кардан мумкин аст.

Андешаҳои Фирдавсӣ дар бораи хирад ҳамчунин аз як қатор оятҳои Қуръони маҷид ва аҳодиси пайғамбару пандҳои дигар пешвоёни динӣ ғизо гирифтаанд.¹²

Ҳамин тавр, Фирдавсӣ бо истифода аз афкори андешаҳои ахлоқиву фалсафии мардумони гуногун ва ҳикмати рӯзгор хирадро чун сармояи аслии ҳаёти инсон ситоиш намуда, ҳамчун ҳақими бузург панд медиҳад, ки инсон бояд ҳамаи кирдору рафтори худро дар пояи хирад анҷом диҳад ва бе машварат бо ин ҳадяи илоҳӣ кореро ба сомон нарасонад. Ин нукта дар ҳамаи замонҳо муҳим ва зарур аст, бахусус имрӯз, ки ҷомеаи мо ниёзманди инсонҳои оқилу хирадманд аст, ниёзманди он аст, ки ҳамаи корҳо аз рӯйи ақлу хирад анҷом ёбанд.

НЕКИВУ НАКЌКОРЌ

Абулқосим Фирдавсї ҳамчун адибу донишманди барӯманд дар «**Шоҳнома**»-и безаволи худ ҳампойи эҳеи асотир, расму ойин, одобу суннат, қиссаву ривоёт амсолу ҳикам ва бозгӯйи саҳифаҳои дурахшони таърихи Эрони бостон волотарин андешаҳои ахлокии мардумро пайваста бо афкору эҳсосоти инсондӯстиаш ба риштаи назм кашидааст.

Некиву накўкорї аз рукнҳои асосии андешаҳои инсондӯстии Фирдавсї буда, дар таърихи афкори иҷтимоиву ахлокии мардумони эронинажод суннатҳои бостониву ғанї дорад ва дар ҳамаи шоҳкориҳои адабиву фарҳангї аз «Авесто» то «**Шоҳнома**» ҷойи муҳимро ишғол менамояд. Фирдавсї ин суннати инсонпарвариро идома дода, дар шоҳасари худ некиро ситоишу ташвиқ намуда, як силсила симоҳои одамони накўкорро офаридааст. Шоир дар ҳар достону фаслҳои гуногунӣ он гаштаю баргашта некиву накўкориро талқин менамояд, зеро худ неки сифатест, амалест, ки дар ҳама ҷо ва дар ҳар мавриди зиндагї ба кор меояд. Дар ҳаёт барои некиву накўкорї ҳамеша ҷой ҳаст ва инсон бояд аз ин имкон ҳамеша истифода намуда, аз худ фақат номи неку кори нек боқї гузорад:

Ҳама некият бояд оғоз кард,
Чу бо неқномї бувї ҳамнавард.
Накўї чу ҳар ҷо чу ояд ба кор,
Накўї гузин в-аз бадї шарм дор.

Дар воқеъ, «**Шоҳнома**»-и Фирдавсї ҳазинаи пурбаҳои андешаҳои ахлоқӣ буда, аз аввалин асарҳои адабиёти олам аст, ки дар он инсон мақоми баланд дорад. Яке аз меъёрҳои асосии бузургии инсон ва мақоми баланди ӯ дар «**Шоҳнома**» некиву накўкорист. Ин мафҳумҳо дар асар ба ҳамон маънӣ, ки дар зиндагии рӯзмарра мардум ба кор мебаранд, истифода шудаанд ва то ҷӣ андоза ҳаётиву заминӣ будани ғояву мароми шоирро нишон медиҳанд. Аз ҷумла дар зимни суолу ҷавоби Бузургмехр

дар китоби «**Одоб-ул-ҳарб ва-ш-шучоъа**»-и Сайид Муборакшоҳ ба асп се боб таҳсис дода шудааст.¹³ Унсурулмаолии Кайковус низ дар «**Қобуснома**» боbero ба асп бахшидааст.¹⁴

Абулқосим Фирдавсї низ дар тасвири ҷангҳо ба аспҳо таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир намудааст. Асп ҳам дар ҷангҳои танбатан ва ҳам дар ҷангҳои умумӣ нақши калон мебозад. Шоир натиҷаи набарди Рустаму Исфандиёрро аз вазъи аспони онҳо муайян мекунад:

Бубинем то аспи Исфандиёр,
Сӯйи охур ояд ҳаме бесавор.
Ва ё боари Рустами ҷангҷӯй
Ба айвон ниҳад бе худованд рӯй.

Вале дар «**Шоҳнома**» беш аз ҳама аспи Рустам - Рахш амал менамояд. Корномаи Рахш аз замони навзодӣ, яъне куррагї тасвир мешавад ва дар ҷандин достони ин шоҳасари безавол пайваста ҷилвагар мегардад. Фирдавсї аз аввал тасвири Рахшро бо модараш хеле муфассал адо менамояд:

Яке модиён тез бигашт хинг,
Бараш чун бари шеру кӯтоҳалинг.
Ду гӯшаш чу ду ханҷари обдор,
Бари ёл фарбех, миёнаш низор.
Яке курра аз пас ба болои ӯ,
Сурину бараш ҳам ба паҳнои ӯ.
Сияҳчашму бурабрасу говдум,
Сияҳхояву тунду пӯлодсум.
Танаш пурнигор аз карон то карон,
Чу барги гулу сурх бар заъфарон.
Ба шаб мӯрча бар палоси сиёҳ,
Бидидї ба чашм аз ду фарсанг роҳ.
Ба нерӯи пилу ба боло ҳаюн,
Ба захра чу шери кӯҳи Бесутун...

Чунин тасвиру тавсифи ҷузъиро ҳатто дар аксари қаҳрамонони «**Шоҳнома**» мушоҳида наметавон кард. Дар воқеъ, Рахш дар «**Шоҳнома**» чун яке аз қаҳрамонони асосӣ ва барҷаста ҷилвагар мешавад. Вай дар аксари ҷангу корномаҳои Рустам чун ёвари асосӣ амал менамояд. Дар достони «**Ҳафт**

Ки лахте зи зӯраш ситонад ҳаме,
Ки рафтан ба роҳ бар тавонад ҳаме.

Чунин тасвириҳои равоӣ дар «Шоҳнома» хеле фаровон буда, аз дониши амиқи равошноӣ ва маҳорати баланди тасвирифаринии равошноӣи ӯ шаҳодат медиҳанд.

Истифодаи мусиқӣ дар ҷангҳои «Шоҳнома» низ бештар ҷанбаи равоӣ дорад. Шоир дар зимни тасвири ҷанг ба таъсири соҳҳои гуногуни мусиқӣ ба рӯҳияи ҷанговарон ишораҳо кардааст. Кайхусрав ба ҷанги Афросиёб омодагӣ мебинаду лашкар меорад ва барои ба ҷанг рӯҳбаланд ва омодаву сафарабар кардани сипоҳиён ва мардум аз садои баланди карнай истифода мебарад:

Биёрост бар ҳар сӯе меҳтарон,
Бирафтанд бо лашкари бекарон.
Баромад хурӯшидани карной,
Ба хомун кашиданд пардасарой.

Дар ҷанги Бармон бо Кубод садои кӯс (*як навъи табли ҷангӣ*) баланд садо медиҳад:

Пур аз нолаи кӯс шуд мағзи меғ,
Пур аз оби шангарф шуд ҷони тег.

Дар ҷанги Нӯзар бо Афросиёб садои соҳҳои мусиқии буку табира ва диروي хиндӣ ба гӯш мерасад:

Хурӯшидан омад зи пардасарой
Або нолаи буку хинди дирай.
Табира баромад зи даргоҳи шох,
Ниҳоданд бар сар зи оҳан кулоҳ.

Дар «Шоҳнома» бад-ин минвол ишора ба соҳҳои мусиқии ноӣи рӯйин, шайпур ва занг низ ба назар мерасад, ки дар ҷӯшу хурӯши ҷанг ва рӯҳбаландии ҷанговарон асар доштаанд.

Дар тасвири ҷанг ҳеҷ унсуре аз назари Фирдавсӣ дур намондааст. Тавре ки маълум аст, дар ҷангҳои замони қадим ва асрҳои миёна яке аз василаҳои муҳим асп буд. Бесабаб нест, ки

бо мубадон некӣ ба ин тариқ хеле содаву равшан шарҳ дода мешавад:

«Чӣ созем, то номи нек оварем
В-аз оғоз фарҷоми нек оварем?»
Бад-ӯ гуфт: «Шав, дур бош аз гуноҳ,
Ҷаҳонро ҳама чун тани хеш хоҳ.
Ҷар он чиз, к-онат набошад писанд,
Тани хешу душман ба-д-он дармабанд».

Аз назари Фирдавсӣ некӣ мафҳуми таҷридӣ ва умумӣ набуда, пеш аз ҳама хидмати содиқона барои мардум ҷиҳати беҳбуди аҳволи моддиву маънавии онон аст. Ҷар қору амале, ки ба манфиати мардум бошад, нек аст ва ҷар қоре, ки бар хилофи он бошад, бад аст. Шоир ин матлабро тавассути симоҳои фаровони шоҳон ва қаҳрамонону паҳлавонон ифода намудааст. Аз ҷумла ӯ сабаби некномии яке аз аввалин шоҳони Аҷам - Ҷушангро аз қорҳои неки ӯ, амсоли кашфи оҳан, соҳтани афзорҳои оҳанӣ, омӯзондани кишту обёрӣ, эҷоди оташ, таъсиси ҷашни Сада медонад, ки ҳама барои мардуманд:

Зи Ҷушанг монд ин ёдгор,
Басе бод чун ӯ дигар шаҳриёр,
К-аз обод кардан ҷаҳон шод кард,
Ҷаҳоне ба некӣ аз ӯ ёд кард.

Ҷушанг дар тӯли подшоҳии ҷилсолаи худ барои одамон фақат амали некро раво донистааст:

Бубахшиду густурду хӯрду супурд,
Бирафту ҷуз аз номи некӣ набурд.

Инсонӣ наққор қасест, ки аз ӯ ашхоси дигар ранҷе набинанд ва ҳамеша бар қавлу аҳди худ содику вафодор бошад. Ардашери наққор қорои ҳамин ҳислатҳои ҳамида аст ва аз ин сабаб ба ин унвон соҳиб гаштааст:

Мар ӯро наққор 3-он хонданд,
Ки ҳар қас таносон аз ӯ монданд...
Нагашт он диловар зи паймони хеш,

Ба мардӣ ниғаҳ дошт сомони хеш.

Инсон бояд ҳамеша на танҳо кору амали некро анҷом диҳад, балки нияту андешааш ҳам нек бошад, яъне инсон бояд дорои пиндори нек бошад. Аз нигоҳи Фирдавсӣ накӯкориҳои инсон аз андешаи неки ӯ шурӯъ мешавад. Бинобар ин, бояд ҳамеша фикру андешаи некро дар сар дошт:

Ҳамеша хирад посбони ту бод,
Ҳама некӣ андар гумони ту бод.

Агар андешаи инсон бад бошад, натиҷаи кору ҳаёти ӯ низ нек нахоҳад буд ва саранҷом ба нохушӣ анҷом меёбад. Бесабаб нест, ки Фирдавсӣ достони Сиёвушро бо таъкиди ҳамин нукта шурӯъ мекунад. Дар ин дoston шоир аз набарди некиву бадӣ дар сиришти инсон суҳан меронад ва дар оғози он менависад:

Касеро, ки андеша нох(в)аш бувад,
Бад-он нохушӣ ройи ӯ, к-аш бувад.
Ҳаме хештанро чалипо кунад,
Ба пеши хирадманд расво кунад.

Илова бар рафтору пиндори нек, инсон бояд дар гуфтор ҳам нек бошад ва ҳамеша суҳанҳои хуб гӯяд. Суҳанҳои хуби инсон дар сурате арзиш доранд, ки бо рафтори нек созгор бошанд:

Зи гуфтори некӯву кирдори зишт,
Ситоиш наёбиву хуррамбихишт.
Ҳама рост чӯеду некӣ кунед,
Дили некпай мардумон нашканед.

Чойи дигар аз забони Бузургмеҳри ҳақим шоир гуфтори неку рафтори некро ёдгори асосии умр ва бақои зиндагии инсон медонад ва мардумро маҳз ба ин хислатҳои ҳақида ташвиқу тарғиб менамояд:

Ба гетӣ ду чиз аст ҷовид бас,
Дигар ҳарчи бошад, намонад ба кас.
Суҳан гуфгани нағзу кирдори нек,
Нагардад куҳан то ҷаҳон асту рек.

Кашонӣ бад-ӯ гуфт: - «Кӯят силеҳ,
Набинам ҳаме ҷуз фиребу мазеҳ?»
Бад-ӯ гуфт Рустам, ки: «Тиру камон
Бибинӣ, к-ат акнун сар орад замон».
Камонро ба зер кард пас Ашкбӯс,
Тани ларз-ларзону руҳ сандарус...

Абулқосим Фирдавсӣ чун раваншиноси моҳир ба вазъи рӯҳиву равонии қаҳрамонони худ ҳамеша тавачҷӯҳ зоҳир мекунад. Дар достони «**Рустам ва Сӯҳроб**» вазъи равонии қаҳрамонон хеле барҷаста тасвир шуда, ҳамеша мадди назари хонанда қарор дорад. Масалан, рӯзи дуюми ҷанг Сӯҳроб бо рӯҳияи болидаву дили шод ба набардгоҳ меояд ва ин ҳоли қаҳрамон аз пирӯзии ӯ огоҳӣ медиҳад:

Бипӯшид Сӯҳроб ҳафтони разм,
Сараш пур зи разму дилаш пур зи базм.
Биёяд хурӯшон бад-он дашти ҷанг,
Ба ҷанг андарун гурзаи говранг.
Зи Рустам бипурсид хандон лаб,
Ту гуфтӣ, ки бо ӯ ба ҳам буд шаб,
Ки шаб чун будӣ, рӯз чун хостӣ?
Зи пайкор дил бар чӣ ороствӣ?...

Вале қабл аз набарди охири Сӯҳробро рӯҳияи ғамангезе фаро гирифтааст, ки аз саранҷоми нохуше гувоҳӣ медиҳад:

Ба лашкарғаҳи хеш бинҳод рӯй,
Ба ҳашму пур аз ғам дил аз кори ӯй.

Вазъи рӯҳии Рустам низ пеш аз ин набарди фоҷиавӣ, ки ба ғалабаи зоҳирӣ, вале фоҷиавӣ аслии ӯ анҷом меёбад, нохуш аст:

Аз он рӯз пайваста ранҷур буд,
Дили ӯ аз он орзу дур буд.
Бинолид бар Кирдигори ҷаҳон,
Ба зорӣ ҳаме орзу кард он,

душман низ маҳорате босазо»¹² доштани Рустамро нишон додааст, бахусус дар дostonҳои «**Рустам ва Сӯхроб**», ҷанги Рустам бо Исфандиёр набарди равонӣ хеле барҷаста корбаст шудааст. Аз ҷумла дар ҷанг бо Ашкбӯс Рустам рақиби худро пеш аз ҳама бо сухан мағлуб мекунад ва аз таъсири суханҳои обдору муассир аст, ки Ашкбӯс рӯҳафтадаву маъюс мешавад ва заминаи мағлубияти ӯ мухайё мегардад:

Камонро ба зех-бар ба бозу фиканд,
Ба банди камар-бар бизад тир чанд.
Хурӯшид, к-эй марди ҷангозмой,
Ҳамовардат омад, марав боз ҷой».
Кашонӣ бихандиду хира бимонд,
Инонро гарон карду ўро бихонд.
Бад-ӯ гуфт хандон, ки: «Номи ту чист?
Тани бесаратро ки хоҳад гирист?»
Таҳамтан бад-ӯ гуфт, к-эй шумтан,
Чӣ пурсӣ ту номам дар ин анҷуман?
Маро моми ман ном марги ту кард,
Замона маро путки тарги ту кард».
Кашонӣ бад-ӯ гуфт: - «Бе борагӣ
Ба куштан диҳӣ тан ба якборагӣ».
Таҳамтан чунин дод посух бад-ӯй,
Ки: - «Эй беҳуда марди пархошҷӯй,
Пиёда надидӣ, ки ҷанг оварад,
Сари саркашон зери санг оварад?
Ба шаҳри ту шеру палангу наҳанг
Савор андароянд ҳар се ба ҷанг?
Ҳам акнун туро, эй набарди савор,
Пиёда биёмӯзамат корзор.
Пиёда маро з-он фиристод Тӯс,
Ки то асп бистонам аз Ашкбӯс.
Кашонӣ пиёда шавад ҳамчу ман,
Бад-ӯ рӯйхандон шаванд анҷуман.
Пиёда беҳ аз чун ту сесад савор
Бар ин дашту ин рӯзу ин корзор».

Абулқосим Фирдавсӣ таълимоти маздаясноии ойини зардуштиро, ки дар шиори «**пиндори нек, гуфтори нек, рафтори нек**» таҷассум ёфта, ҳанӯз дар китоби «**Авесто**» баён шудааст, идома дода, бо далелҳои тоза ва андӯхтаҳои зиндагӣ тақвият мебахшад. Дар ҳар маврид таъкид мекунад, ки дар олам чизе ҷовидона нест ва инсон бояд аз худ некиро боқӣ гузорад. Аз ҳамаи шоҳони номдор танҳо онҳое, ки некӣ кардаанд, аз худ номи нек гузоштаанд ва мардум дар ҳамаи давру замонҳо аз онҳо ба некӣ ёдовар мешаванд:

Набошад ҷаҳон бар касе пойдор,
Ҳама номи некӣ бувад ёдгор.
Кучо Офаридуну Заҳҳоку Ҷам,
Меҳони Араб, хусравони Аҷам?
Кучо он бузургони Сосониён,
Зи Баҳромӣён то ба Сомониён?
Накӯхидатар шоҳ Заҳҳок буд,
Ки бедодгар буду нопок буд.
Фаридунӣ фаррух ситоиш бибурд,
Бимурд ӯву ҷовид номаш намурд.

Ин суханҳои ҷамъбастии ҳакимонаро, ки хулосае аз таҷрибаи таърих аст, Фирдавсӣ беҳуда дар зимни ситоиши Султон Маҳмуди Ғазнавӣ наовардааст. Чунон ки маълум аст, Султон Маҳмуд бештар ба лашкаркашиҳои харобиовар машғул буд ва шоир хостааст бо ин далелҳои таърихиву башарӣ таваҷҷӯҳи ўро ба некиву накӯкорӣ ҷалб намояд.

Фирдавсӣ дар «**Шоҳнома**» аксаран аз безъятибории дунёву бевафоии гардонсипеҳр, аз марги қаҳрамонону шоҳони накӯкор андӯхгин мегардад, аз рӯзгори ногувору бесуботии давр шикоят намуда, аз ранҷуриҳои бешумори ҳаёташ ёд мекунад:

Ҷаҳонро чунин аст ойину сон,
Яке рӯз шодиву дигар ғамон.
Ба парвардан аз маргамон чора нест,
Заминро ба ҷуз гӯр гаҳвора нест.

Бо ин ҳама шоир ҳеҷ гоҳ дар гирдоби яъсу навмедӣ ғарк намешавад ва ба рағми носозгориҳои давр ба номи нек мурданро авлотар медонад:

Ҷаҳон ёдгор асту мо рафтани,
Зи мардум намонад чуз аз гуфтани.
Ба номи накӯ гар бимирам равост,
Маро ном бояд, ки тан маргрост.

Фирдавсӣ дар ҳама ҳолатҳо некӣ кардану боқӣ гузоштани номи некро аз худ талқин менамояд. Шоир таъкид мекунад, ки бузургӣ насиби онҳое мешавад, ки некиву накӯкориро дарег намедоранд ва ба ивази некӣ ба онҳо, албатта, хубӣ хоҳад расид:

Ба подоши некӣ биёбӣ бихишт,
Бузург он ки чуз тухми некӣ нақишт.

Нӯшервони одил хангоми супурдани тахти шоҳӣ ба фарзандаш Хурмуз ҳамеша некӣ карданро васият мекунад:

Ба некӣ гирою ба некӣ бикӯш,
Ба ҳар неку бад панди доно ниюш.

Ӯ таъкид мекунад, ки пеш аз ҳама ба одамони накӯкор, хунарманду покмардон бояд ғамхорӣ зоҳир намуд. Шахсони бадандешу бадкор бошанд, сазовори некӣ нестанд:

Чу некӣ намоянд, подош кун,
Ҳамон то шавад ранҷи некӣ куҳун.
Хунармандро шоду наздик дор,
Ҷаҳон бар бадандеш торик дор.
Зи некӣ фурӯмояро дур дор,
Ба бедодгар мард мағзор кор.

Нӯшервон ба золимону бадкорон некӣ карданро ба пошидани тухм дар шӯразамин, ки аз он ҳосил намерӯяд, монанд мекунад ва бад-ин васила андешаи худро возеху нишонрас баён менамояд:

Ба пеши Ҷаҳондор шуд додхох...
«...Нахоҳам, ки пирӯз бошам ба ҷанг,
На бар додгар бар кунам кор танг».
Бигуфт ину бар хок молид рӯй,
Ҷаҳон пур шуд аз нолаи зори ӯй.

Абулқосим Фирдавсӣ манзараҳои ҷангро хеле моҳирона ба қалам додааст ва хонанда гумон мекунад, ки шоир бо майлу хоҳиши худ онро тасвир мекунад ва ҷонибдори он ҷангҳои зиёд аст. Масалан, ӯ ҷанги Ковусро ба Мозандарону Ҳамоварон тасвир карда, назари худро баён намесозад, вале ҷойи дигар вақте ки беҳирадии Ковусро фош месозад, бо ишорае бемаъниву беҳуда будани он ҷангҳоро таъкид менамояд. Инро шоир аз забони Гударзи пир чунин ибраз мекорад:

Кашидӣ сипоҳро ба Мозандарон,
Нигар, то ҷӣ саҳтӣ расид андар он...
Ба ҷанги замин сар ба сар тохтӣ,
Кунун б-осмон низ пардохтӣ.

Аз ин бармеояд, ки Фирдавсӣ дар тасвири воқеаҳои ҷангӣ то андозае пойбанди ривоятҳо буда, бидуни майли ботинии худ он ҳодисаҳоро бо маҳорати баланди суҳанварӣ тасвир намудааст. Худи шоир ҳам борҳо таъкид кардааст, ки ӯ аз гуфтаҳои деҳқони пир нақл менамояд ва комилан пазируфтани онҳо зарур нест, вале бояд аз он сабаку дониш бигирад.

Дар «**Шоҳнома**» паҳлӯҳои гуногуни ҷанг тасвир шудаанд, ки баррасии ҳамаи он беш аз дусад ҷанг таҳқиқи ҷудоғонаву муфассалро тақозо мекунад. Бинобар ин, мо ба тарзи ишора танҳо ба ҷанде аз он паҳлӯҳо ишора менамоем.

Қаҳрамонони «**Шоҳнома**» гоҳо қабл аз шуруъи ҷанг ва ё дар фосилаи байни ҷангҳо на бо силоҳ, балки бо суҳан бо ҳам мубориза мебаранд, ки пажӯҳишгарон онро «**набарди равонӣ**»¹¹ номидаанд. Абулқосим Фирдавсӣ дар тасвири набарди равонӣ низ маҳорати баланди суҳанварӣ ба харҷ додааст ва манзараҳои ҷозибадору пуртаъсире офаридааст, ки тавачҷӯхи хонандаро ҷалб менамоянд. Ин тарзи тасвир бештар дар ҷангҳои Рустам ба назар мерасад. Гуломризо Сутуда ҳафт набарди равонии Рустамро мавриди таҳлил қарор дода, «дар забонавариву раҷазхонӣ ва тазъифи рӯҳия ва хор кардани

сипохиёни кишварҳои дигарро ҳам ба ҷанг ҷалб намуда, ба куштан медуҳад ва дар хитоб ба онҳо мегӯяд:

Дари ошғӣ ҳеч гуна маҷӯӣ,
Суҳан ҷуз ба ҷангу ба кина мағӯӣ.

Дар хитобаи мазкур майлу ормони ҷангҷӯёнаи Афросиёб, ки ҳеч гоҳ сулҳу осоишро намехоҳад, ифода ёфтааст. Ҳол он ки Кайхусраву Рустам ҳамеша ва пеш аз ҳама хоҳони сулҳу осоишанд ва мехоҳанд ихтилофро бидуни хунрезӣ ҳал намоянд. Кайхусрав маҷбур мешавад барои ҳимояи Ватан ба ҷанг омодагӣ бинад:

Або паҳлавонон чунин гуфт шох,
Ки туркон ҳама разм ҷӯяндӯ гоҳ.
Ҷу душман сипаҳ сохт, шуд тезчанг,
Бибояд бисечид моро ба ҷанг.

Вале Кайхусрав бар хилофи хитобаи мазкури Афросиёб ба сарбозон ҳангоми ҷанг ба бедодиву харобкорӣ роҳ надоданро талқин менамояд:

Нигар, то наёзӣ ба бедод даст,
Нагардонӣ айвони обод паст.
Ба кирдори бад ҳеч макшӯй ҷанг,
Барандеш аз дудаву ному нанг.

Кайхусрав ба сипохиён дастур медуҳад, ки ба ҳеч ваҷҳ ба онҳое, ки ба ҷанг ҳамроҳ нашудаанд, осебу зиёне нарасонанд:

Касе, к-ӯ ба ҷангат набандад миён,
Ҷунон соз, к-аз ту набинад зиён.

Кайхусрав ҷанговари моҳиру ҷасур аст ва ҳамеша зафар ба ӯ ёр мешавад, вале ӯ аз ин зафарҳо шод намегардад, баръакс дар майдони ҷанг сипохиёни зиёди куштаро дида, маҳзунгардида, аз пирӯзии худ пушаймон ва нолон мешавад:

Ҷу Кайхусрав он печиши ҷанг дид,
Ҷаҳон бар дили ҳештан танг дид.
Биёмад ба як сӯ зи пушти сипоҳ,

В-ар эдун, ки душман шавад дӯстдор,
Ба шӯразамин тухми некӣ макор.

Ба ақидаи Абулқосим Фирдавсӣ некӣ ҳам бояд ҳадду андоза дошта бошад ва танҳо ба шахсони сазовору шоиста зоҳир карда шавад. Ба каси нолоиқ, ки ба некӣ бо бадӣ ҷавоб хоҳад дод, некӣ кардан дуруст нест:

Макун некмардӣ ба рӯйи касе,
Ки подоши некӣ наёбӣ басе.

Зимнан бояд ёдовар шуд, ки дар ин масъала миёни адибону донишмандони маъруфи олам ду нуқтаи назари ба ҳам муҳолиф мавҷуд аст. Гурӯҳе дар он ақидаанд, ки инсон бояд ҳамеша дар ҳар маврид ва ҳатто нисбат ба бадкорон некӣ кунад, вале аз назари гурӯҳи дигари адибон инсон дар мавриди некиву накӯкорӣ ва дар баробари бадӣ бошад, бадӣ намояд. Фирдавсӣ ҷунон ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, ҷонибдори гурӯҳи дуум аст ва нисбат ба бадӣ некӣ карданро ҷоиз намедонад. Ин ақидаро дар асрҳои баъдина муаллими бузурги ахлоқ – Шайх Саъдии Шерозӣ ҳам идома медуҳад ва аз ҷумла мефармояд:

Накӯӣ бар бадон кардан вубол аст,
Надонанд ин суҳан ҷуз ҳушмандон,
Зи баҳри он ки бо гургон накӯӣ,
Бадӣ бошад ба ҳоли гӯсфандон.

Дар байти дигари Шайх Саъдӣ ин матлаб хеле равшану ошкоро ифода ёфтааст:

Бо бадон бад бошу бо некон накӯ,
Ҷойи гул гул бошу ҷойи хор хор.

Муборизаи некӣ ба бадӣ аз мавзӯҳои марказии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ буда, аз ибтидо то интиҳои дoston идома пайдо кардааст. Ҳамон тавре, ки маълум аст, ин масъала дар ахлоқи фалсафии Эронӣ бoston ҷойи асосиро ишғол намуда, ҳанӯз дар китоби «Авесто» ба таври возеҳу равшан дар

симои Аҳуромаздо - худои некӣ ва Аҳриман - худои бадӣ таҷассум ёфтааст.¹³ Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ин мубориза бо ҳама пастиву баландихо ва гармиву сардиҳояш тасвир шудааст. Фирдавсӣ пеш аз ҳама андешаи баду зиштро мазаммат мекунад ва онро сарчашмаи ҳамаи бадкорихои инсон мешуморад:

Ба дил низ андешаи бад мадор,
Бадандешро бад бувад рӯзгор.

Шахсе, ки дар дил андешаи бад мепарварад, оқибат ба худаш низ зарар хоҳад овард. Инро шоир аз забони шоҳи одил Нӯшервон баён мекунад:

Ҳар он кас, ки андешаи бад кунад,
Ба фарҷом бад бо тани х(в)ад кунад.

Хислату рафтори бад низ сабабгори бадкорихову бадбахтиҳои одамон аст. Шоир ин нуктаро борҳо таъкид намуда, ба хислати бад майл накарданро тақозо дорад:

Зи хӯйи бад ояд ҳама баттарӣ,
Нигар то сӯйи хӯйи бад нангарӣ.

Фирдавсӣ барои ба таври барҷаста нишон додани муборизаи некиву бадӣ аз образҳои асотириву фарҳанги мардум моҳирона истифода бурдааст. Аз ҷумла ӯ девро, ки дар ривояти мардумони эронинаҷод таҷассуми нерӯи бадист, чун муродифи зиштӣ корбаст менамояд. Бузаргмеҳри ҳаким дар сӯҳбат бо Нӯшервон даҳ хислати бади инсонро даҳ дев ё худ Аҳриман номида, ҳар кадомро шарҳу тавзеҳ медиҳад:

Даҳ Оҳармананд ин ба нерӯи шер,
Ки оранд ҷону хирадро ба зер.
Бад-ӯ гуфт Кисро, ки даҳ дев чист?
Чунин дод посух, ки: «Озу ниёз
Ду деванд бозӯру гарданфароз.
Дигар хашму рашк асту нанг асту кин,
Чу наммому дурӯю нопокдин.

Дар «Шоҳнома» ҷангро одатан подшоҳон шурӯъ менамоянд ва аз назари Фирдавсӣ ҳам гунаҳгори асосӣ онҳоянд, на лашкаркашону сарбозон. Аз ин ҷост, ки ба ақидаи шоир шоҳони зафарёфта аз роҳи адл бояд сарбозони тарафи мағлубро афв намоянд ва аз гуноҳи онон гузаранд. Ин матлабро Фирдавсӣ дар симои Кайхусрав таҷассум менамояд. Ӯ баъди ба даст овардани пирузӣ бар тӯрониён аз рӯйи хирад амал намуда, онҳоро афв намуда, гуноҳашонро мебахшад ва ба эшон хитоб мекунад:

Кунун бар шумо гашт кирдори бад,
Шиносад ҳар он кас ки дорад хирад.
Наям ман ба хуни шумо шуста ҷанг,
Нагирам чунин кори душвор танг.
Ҳама яксара дар паноҳи манед,
Агарчанд бадхоҳи гоҳи манед.

Вале шоҳи Турон - Афросиёб баръакси Кайхусрав аст ва хилофи ӯ амал мекунад. Афросиёб ҳамеша майл ба ҷангу хунрезӣ дорад. Ӯ бо фитнаи Гарсеваз домоди бегуноҳаш Сиёвуши поку наққорро ба қатл мерасонад. Сиёвуши ҷавон ба ӯ бегуноҳашро иброз намуда, роҳи сулҳро пешниҳод мекунад, вале қабул намегардад:

Сиёвуш чунин гуфт, к-ин рой нест,
Ҳамон ҷангро мояву ҷой нест...
Чаро ҷанҷӯӣ омадӣ бо сипоҳ,
Чаро кушт хоҳӣ маро бегуноҳ?

Афросиёб борҳо иштибоҳи худро мефаҳмад, вале аз оз сабақ намегирад. Ӯ борҳо аз эронӣён, баҳусус аз Рустам шикаст меҳӯрад, вале боз ҳам аз ҷанг рӯй наметобад:

Чу бишнид Афросиёб ин сухан,
Фаромӯш кард он набарди кӯҳан.

Афросиёб дар ҷангҷӯӣ ҳамеша шитоб мекунад ва сабабгори харобии кишвару хонавайронии мардум мегардад. Ӯ

Бо он ки Фирдавсӣ дар тасвиру тавсифи чанг хеле моҳиру
чирадаст аст, ба хунрезӣ нафрати зиёд дорад. Ӯ таъкид
мекунад, ки хунрезиро Худованди бузург ҳам намехоҳад:

Чаҳон хостӣ, ёфтӣ, хун марез,
Мақун бо чаҳондор Яздон ситез.

Фирдавсӣ аз забони модари хинду ба фарзандаш Талҳанд
низ барои тоҷу тахт, ки гузарон аст, беҳуда хун нарехтанро
талқин менамояд:

Марезед хун аз пайи тоҷу ганҷ,
Ки бар кас намонад сарои сипанҷ.

Чангу хунрезиро шоир яке аз сабабҳои коста шудани
ахлоқи ҷомеа ва баҳусус ҷавонон медонад:

Зи бас чангу хун рехтан дар чаҳон,
Ҷавонон надонанд арчи меҳон.

Шоир чангҷӯйиву ҷавонмардиرو оштинопазир медонад ва
таъкид мекунад, ки ҷавонмард ҳеҷ гоҳ ба чанг шурӯъ нахоҳад
кард:

Зи баҳри парастандае каж мағӯй,
Нагардад ҷавонмард пархошҷӯй.

Инсон набояд дар шурӯъи чанг ба шитоб роҳ диҳад, зеро
ихтилофҳоро бо роҳҳои дигар ҳам метавон ҳал кард. Дар ин
бора Фирдавсӣ ошкоро ибрази андеша менамояд. Кайҳусрав
дар номааш ба Фарибурз чангҳои шитобкоронаву ноодилонаи
Тӯсро нақӯҳиш намуда, тундиву шитобкорӣ накарданро дар
чанг тавсия мекунад:

Мақун ҳеҷ бар чанг ҷустан шитоб,
Зи май дур бошу мапаймой хоб.
Ба тундӣ маҷӯй эҷ разм аз нахуст,
Ҷамебош то хоста гардад дуруст.

Даҳум он ки аз кас надорад сипос,
Ба некиву ҳам нест яздоншинос.

Фирдавсӣ саъй ва кӯшиш мекунад, ки пеши роҳи бадӣ дар
зиндагӣ ба ҳар васила гирифта шавад. Бо ин мақсад ӯ пеш аз
ҳама ба некӯӣ бад накарданро талқин менамояд. Ҷар касе,-
таъкид мекунад шоир, - ба некӣ бо бадӣ ҷавоб гӯяд, ҳатман
ҷазои худро хоҳад дид:

Ту подоши ин некӯӣ бад кунӣ
Чунин дон, ки бад бо тани х(в)ад кунӣ.

Бадӣ ҳеҷ гоҳ некӣ ба бор намеорад ва саранҷом зиёну ғусса
хоҳад овард. Бинобар ин, инсон набояд ба бадиву бадкорӣ роҳ
диҳад:

Зи бад кардан ояд ба ҳосил зиён,
Агар бад кунӣ, ғам барӣ аз чаҳон.
Машав шодком, гар бадӣ кардай,
Ки озурда гардӣ, гар озурдай.

Абулқосим Фирдавсӣ ҳамеша дар он ақида аст, ки шахси
бадкор, албатта, сазояшро хоҳад дид. Дар ин бобат достони
Маҳбуд – дастури (вазири) Нӯшервон ибратомӯз аст. Надими
шоҳ Зарвон бо мадади яҳудие нисбат ба Маҳбуд хиёнат карда,
ӯро ба қатл мерасонад. Саранҷом сирри онҳо фош мегардад ва
ҳар ду бадкор ба дор кашида мешаванд. Достони мазкурро
ҷамъбаст намуда, шоир бори дигар бадӣ накарданро таъкид
месозад:

Чаҳонро набояд супардан ба бад,
Ки бар бадкуниш бегумон бад расад.

Каси бадкор ҳеҷ гоҳ хоҳири ҷамъ надорад ва мудом дар
тарсу ҳарос ба сар мебаррад:

Пур уммед дорад дили некмард,
Дили бадкунишро пур аз биму дард.

Фирдавсӣ аз забони Аристотелис (Аристотел) дар зимни насихат ба Искандар бадиро сахт мазаммат намуда, ба он нагаравиданро ташвиқ мекунад:

В-агар бад кунӣ, чуз бадӣ надравӣ,
Шабе дар ҷаҳон шодмон нагнавӣ.
Ба некӣ бувад шоҳро дастрас
Ба бад рӯзи некӣ начустаст кас.

Аз пораҳои мазкури «**Шоҳнома**» пай бурдан душвор нест, ки Фирдавсӣ ҳам монанди шоирони дигари асрҳои миёнаи форсизабон ба ғояи мукофоти амал бовар доштааст ва даъво мекунад, ки ҳар инсоне амали нек намояд, некӣ мебинад, вале агар бадӣ кунад, оқибат бадӣ хоҳад дид. Бо ин усули равонӣ шоир мехоҳад одамонро аз бадкориву бадрафторӣ боздорад. Бесабаб нест, ки дар «**Шоҳнома**» ин матлаб бештар дар мурочиат ба ҳокимон баён шудааст. Шоири инсонпарвар саъй ва кӯшиш мекунад, бавижа дасти шоҳонро аз зулму ситам, ки нишонаҳои бадӣ ва зишткорист, нигоҳ дорад. Дар мисоли Афросиёб - шоҳи Турон, ки ҷангҷӯйиро пеш гирифта буд, шоир ба бадӣ анҷом ёфтани зиндагии вайро нишон медиҳад ва аз рӯзгори пурмочарои ӯ чунин натиҷа мегирад:

Зи кирдори бад бар танаш бад расид,
Мачӯ, эй писар, банди бадро калид.
Макун бад, ки бинӣ ба фарҷом бад,
Зи бад гардад андар ҷаҳон ном бад.

Ҳамчунин дар «**Шоҳнома**» як силсила симоҳое чун Тур, Кайковус, Судоба, Гарсеваз офарида шудаанд, ки намояндагони нерӯҳои бадиву аҳриманӣ буда, сабабгори ҷангҳои хунрезӣ, вайрониву харобии Эрон, бенавоии мардум ва кушта шудани ҷавонмардоне амсоли Эраҷ, Сӯҳроб, Сиёвуш гаштаанд. Вале тимсоли асосии бадӣ дар «**Шоҳнома**» Заҳҳок аст. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки Абулқосим Фирдавсӣ беҳуда ба симои Заҳҳок тавачҷӯҳи зиёд зоҳир накарда, онро хеле барҷаста наофаридааст. Шоир бо ин мехоҳад нерӯи қавии бадири нишон диҳад, то ки нисбат ба он саҳлангорӣ накарда, муборизаи беамон бурда шавад. Заҳҳок ба ҳар роҳ мехоҳад

Сиёвуш ин кишварро хароб кардааст, бас кардани хунрезиро талаб менамояд:

Чу хира шудӣ, бегунаҳ хун марез,
Макун бо ҷаҳондор Яздон ситез.

Абулқосим Фирдавсӣ рехтани хуни бегуноҳонро гуноҳи азим медонад. Ӯ аз номи мубад ба Баҳром панд медиҳад, ки аз рехтани хуни мардуми бегуноҳ даст кашад. Барои таъкиди матлаб андешаи мукофоти амал оварда мешавад, ки шахси хунрехта оқибат ҷазояшро хоҳад дид:

Чунин гуфт мубад ба Баҳроми тез,
Ки хуни сари бегуноҳон марез.
Чунин аст фармони Яздону роҳ,
Ки ҳар кас бибуррад сари бегуноҳ,
Сарашро бибуранд бе тарсу бок,
Супоранд нопок дилро ба хок.

Аз нигоҳи шоир хунрезӣ на танҳо ҷисми инсонро азоб медиҳад, балки боиси коҳиши ҷон ҳам хоҳад шуд:

Равонат маранҷону мағдоз тан,
Зи хун рехтан бозкаш хештан.

Фирдавсӣ муҳолифи хунрезӣ буда, баҳусус ҳокимону шоҳонро аз ин амали зишт боздоштани мешавад:

Чу чира шудӣ, бегунаҳ хун марез,
Макун ҷанги гардуни гарданда тез.

Шоир хунрезиро барои ҳокимону шоҳони сарфарози ҳамаи қавму миллатҳо шоиста намедонад:

Ту донӣ, ки торочу хун рехтан,
Чи бо бегуноҳ мардум овехтан
Меҳони сарафроз доранд шум,
Чи бо марзи ёрон, чи бо марзи Рум.

Худи Фирдавсӣ ҳам ба ҳам созиш надоштани ҷангу хирадро таъкид кардааст:

Чу ҳамроҳ кунӣ ҷангро бо хирад,
Далерат зи ҷанговарон нашмарад.
Хирадрову динро раҳе дигар аст,
Суханҳои некӯ ба банд андар аст.

Холо бо ҳамин чанд нукта иктифо намуда, таҳқиқу баррасии амиқи ин масъаларо ба ҷойи дигар мавқуф мегузorem.

Тавре ки зикр шуд, Фирдавсӣ ҷонибдори ҷанги одилона, ҷанг барои ҳимояи Ватан ва мардуми кишвар аз ҳамлаҳои душманони аҷнабист. Шоир ҷангеро ки барои аз байн бурдани бадиву бадкорӣ, барои ситонидани кину интиқом, барои мағлуб сохтани душман равона шуда бошад, зарур мешуморад, вале ба таври кулӣ ӯ тарафдори ҷанг нест ва беоқибат будани ҳама гуна ҷангу хунрезиро дар аксари маврид таъйид менамояд. Масалан, шоир аз забони шоҳзодаи турк - Пармуда, ки барои ситонидани кини падараш Совашоҳ бо Баҳроми Ҷубина мечангид, пас аз хондани номаи ӯ беоқибат будани ҷангро дарк мекунад ва аз хунрезӣ даст кашиданро талқин менамояд:

Касеро, ки хун рехтан пеша гашт,
Дили душман аз вай пурандеша гашт.
Бирезанд хунаш бар он ҳамнишон,
Ки ӯ рехт хуни сари саркашон.
Гар аз буми туркон барорӣ димор,
Ҳамон кин бихоҳад фарҷоми кор.

Фағфури Чин ҳам ҷонибдори ҷангу хунрезӣ нест ва ин матлабро дар номааш ошкоро баён кардааст:

Ки хун рехтан нест ойини ман,
На бад кардан андархури дини ман.

Ҷойи дигар шоир аз номи мардум ба Рустам, ки ба ҷанги бераҳмона ба Туронзамин пардохтааст ва барои кинҳои

пеши роҳи некӣ ва некӯкориро гарифта, торикиву зулмотро дар ҷаҳон пойдор созад. Дар замони подшоҳии ӯ, ки ҳазор сол давом кардааст, адолату мурувват кам мегардад, бадӣ бар некӣ дастболо шуда, давраи тантанайи зиштӣ фаро мерасад:

Хунар хор шуд, ҷодуӣ арҷманд,
Ниҳон ростӣ, ошкоро газанд.
Шуда бар бадӣ дасти девон дароз,
Зи некӣ набудӣ сухан ҷуз ба роз.
Надонист худ ҷуз бад омӯхтан,
Ҷуз аз куштани ғорату сӯхтан.
Бад-ин буд бунёди Заҳҳок шум,
Ҷаҳон шуд мар ӯро чу як мӯҳра мум...
Зи бедодгар шоҳу аз лашкараш
В-аз он расмҳои бад андархураш...
Ҳаме бингарид ин бад-он он бад-ин,
Зи кирдори бедоди шоҳи замин...
Пас ойини Заҳҳоки воҷунаҳӯй
Чунон буд, ки чун мебудаш орзӯй.

Чунон ки мебинем, дар аҳди ҳукмронии Заҳҳок қувваи бадӣ бар некӣ ғалаба мекунад, вале ба ақидаи Фирдавсӣ тантанайи бадӣ доимӣ нест ва зулму ситам, ҷаҳолату зулмот пойдор намемонад. Аз ин ҷост, ки дар натиҷаи муборизаи нерӯҳои некӣ дар симои Коваи оҳангару Фаридун Заҳҳок кушта мешавад ва нерӯҳои бадӣ мағлуб мегарданд. Фаридун ҳадафи муборизаашро аз пок кардани дунё аз бадихо дониста, хитоб менамояд:

Бибуррам пайи аждаҳоро зи хок,
Бишӯям ҷаҳонро зи нопок пок.

Дар достони Заҳҳок муборизаи оштинопазири некиву бадӣ хеле барҷаста нишон дода шудааст. Фаридун ба ҳар васила ҳам бо силоҳу лашкар, ҳам бо панду машварат ҳамроҳ бо мардум мубориза бурда саранҷом бар Заҳҳоки мордӯш, ки маҳзари бадиву нопокиҳост, дастболо мешавад. Бо ин шоир таъкид мекунад, ки ғалабаи некӣ бар бадӣ ногузир аст ва бояд ҳама ба некиву накӯкорӣ машгул шаванд, зеро Заҳҳок ҳарчанд аз ҳама

бештар, яъне ҳазор сол хукмронӣ кардааст, вале оқибат салтанати зулмбунёдаш аз байн рафт ва аз вай номи бад боқӣ монд. Абулқосим Фирдавсӣ дар байтҳои хотимавии дoston мақсади асосии худро ба ин тарик ибраз меорад:

Биё, то ҷаҳонро ба бад наспарем,
Ба кӯшиш ҳама дасти некӣ барем.
Набошад ҳаме неку бад пойдор,
Ҳамон беҳ, ки некӣ бувад ёдгор.

Фирдавсӣ симои Фаридунро бо меҳру дилгармии зиёд офарида, ба хонанда мурочиат мекунад, ки аз ӯ ибрат гиранд ва адолату нақӯкориро пеша созад:

Фаридуни фаррух фаришта набуд,
Зи мушқу зи анбар сиришта набуд.
Ба доду деҳиш ёфт он некӯӣ,
Ту доду деҳиш кун, Фаридун туй.
Фаридун зи коре, ки кард эзадӣ,
Нахустин ҷаҳонро бишуст аз бадӣ.

Муборизаи некиву бадӣ ва пирӯзии некӣ дар «Шоҳнома» бештар ба василаи тасвири шоҳон зоҳир гаштааст. Фирдавсӣ некиву адолатгустариро аз вазифаҳои асосии шоҳон мешуморад. Шоҳе, ки аз ин амал дурӣ мечӯяд, дар «Шоҳнома» ба марг маҳкум мегардад. Масалан, ҷабру зулме, ки Яздигурди Сосонӣ ба мардум раво дид, на танҳо боиси аз вай рӯ гардондани меҳтарони кишвар гардид, балки ба вориси ӯ низ таъсири бад расонид. Эронӣён пас аз Яздигурд ба ҷойи Баҳром Хусравро ба шоҳӣ қабул карданд. Баҳром бо душвориҳои зиёде тахтро соҳиб мешавад.

Албатта, Фирдавсӣ ҷонибдори наҷодиву аҷлодӣ будани шоҳон аст, вале бо тасвири ҳодисаи мазкур аввалан ба адлу некӣ пардохтани шоҳон ва дур нашудан аз ин амалҳоро таъкид карда бошад, сониян, ба иқтидори мардум ва муҳим будани назару хоҳиши мардум низ ишора намудааст.

Дар воқеъ, агар ба тасвири шоҳон дар «Шоҳнома» бештар диққат дода шавад, пай бурдан душвор нест, ки Абулқосим Фирдавсӣ бештар на ба шукӯҳу салтанати шоҳон, балки пеш аз

Бурида сару тан-ш бар дор кард,
Ду пояш забар, сар нагунсор кард.

Ҷойи дигар баъди шикаст хӯрдан ва фирор кардани Афросиёб ҳам Рустам ба харобии Туронзамин пардохта, сипоҳи ӯ пирону ҷавононро ба қатл мерасонад ва ҳатто занону кӯдаконро асир мегирад:

Ҳама ғорату куштан андар гирифт,
Ҳама буму бар даст бар сар гирифт.
Зи Туронзамин то ба Сақлобу Рум,
Надиданд як марзи ободбум.
Ҳама сар буриданд барнову пир,
Зану кӯдаки хурд карданд асир.

Дар воқеъ, бо чунин харобкориву хунрезихо, бедодгариву беадолатихо роҳ додани қаҳрамонро чун Рустам тааҷҷубовар аст. Боқари Пурҳом ба ин масъала таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, пас аз таҳлили ҷангҳои Рустам ба хулосае меояд, ки рафтори ношоистаи ӯ аз рӯи мантиқу меъёрҳои ҷанг содир шудааст: **«Қонуни мардӣ, қонуни ҷанг - қонуни дигарест ва бо меъёрҳои ахлоқу дин, ба маънии ҷорӣ калима рабте надорад. Ва аз он ҷост, ки функциони ҷанг функционе аз амри шаҳриёрӣ, пас шаҳриёрӣ сипехри мустақилест, ки мантиқу ахлоқи ҳоси худро дорад»**.¹⁰ Вале мӯхтавою моҳияти «функциони ҷанг» дар асари Боқари Пурҳом ошкор нашудааст ва ин масъала ниёз ба таҳқиқ ва пажӯҳиши бештаре дорад.

Ба назари мо яке аз сабабҳои сар задани ҳодисаи мазкур тавре ки зикр шуд, аз хирад дур шудани қаҳрамонон дар мавридҳои ҷудогона аст. Ҳар гоҳ ки шоҳону қаҳрамонон аз рӯи хирад амал кунанд, ба қорҳои ношоиста, аз ҷумла хунрезиву ҷангҳои бедодгарона роҳ намедиханд, вале ҳар вақте ки аз хирад дур шуданд, ба чунин қорҳои зишту разилона даст мезананд. Масалан, ҳангоме ки Баҳроми Ҷӯбина азми ҷанги Хусрави Парвиз мекунад, хирадро аз худ дур месозад:

Чу марди ҷаҳонҷӯӣ нома бихонд,
Ҳаворо бихонду хирадро биронд.

чи ба назари ӯ танҳо он нерӯе қобили ситоиш аст, ки дар хидмати дод бошад».⁹

Аз нигоҳи Фирдавсӣ ҷанг бояд як низому ҳадафи муайян дошта бошад. Ҷанг аз куштори бераҳмонаи мардуми бегуноҳи тарафи муқобил иборат нест. Шоир андешаҳои худро дар бораи ҷиҳатҳои башардӯстонаи ҷанг ва нигоҳ доштани андозаву ҳад дар он аз забони Кайхусрав зимни насихат ба Тӯс иброз мекорад:

Наёзурд бояд касеро ба роҳ,
Чунин аст ойини тахту кулоҳ.
Кишоварз ё мардуми пешавар,
Касе, к-ӯ ба размат набандад камар.
Набояд, ки бар вай вазад боди сард,
Мақӯшед ҷуз бо каси ҳамнабард.
Набояд намудан ба беранҷ ранҷ,
Ки бар кас намонад сарои сипанҷ.

Дар «**Шоҳнома**» ин нукта ҳам таъкид шудааст, ки ҳар кас аввал ба ҷанг оғоз кунад, шикаст хоҳад хӯрд:

Ки ҳар к-ӯ ба ҷанг андар омад нахуст,
Раҳи бозгаштан набояд-ш ҷуст.

Бо вучуди ин, дар «**Шоҳнома**» баъзан риоя нашудани усулҳои адлу дод мушоҳида мешавад. Мутаассифона, аз ҷониби Рустам, ки қаҳрамони дӯстдоштаи шоир аст, гоҳо чунон рафтори ношоистае содир мешавад, ки хонандаро ба тааҷҷуб меорад. Рустаме, ки пайваста ҷонибдори адлу дод буд ва дар баробари қудрату тавоноии ҷисмонӣ аз сифатҳои ахлоқи ҳамида ва маънавиёти баланд бархурдор аст, ба хунрезиву кинхоҳӣ роҳ медиҳад, ки бовар кардани нестанд. Масалан, ӯ барои ситондани қасоси Сиёвуш фарзанди Афросиёб - Сурхаро, ки дар тасвири шоир чун «**сарви озода**», «**бараш чун бари шер**», «**рухаш чун баҳор**» аст, пас аз асир гирифтани сар мезанад ва ба дор мекашад:

Сарашро ба ханҷар бибуррид зор,
Замоне хурӯшиду баргашт кор.

ҳама ба некиву нақӯкориҳои онҳо тавачҷӯҳи зиёд зоҳир кардааст. Аксари шоҳон дар «**Шоҳнома**» дар умури давлатдорӣ некиро пеша карда, барои беҳзистии мардум, ободии кишвар кӯшиш менамоянд. Аз ҷумла Таҳмураас ҳадафи нахустини худро мисли аҷдодаш аз пок кардани дунё аз бадӣ ва иҷрои корҳои нек барои мардум мекорад:

Чаҳон аз бадихо бишӯям ба рой,
Пас он гаҳ кунам дар кеҳи гард пой...
Ҷар он чиз, к-андар чаҳон судманд,
Кунам ошкоро, кушоям зи банд.

Маҳз бо кӯшиши Таҳмурааси Девбанд дар тӯли сӣ соли ҳукмронияш мардум тарошидани пашми гӯсфандон, риштану бофтани мӯйинаҳо, ром кардани ҳайвонот, омӯзондани «**мурғони нексоз**» ва ҳоказоро ёд мегаранд.

Фарзанди Таҳмураас – Ҷамшед низ баъди ба тахт нишастан мубориза алайҳи бадиро шиори асосии худ қарор медиҳад:

Равонро сӯйи равшанӣ раҳ кунам,
Бадонро зи бад даст кӯтаҳ кунам.

Ҷамшед ҳам аз худ некӣ ва нақӯии зиёде ба ёдгор мекорад; ба мардум аз абрешиму пунба риштану бофтан ва дӯхтани либосро меомӯзонад, гурӯҳҳои иҷтимоиву табақаҳои ҳунармандонро аз қабилҳои кишварзон, бинокорон, пизишкон, лашкариён, рӯҳониён ташкил медиҳад, чашни Наврӯзро таъсис мекунад.

Фаридун низ дар тӯли ҳукмронии панҷсадсолааш адолату ободиро барқарор намуда, бадиро аз байн мекорад ва некиро дар чаҳон пайдор месозад:

Ба некӣ бибаст ӯ дару дасти бад,
Чунон, к-аз раҳи шаҳриёрон сазад.

Кайхусрав пас аз ба тахт нишастан аз пайи решакан кардани бадиву бедодӣ шуда, кишварро ободу мардумро шод менамояд:

Бигустурд гарди чаҳон додро,
Биканд аз замин беҳи бедодро.

Некиву нақӯкорӣ шиори ҳамаи шаҳони дудмони Сосонист ва он ҳалқаст, ки марому мақсади ҳокимони ин сулоларо ба ҳам мепайвандад. Яке аз шоҳони ин силсила Баҳроми Баромийён мегӯяд:

Чу фаррух падар кард некӣ ҳама,
Ки ӯ чун шубон буду шодон рама.
Маро низ ҳама некӯӣ пеша дод,
Ҳама хубиву додам андеша дод.

Шиори ҳамаи шоҳони силсилаи Сосониёнро Ардашери Бобакон ошкоро ва ба тариқи хитобу мурочиат баён кардааст:

Биё, то ҳама дасти некӣ барем,
Чаҳони чаҳонро ба бад наспарем.

Дар «**Шоҳнома**» яке аз меъёрҳои асосии муайян кардани моҳияту мақоми шоҳон некиву додгустарии онҳост. Аз ҷумла Шопури Сосонӣ монанди падараш Ардашер адолату некиро пеша мекунад ва ҳангоми супурдани тахти шоҳӣ ба фарзандаш Урмузд ҳамон панду андарзи падару аҷдодонашро такрор намуда, ӯро ба некиву нақӯкорӣ, каримиву камозорӣ адолату бахшандагӣ даъват мекунад:

Ба чуз доду некӣ макун дар чаҳон,
Паноҳи кеҳон бошу пушти меҳон.
Ба динор кам нозу бахшанда бош,
Ҳамон доддеҳ бошу фархунда бош...
Ҳама панди ман сарбасар ёд гир,
Чунон ҳам, ки ман дорам аз Ардашер.

Қобили тавачҷӯҳ аст, ки Абулқосим Фирдавсӣ аксари панду андарзҳои худро маҳз дар қисмати таърихии «**Шоҳнома**», яъне дар зимни тасвири шоҳони таърихӣ, баҳусус Сосониён овардааст. Шоир ба корҳои мушаххаси анҷомдодаи шоҳони таърихӣ: - Ардашери Бобакон, Шопур, Урмузд, Баҳроми

менамояд. Ӯ дар симои Манучеҳр ҳамон шоҳонро тасвир мекунад, ки барои тантанаи адолат ва некиву нақӯкорӣ мубориза мебаранд. Ӯ қасоси ҷаддашро аз бародарони вай меситонад ва баъди ба тахти шоҳӣ нишастан ҳам ҳадафҳои худро эълон менамояд, ки пеш аз ҳама аз ҷорӣ кардани адлу некӣ иборат аст, вале дар мавридҳои зарурӣ бо бадон ҷанг карданро ҳам ӯ вазифаи худ медонад:

Чу дайҳими шоҳӣ ба сар барниҳод,
Чаҳонро саросар ҳама мужда дод.
Ба доду ба дину ба мардонагӣ,
Ба некиву покиву фарзонагӣ.
Манам гуфт бар тахт гардонсипеҳр
Ҳамам хашму ҷанг асту ҳам доду меҳр...
Шаби тор ҷӯяндаи кин манам,
Ҳамон оташи тезӣ Барзин манам...
Гаҳи базм дарё ду дасти ман аст,
Дами оташ аз барнишастии ман аст.
Бадонро зи бад даст кӯтаҳ кунам,
Заминро ба хун ранги дебах кунам...

Чунонки мебинем, Манучеҳр дар муқобили бадӣ бадкорӣ ва ба ивази некӣ нақӯкориро шиори худ қарор додааст. Ин ғояро минбаъд Шайх Саъдии Шерозӣ инкишоф дода, дар қолиби ҳикмати мучази «**Чойи гул гул бош, чойи хор хор**» ҷамъбаст намудааст.

Фирдавсӣ дар ҳамаи набардҳои, ки миёни нерӯҳои неку бад дар шаклҳои гуногун сурат мегирад, ошкоро ҷанги одилонро дастгирӣ мекунад ва саранҷом шомили онро ғолиб месозад. Вале ҷанги ноодилонро, новобаста аз он ки аз ҷониби кӣ ва аз кучо сар задааст, маҳкум менамояд ва анҷоми онро бебарор ба қалам медиҳад. Дар ин маврид ӯ ҳатто эҳсоси ватандӯстиро ба инобат намегирад. Ин матлабро пажӯҳишгар Ҷавоншер ҳам хуб баён кардааст, ки Фирдавсӣ – «**он андоза бузургвор ва ончунон ошиқи доду додгарӣ аст, ки дар шарҳи рӯйдодҳои ҳамосии худ бо тамоми алоқае, ки ба Эрон дорад, агар бедод аз ҷониби лашкари Эрон бошад, шикасти эронӣро дар он ҷанг орзу мекунад ва чунин шикастero барои онон лозим мешуморад,**

Ба Руххом гуфт: «Ин бади ноҳамол
Далеру сабуксор маро буд ҳол,
Пас аз куштаниш меҳрубонӣ кунед,
Яке даҳмаи хусравонӣ кунед.
Сарашро ба дибҳу ба мушку гулоб
Бишӯеду танро ба кофури ноб.
Ба гардан-ш бар тавқи заррин ниҳед,
Кулоҳ бар сараш анбарогин ниҳед.

Дар муҳорибаи дигар низ вақте ки Афросиёб дар қалъаи
Гангдҷ шикаст хӯрда фирор мекунад ва сипоҳиёну
хешовандонашро меғузорад, Кайхусрав бо онҳо ба хубӣ
муомила менамояд:

Зи хешони ӯ кас наёзурд шох,
Чунон чун бувад дархури пешгоҳ.

Абулқосим Фирдавсӣ дар ҷанг риояи адлро аз шартҳои
асосӣ доништа, бо ҳар роҳу васила амалӣ кардани онро зарур
мешуморад. Ба таври муқаррар ба сипоҳиён таъкид мешавад,
ки ҳангоми пирӯзӣ хуни мардуми мағлубро набояд рехт ва аз
кинагирӣ бояд дурӣ ҷуст:

Чу пирӯз гардӣ, зи тан хун марез,
Чу бошад зи ту бадқуниш дар гурез.
Чу хоҳад зи душман касе зинҳор,
Ту зинҳордеҳ бошу кина мадор...

Шоир аз забони Пирон, ки ба шартҳои Фарибурз дар
хусуси як моҳ ҷанг накардан розӣ мешавад, усули ҷанги
одилонаро баён менамояд:

Гар эдун, ки як моҳ хоҳӣ диранг,
Зи лашкар саворе наёяд ба ҷанг.
В-агар ҷанг ҷӯйӣ, манам ҷангхоҳ,
Биёрою баркаш сафи размгоҳ.

Фирдавсӣ ҳамеша ҷанги одилонаро, ки барои аз байн
бурдани бадиву пайдор кардани некӣ бошад, ҷонибдорӣ

Урмузд, Баҳроми Баҳром, Баҳроми Баҳромиён, Нарсии
Баҳром, Урмузди Нарсӣ, Шопури Зулактоф, Ардашери
Некӯкор, Шопури Шопур, Баҳроми Шопур, Яздигурди
Базагар, Баҳроми Гӯр, Хурмузд, Балаш, Кубод, Нӯшервон ва
дигарон, ки дар таърихномаҳо сабт шудаанд, таваҷҷӯҳе зоҳир
накарда, ҳосили таҷрибаи рӯзгори онҳоро ба таври фушурда
дар сурати панду андарзо ба қалам додааст. Ҳатто ҳангоми
зикри подшоҳии Урмузди Шопур танҳо андарзу насихати вай
ба бузургони сарзамин ва фарзандаш Баҳром оварда шудааст.
Албатта, ин аз як тараф ба ривочи суннати андарзнависӣ дар
замони Сосониён вобаста аст, вале аз тарафи дигар, Фирдавсӣ
хостааст, ки аз забони шоҳони таърихӣ пандҳои ҳақимона ба
хонанда бештар таъсир расонанд. Бесабаб нест, ки гоҳе дар
зимни овардани панду андарзо шоир ба хонанда мустақиман
хитоб мекунад ва ба корбасти он пандҳо дар рӯзгор даъват
менамояд.

Аз тасвири Абулқосим Фирдавсӣ чунин бармеояд, ки
шоҳони сулодаи Сосониён ҳама ба ҷуз некӣ кори дигаре
накарда, ба дигарон низ инро талқин намудаанд, ки ин ба
воқеияти таърихӣ рост намеояд, зеро шоир тасвири шоҳони
таърихро барои ифодаи ормонҳои инсондӯстона истифода
кардааст. Масалан, образи Нӯшинравон (*Нӯшервон ё
Анӯшервон*), ки Фирдавсӣ дар асоси шахси таърихӣ - Хусрави
Парвизи Сосонӣ офаридааст, аз чеҳраи таъриҳиаш хеле
тафовут дошта, ба туфайли ҳунари офарандагии шоир ҳамчун
симову рамзи шоҳи одилу накӯкор дар адабиёти халқҳои Шарқ
ва осори шифоҳии мардум машҳур гардид.

Бад-ин минвол, Фирдавсӣ некиву бадӣ ва муборизаи
оштинопазири онҳоро ба таври мушаххас бо роҳу василаҳои
гуногун таҷассум намудааст. Бинобар ин, ба он андеша, ки
**«ақидаҳои Фирдавсӣ дар масъалаи некиву бадӣ ҷанбаи то
андозае умумиву таҷридӣ доранд»**,¹⁴ розӣ шудан мумкин нест.
Фирдавсӣ ормонҳои инсондӯстиашро дар бораи некиву
накӯкорӣ ва муборизаи онҳо ҳамчунин дар симои қаҳрамонону
пахлавонони барҷаста, бавижа ҷаҳонпахлавон: - Рустами
Дастон ва ҷавонмарди поксиришт - Сиёвуш таҷассум
намудааст. Рустам бо ҳама паҳлавониву ҷанговарӣ инчунин
шахси хирадманду накӯкор аст. Ӯ баробари ҷангу набард аз

инсонгариву накӯкорӣ сухан меронад ва мардумро ба сулҳу осоиш ва ростиву покӣ даъват менамояд:

Набояд кашидан гумони бадӣ,
Раҳи Эзадӣ бояду бихрадӣ,
Ки гетӣ намонад ҳаме бар касе,
Набояд бад-ӯ шод будан басте.
Ҳунар мардумӣ бошаду ростӣ,
Зи кажжӣ бувад каммиву костӣ...

Рустам намояндаи барҷастаи нерӯи некист ва ҳамеша бар зидди бадӣ мубориза мебарад. Худи ӯ дар ин бора ошкоро хитоб мекунад:

Заминро ҳама сар ба сар гаштаам,
Басте шоҳи бедодгар куштаам.

Ҳама аз Рустам чун инсонӣ барӯманду накӯкор ёд мекунамд ва ҳатто рақибӣ ӯ Исфандиёр дар бораи ӯ мегӯяд:

Накӯкортар 3-ӯ ба гетӣ касе
Набудааст, к-овард гетӣ басте.

Сиёвуш ҳам аз симоҳои дурахшони «Шоҳнома» аст, ки тимсоли шуҷоату далерӣ, паҳлавониву кордонӣ ва аз ҳама муҳимаш покиву ростӣ мебошад. Фирдавсӣ дар симои ин қаҳрамони дӯстдоштаи худ ҳама сифатҳои ҳамидаи инсониро чамъ овардааст. Вай ҳам дар гуфтору рафтор ва ҳам дар андешаву пиндор поку некӯст ва инро худаш ҳам таъкид мекунад:

Ба гуфтору кирдор аз пешу пас
Зи ман ҳеч нохуб нашнид кас.

Фирдавсӣ бо таассуф таъкид мекунад, ки марг оқибат чунин бузургмардонро ҳам аз байн мебарад, вале бо ин ҳама бояд ба некӣ рӯй овард ва накӯкорӣ кард:

пешрафти ин илм ва баҳусус сохтани истилоҳоти ҳарбӣ мадад хоҳад расонд.⁸ Ин ҷо мо танҳо бо зикри чанд андешаи башардӯстонаи Фирдавсӣ нисбат ба масъалаҳои марбут ба ҷанг иктифо менамоем.

Ҷангу муҳорибаҳои зиёде, ки дар «Шоҳнома» тасвир шудаанд, аксаран аз рӯйи низому одоби муайян сурат гирифтаанд. Одатан сарони лашкар пеш аз оғози ҷанг мевоҳанд масъаларо бо роҳи осоиштаву гуфтушунид ҳал намоянд. Дар ин гуфтушунидҳо шартҳои ҷанг ҳам баъзан аз ҷониби тарафайн қабул мешаванд. Дар бисёр мавридҳо барои пешгирӣ аз хунрезиву кушторҳои зиёд бо ҷанги танбатан иктифо мешавад. Барои мисол ҷанги Кайхусрав бо Шедаро гирем, ки қабл аз шуруъи он миёни Афросиёб ва Кайхусрав аввал ҷандин бор номаҳо фиристода ва радду бадал мешаванд. Кайхусрав мақсади худро, ки ситондани интиқоми падараш Сиёвуши бегуноҳ кушташуда мебошад, баён мекунад. Ниҳоят тарафайн ба қароре меоянд, ки Кайхусрав бо писари Афросиёб - Шеда дур аз сипоҳ дар ҷойи хилвате ба ҷанги танбатан машғул гарданд:

Ниҳоданд паймон, ки аз ҳар ду рӯй,
Ба ёрӣ наёяд касе кинаҷӯй...
Бирафтанд ҳар ду лашкар ба дур,
Чунон чун шавад мард шодон ба сур...

Шеда дар муҳориба бо силоҳҳо хеле хаста мешавад ва шикасти худро хис намуда, ба ҳариф гӯштигириро пешниҳод мекунад ва ин мавриди қабули ӯ қарор мегирад:

Бад-ӯ: гуфт: «Шоҳо, ба теғу синон
Кунад ҳар касе ҷангу печад инон,
Пиёда беҳ ояд, ки ҷӯем ҷанг,
Ба кирдори шерон биёзем ҷанг».

Дар ин ҷанги танбатан Шеда кушта мешавад, вале Кайхусрав ба тарафи мағлуб бо назари таҳқир наменигарад ва амр медиҳад, ки тани Шедаро бо одобу эҳтиром ба хок супоранд ва даҳмае ҳам барояш бисозанд:

Бад-ӯ гуфт Пирон, ки моро зи чанг
Чӣ чорасти чуз чустанӣ ному нанг.

Густаҳам дар лаҳзаҳои охири умр иқрои мешавад, ки
мақсади асосии ӯ дар зиндагӣ ниғаҳдошти номи нек будааст:

Бад-он то бидонад, ки ман чуз ба ном
Намурдам ба гетӣ, ҳамин аст ком.

Сиёвуш барои раҳӣ аз бадномиву ҳифзи номи неку
покдоманӣ ба ҳама қурбонӣ розист. Шарафу номус барои
аксари чанговарони эронӣ азизу муқаддас аст. Аз ин ҷост, ки
Фирдавсӣ, чунон ки дар мавридаш хоҳем дид, ҳарчанд
муҳолифи чангу хунрезист, лекин барои ҳифзи Ватан ва шарафу
номус чангиданро вочиб ва зарур медонад:

Миёнҳо бибандему чанг оварем,
Чу бояд, ки кишвар ба чанг оварем.

Шоир ошкоро таъкид мекунад, ки чун душман ҳамла
оварду хоки муқаддаси Ватанро ғасб кард, бояд зидди он
чангиду кишвар ва нангу номуси мардумро дифоъ намуд:

Чу бадхоҳ чангӣ ба болин расид,
Набояд туро бо сипоҳ орамид.
Маро чанги душман беҳ ояд зи нанг,
Яке дoston зад бар ин бар паланг,
Ки хира ба бадхоҳ манмой пушт,
Чу пеш оядат рӯзгори дурушт.
Ҳар он кас ки бо ту бичӯяд набард,
Саросар баровар сароншон ба гард.

Яке аз масъалаҳои муҳими марбут ба чанг, ки дар
«**Шохнома**» ба назар мерасад, ин риояи қонуну қоидаҳои чанг
ва ё одоби ҳарбӣ мебошад. Таҳқиқи ин масъала ва дар муқоиса
бо рисолаҳои ҳарбӣ, аз ҷумла «**Одоб-ул-ҳарб ва аш-шучоъа**»-и
Муҳаммад ибни Сайид Муборакшоҳ санҷидани саҳнаҳои
чангии «**Шохнома**» ва андешаҳои Фирдавсӣ дар бораи одоби
усулҳои чанг вазифаи мутахассисони соҳаи низомӣ буда, барои

Ту то зиндаӣ, сӯи некӣ гирой,
Магар ком ёбӣ ба ҳарду сарой.

Зеро некиву накӯкорӣ василаи муҳими раҳӣ аз ҳама гуна
мушкилоти зиндагист ва сабабгори умри абад ёфтани инсон
аст:

Ба некӣ гирою маёзор кас,
Раҳи растагорӣ ҳамин асту бас.

Ҳамин тариқ, Абулқосим Фирдавсӣ бо ҳар роҳу васила ҳам
бо симои шоҳону қаҳрамонони накӯкор, ҳам бо панду
андарзҳои ҳакимона, ҳам бо ситоиши хубиву мазаммати бадӣ
мардумро ба адлу додгустарӣ, раҳму шафқат ва некиву
накӯкорӣ даъват менамояд:

Бикӯшеду хубӣ ба кор оваред,
Чу дидед сармо, баҳор оваред...
Зи хун рехтан даст бояд кашид,
Сари бегуноҳон набояд бурид.
На мардӣ бувад хира ошуфтани,
Ба зер андаровардари кӯфтани...
Наояд ҷаҳонфаринро писанд,
Ки ҷӯянд бар бегуноҳон газанд.
Ҳар он кас, ки ҷӯяд ҳаме ройи ман,
Набояд, ки вайрон кунад ҷойи ман.

Ин байтҳои содаву пурмаънӣ ва самимиву бо сӯзи дил
навиштаро ҳонда кас гумон мекунад, ки Фирдавсӣ онҳоро
имрӯз пас аз мушоҳидаи вазъи кунунии ҷаҳон сурудааст ва
мардумро ба сулҳу осоиш, нарахтани хуни мардуми бегуноҳ,
дароз кардани дасти ёрӣ ба ҳамдигар, хароб насохтани мулки
обод, даст кашидан аз таҷовузу ғорати моли мардум ва
хулосаи калом, тарғиби ҳамҷонибаи некиву накӯкорӣ даъват
менамояд.

Фирдавсӣ ба нерӯи инсон имони комил дорад. Вай мутмаин
аст, ки бадӣ ҳамеша ба мардум ва ҷомеа зарар хоҳад овард.
Бархилофи иддае аз донишмандону файласуфони маъруф, ки
бадири аз ғаризаҳои сиришти инсонӣ дониста, мавҷудият ва
авлавияти онро дар ҷомеа ногузир мешуморанд, Фирдавсӣ аз

миён бардоштани бадӣ ва коштани фақат тухми некиро орзу мекунад ва имконпазир медонад. Андешаҳои инсондӯстии Фирдавсӣ ва назари ӯ ба некиву накӯкорӣ арзиши баланди худро гум накардаанд ва имрӯз ҳам дар ташаккулу тарбияи инсонии муосир хеле муфид ва судманданд.

ВАТАНДҶҶСТӢ

Ватандӯстӣ, ифтихор ба тамаддуни ғаниву бостонии Эрон, ҳифзи ватан аз аҷнабиёни яғмогар ва амсоли инҳо аз ҳадафҳо ва мавзӯҳои асосии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ маҳсуб мешавад.

Пеш аз ҳама бояд тазаққур дод, ки ин ба тақозову талаби замонаи шоир будааст. Чунон ки маълум аст, Эронзамин дар тӯли беш аз дусад сол дар асорати хилофати араб буда, маҳз бар асари муборизаҳои тӯлонии озодихоҳона ва ватандӯстонаи мардум ва ҳокимони меҳандӯсти он, аз қабилӣ амирони Саффориву Тоҳирӣ ва бавижа Сомонӣ соҳиби истиқлол гардид. Дар ин мубориза саҳми ҷараёни шуубия ҳам, ки чун воқуниш ба муносибатҳои таҳқиромезу асоратборӣ хилофати араб падид омада буд, хеле зиёд аст. Бесабаб нест, ки баъзе пажӯҳишгарон Абулқосим Фирдавсиро ҳам аз ҷонибдорони ин ҷараёни ватандӯстӣ медонанд. Аз сӯйи дигар, истиқлолияти кишварро дар замони Фирдавсӣ хатари ҷиддие таҳдид мекард, ки он ташкили давлатҳои туркони Қарахитову Ғазнавӣ буд, ки дар ҳамсоғии Сомониён ва дохили он арзи вучуд карда, гоҳ-гоҳ аз даштҳо ба шаҳрҳо ҳамлаҳои ғоратгарона менамуданд. Маҳсусан, ҳокимони Ғазнавӣ, ки аз ғуломзодагону лашқариёни дарбори Сомониён ва парваришфтаи онон буданд, хатари ҷиддӣ ба вучуд меоварданд. Инро Фирдавсии ватандӯст хуб дарк мекард ва маҳз барои хушдор додани давлатмардону мардум аз ин хатар дар «Шоҳнома» ба масъалаи яғонагии Эронӣ ҳифзи он аз ҳучумҳои бегонагон тавачҷӯҳӣ хос зоҳир менамуд. Аз ин ҷост, ки саросари «Шоҳнома»-ро эҳсоси ватанпарастиву эрондӯстӣ фаро гирифтааст. Ба ин масъала Муҳаммадамини Риёҳӣ дуруст ишора кардааст: «**Дар асри Фирдавсӣ ҳам Эрон аз як сӯй дастхуши ситаму торочи тозиён буд ва аз дигар сӯйи ақвоми биёбонгарди тозанафасе аз шимоли шарқ ба Эрон метохтанд ва «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ паёме ба**

пахлавонони кишварро ба ҳифзи Ватан даъват намуда, аз ҷумла дар номае менависад:

Бикӯшему мардӣ ба кор оварем,
Бар эшон ҷаҳон тангу тор оварем.

Ҳадафи дигари ҷангҳои одилона дар «Шоҳнома» ҳифзи ному нанг аст. Ҷанговарони эронӣ аксаран дар ҷанг бо орудомус ҳалок шуданро аз зиндагӣ дар асорати душман афзал мешуморанд:

Бигӯяш, ки дар ҷанг мурдан ба ном,
Беҳ аз зинда, душман бад-ӯ шодком.

Барои Рустам ҳимояи шарафу ном вазифаи муқаддас аст. Ӯ омодааст дар ин роҳ ҷони худро фидо намояд. Ба андешаи ӯ, зиндагӣ гузарон аст ва инсон бояд худро мутеъи ҳаводиси рӯзгор накунад ва ҳамеша барои некномӣ мубориза барад:

Ба номи некӯ гар бимирам равог,
Маро ном бояд, ки тан маргроз.
Туро ном бояд, ки монад дароз,
Намонӣ ҳаме, кор ҷандин масоз.

Муҳаррику барангезандаи Рустам ба ҷанги Исфандиёр низ асосан ҳимояи шараф ва ному нанг будааст:

Ман имрӯз не баҳри ҷанг омадам,
Пайи пӯзишу ному нанг омадам.

Рустам ҳанӯз дар овони ҷавонӣ барои касби номи нек талош меварзид:

Набинӣ, ки бо гурзи Сом омадаст,
Ҷавон асту ҷӯёи ном омадаст.

То поёни умр Рустами Дастон дар ин роҳ устувор буд ва барои ҳифзи номи худ ҳатто саҳттарин фоҷеаро содир намуда, ноогоҳона фарзанди худ - Сӯхробро ба қатл мерасонад. Дар ҷанг бо Исфандиёр низ Рустам дар ёди ҳифзи нангу номус аст.

Пахлавонони дигари «Шоҳнома» низ барои ному шараф мубориза мебаранд. Барои Пирон нангу номус азиз аст:

Озмандии Ковус боиси сар задани чанг бо девон дар Мозандарон мешавад. Исфандиёрро низ афзунталабӣ ба чанги Рустам вомедорад. Бад-ин минвол, аксари шоҳонро ҳарисиву тамаъ ба чангу хунрезихо водор менамояд.

Чунонки дидем, Фирдавсӣ чангро чун воқеияти зиндагӣ дар таърихи башар дониста, зуҳури онро дар ҳамаи давраҳо таъкид кардааст, вале аз тасвирҳои шоир бармеояд, ки ӯ ҳамаи чангхоро яксон намедонад ва ба ҳар чанг вобаста ба ҳадафу омилҳои зуҳури он баҳо медиҳад. Ӯ ҷонибдори чангу муборизаест, ки барои аз байн бурдани зиштиву бадкориҳо равона шудааст. Чангҳои зиёде, ки байни нерӯҳои некиву бадӣ сурат гирифтаанд, аз ҳамин қабиланд. Намунаи олий ва хубу ҷолиби чунин чангҳо муборизаи Коваи оҳангар бар зидди Заҳҳоки золиму хунҳор аст, ки шоир бо дилбастагиву эҳсосоти баланд ба қалам додааст.

Фирдавсӣ ҷонибдори чанги одилона барои ҳифзи ватан ва мардум аз душманон аст. Ӯ мардумро, ки дар ин роҳ ҷони худро дареғ намедоранд, пуштибонӣ мекунад, сарфи назар аз он ки аз кадом кишвару кадом ҷабҳаанд, онҳоро ситоиш менамояд. Аз ҷумла аз забони мардуми туронӣ, ки барои ҳимояи кишвари худ якдилона ба чанги зидди Рустам баромада буданд, бо эҳсоси пурҷӯшу хурӯш чунин даъвати ватандӯстонаро ибраз медорад:

Ҳама сарбасар тан ба куштан диҳем,
Аз он беҳ, ки кишвар ба душман диҳем.

Худи Рустам низ аксаран ба истиснои чанд маврид, ки бо супоришу иродаи шоҳон мечангад, барои ҳифзи Ватан мубориза мебарад. Ӯ дар майдони чанг барои ҳимояи Ватан қурбон шуданро аз марги муқаррарӣ авлотар медонад:

Агар марг бошад маро бегумон,
Ба овардгаҳ беҳ, ки ояд замон.

Ҳангоме ки лашкари арабҳои истилогар бо сарвари Саъди Ваққос ба сарзамини Эрон ҳучум мекунад, Яздигурди Сосонӣ

мардуми Эрон барои барангехтани рӯҳи пойдорӣ дар баробари ин хатарҳо буд. Ин паём дар саросари «Шоҳнома» аз оғоз то анҷоми он ба гӯш мерасад.¹⁵

Яке аз аввалин муҳаққиқоне, ки эҳсоси баланди ватандӯстии Фирдавсиро дар «Шоҳнома» пай бурда, ба он таваҷҷӯҳи хос зоҳир намуд, ховаршиноси маъруфи олмонӣ Теодор Нёлдеке буд. Ӯ дар асари маъруфаш - «**Ҳамосаи миллии Эрон**» дар ин хусус ишораи сареҳ ва дуруст кардааст: **«Ватанпарастӣ, яъне эронпарастии шоири мо як навъ эронпарастии маънавӣ буд. Ватанпарастии ӯ (яъне Фирдавсӣ-М.М.) иборат аст аз шавқи муфрат барои миллате, ки ваҳдат ва бузургвории он аз муддатҳо пеш аз байн рафта буд...»**¹⁶

Донишмандони дигари Шарку Рарб низ ба мавқеи баланди мавзӯи ватандӯстӣ дар «Шоҳнома» ишораҳо кардаанд. Баъзе муҳаққиқон чун Аҳмади Касравӣ, ки ба шеърҳои шоири форсӣ таваҷҷӯҳе надоранд ва онро ҳатто барои ҷомеаи эронӣ зараровар медонанд, ба таври истисно арзиши баланди ватанпарварии «Шоҳнома»-и Фирдавсиро таъкид намудаанд.

Тасвиру тавсиф ва таҷлили ситоиши Эрон чун ватани шоҳону ҳокимони нақӯкор, қаҳрамонону паҳлавонони часур, мӯбадону донишмандони ҳаким, вазирону дабирони оқилу фозил ва хулоса, мардуми шариф аз ибтидо то интиҳои «Шоҳнома» ҷой дорад. Тавре ки Қадамалии Сарромӣ навиштааст, калимаи Эрон дар «Шоҳнома» беш аз ҳаштсад маротиба зикр шудааст. Дар замони Фирдавсӣ ҳам Эрон ба ду маънӣ - васеъ ва маҳдуд истифода мешудааст, чунон ки имрӯз ҳам ҳамин ҳолат ба назар мерасад. Эронро ба маънии маҳдуд Фирдавсӣ дар муқобили Турон қарор медиҳад ё баъзан Зобулистуно Систонро ҷузъи Эрон намедонад.¹⁷

Чу аз шаҳри Зобул ба Эрон шавем,
Ба наздики шоҳи далерон шавем.

Барои Фирдавсӣ ва қаҳрамононаш Эрон на танҳо ватан, балки ҳастист ва онҳо худро бидуни ватан ҳеч медонанд. Ватан барои онҳо аз ҳама гиромиву азизтар аст ва барои он ҳеч чизро дареғ намедоранд:

Чу Эрон набошад, тани ман мабод,
Чунин дорам аз мубади пок ёд.

Фирдавсӣ ватани худ Эронзаминро хеле дӯст медорад ва дар ҳар маврид хароб накардани ин кишвари ободро таъкид менамояд. Дар замони Анӯшервон ҳангоме ки Эрон дучори ҳамлаи ачнабиён мегардад, барои хароб нашудани кишвар дилсӯзона хитоб мекунад:

Намонем, к-ин бум вайрон кунанд,
Ҳама ғорат аз шаҳри Эрон кунанд...
Нахонанд бар мо касе офарин,
Чу вайрон бувад буми Эронзамин.

Ҳар боре, ки Эрон дучори ҳамлаи туркони хунрез шуда, шаҳру деҳоти он харобу валангор мегардад ва мардуми он беҳонумон мешаванд, шоир гусса меҳӯрад, ранҷ мебаррад ва ба афсӯс мегӯяд:

Дареғ аст, ки Эрон вайрон шавад,
Куноми палангону шерон шавад.
Ҳама ҷой ҷанги саворон будӣ,
Нишастангаҳи шаҳриёрон будӣ.
Кунун ҷойи сахтиву ҷойи балост,
Нишаста тезтак аждаҳост.
Касе, к-аз палангон бихӯрдаст шир,
Дар ин ранҷ моро бувад дастгир.

Ин ҷаҳор байтро, ки молмоли дарду ҳасрати шоири ватандӯст аст, барҳақ донишманди покистонӣ Ҳофиз Маҳмудхони Шеронӣ «марсияи Эрон» номида, бо ҳаяҷон таъкид намудааст: «**Мо наметавонем дарк кунем, ки ӯ (Фирдавсӣ-М.М.) чӣ гуна тавонистааст дар чанд калима ин қадар дарду ҳузн ва ғаму яъсро дар як ҷо ҷамъ кунад**».¹⁸

Тавре ки Қадамалии Сарромӣ навиштааст: - «Дар «Шохнома»⁸⁴ ҷанги миёни эронӣну туронӣён тасвир шудааст ва Фирдавсӣ туронӣро туркон медонад». Дар «Шохнома» борҳо бар асари ҳамлаи туркону ачнабиёни дигар хароб шудани Эрон мисли байтҳои зер тасвир шудааст:

Афғонистон сурат гарифтанд, бори дигар онро таъйид менамоянд.

Дар «Шохнома» ба хислатҳои дигари бад, ки боиси сар задани ҷангҳо мегарданд, ишора шудааст. Яке аз ҳамин гуна хислатҳои бад рашк аст, ки дар ҷандин маврид омили барангезандаи ҷанг мешавад. Каюмарс аз фарзанди худ Сиёмак, ки аз ҳар ҷиҳат зебову шоиста буд, ифтихор мекард ва дилро шоду масрур медошт:

Писар буд мар ӯро яке хубрӯй,
Ҳунарманду ҳамчун падар номҷӯй.
Сиёмак будаш ному фархунда буд,
Каюмарсро дил бад-ӯ зинда буд.
Зи гетӣ ба дидори ӯ шод буд,
Ки бас борвар шоҳу бунёд буд...

Ин оташи рашкро дар дили Аҳриман меафрӯзад ва ӯ бо фарзанди бадсиголу гурғабати худ ба душмани Сиёмак қадам мениҳанд ва оқибат рашки онҳо боиси сар задани ҷанг ва кушта шудани ӯ мегардад:

Ба рашк андар Оҳармани бадсигол
Ҳама рой зад, то биболид бол...
Сиёмак ба дасти ҷунон зиштдев
Табаҳ гашту монд анҷуман бе хидев.

Намунаи барҷастаи зуҳури рашк дар «Шохнома» ва таъсири он ба ҷанг ҳамоно рашки Туру Салм ба бародарашон Эраҷ аст. Фаридун ҷаҳонро ба се писараш тақсим мекунад ва Эронзаминро ба фарзанди хурдаш Эраҷ месупорад. Ин боиси рашки бародарони бузурги ӯ мешавад ва онҳо оқибат бародари хурдии бегуноҳро бар асари рашк ба қатл мерасонанд. Шоир ин матлабро дар фасли «**Рашк бурдани Салм бар Эраҷ**» хеле муассир ба қалам додааст. Аз байти зерин маълум мегардад, ки дар ин маврид рашк бо хислати бади озу ҳарисӣ пайваст шуда, ситези ӯро бештар намудааст:

Дилаш гашта ғарқа ба оз андарун,
Ба андеша биншаст бо раҳнамун.

Абулқосим Фирдавсӣ саранҷом шикаст хӯрдани лашкари Туронро дар муҳорибаҳо бо Кайхусрав нишон дода, беоқибат будани ҷангро, ки барои забти хоку ғорати моли мардуми дигар равона шудааст, таъкид менамояд:

Сипаҳбад сӯйи осмон кард сар,
Ки эй додгар довари чорагар,
Ҳамон лашкар аст ин, ки сар пур зи кин
Ҳама хок ҷустанд аз Эронзамин,
Ки заҳри газоянда бипроганад,
Сари саркашон андар он афканад.
Чунин кардашон он замон додгар.
На рою на дониш, на пову на сар.

Дар достони «**Ҷанги Гав ва Талҳанд**» Фирдавсӣ масъалаи ҷанги бародаркуширо барои тоҷу тахт ба миён гузоштааст, ки оқибат бо кушта шудани Талҳанди ҳиндӣ, ки сабабгору барангезандаи ҷанг буд, анҷом меёбад, зеро ӯ ба исрори бародари хирадмандаш - Гав гӯш намедихад ва роҳи носавоби ҷангро пеш мегирад. Вақте ки модари ҳинду аз ин фоҷиаи писараш огоҳ мешавад, ба таври қатъӣ фарзандонашро барои ҷанг баҳри тоҷу тахт маҳкум менамояд:

Бародаркушӣ аз пайи тоҷу тахт
Нахонад туро некдил, некбахт.

Абулқосим Фирдавсӣ ҷангҳои бародаркушии лашкариёни Эронро бо сарвари Тӯс, ки боиси кушта шудани бародари Кайхусрав - Фуруд ва ҳазорҳо эронӣро тӯронӣ мегардад ва ҷандин ҳазор мардумро беҳонумон ва шаҳру мулкҳои зиёдеро валангор мекунад, ҷамъбаст намуда, ба чунин хулосаи амиқ меояд:

Чунин аст анҷому фарҷоми ҷанг,
Яке тоҷ ёбад, яке гӯри танг.

Ин хулосаи воқеъбинонаи Фирдавсиро таърих борҳо собит намудааст ва ҳодисаҳои ногуворе, ки ахиран дар Тоҷикистону

Зи туркону аз Дашти Найзаварон,
Зи ҳар сӯ биёмад сипоҳе гарон.
Сипоҳ андар Эрон пароканда шуд,
Зану марду кӯдак ҳама банда шуд.

Зимнан ногуфта намонад, ки дар масъалаи сабаби туронӣро турк донишманди Фирдавсӣ баҳсҳо зиёданд. Аз ҷумла Муҳаммадамини Риёҳӣ ин масъаларо чунин шарҳ додааст: «**Дар асри Фирдавсӣ ҳуҷумҳои туркони Халлуҳ аз сарзаминҳое, ки дар рӯзгорони гузашта сарзамини туронӣ буд, сабаб шудааст, ки турку туронӣ маънии воҳиде ёфтааст**».¹⁹

Вале ба назари мо сабаби асосӣ ин нест, зеро Фирдавсӣ ҳуб медонист, ки сарзамини Турон макони аслии ориён аст ва Тур ҳам, ки гӯё поягузори ин мулк аст, яке аз фарзандони Фаридуни эронист. Пас сабаби ба ин иштибоҳу тазод роҳ додани Фирдавсӣ дар чист?

Иттилооти Фирдавсӣ роҷеъ ба ба Турон мутаазод буда, боиси падидаи омадани мулоҳизаҳои гуногуни пажӯҳишгарон гаштааст. Шоир пеш аз ҳама Туронро сарзамини Тур - фарзанди Фаридун медонад ва дар боби «**Бахш кардани Фаридун ҷаҳонро ба писарон**» ривояти авестоиро дар бораи шоҳ Трастауна /Thraetaena/, ки ҳамон шакли қадимаи Фаридун аст ва ба Салм, Тур ва Эраҷ тақсим кардани қаламрави вай нақл намуда, ба номи онҳо гузошта шудани кишварҳои онро таъкид кардааст:

Нухуфта чу берун кашид аз ниҳон,
Ба се бахш кард Офаридун ҷаҳон.
Яке Руму Ховар, дигар Турку Чин,
Савум Дашти Гурдону Эронзамин.
Нахустин ба Салм андарун бингарид,
Ҳама Руму Ховар мар ӯро гузид...
Дигар Турро дод Туронзамин
Варо кард солори туркони Чин...
В-аз он пас чу навбат ба Эраҷ расид,
Мар ӯро падар шаҳри Эрон гузид.

Аз байтҳои боло бармеояд, ки Фаридун ба Тур сарзамини туркону Чинро додааст, вале дар тасвирҳои баъдии шоир

Турон асосан шаҳру ноҳияҳои Мовароуннаҳру Хуросонро дарбар мегирад ва Тур ҳамчун сипаҳсолори туркон қаламдод мешавад:

Сипаҳсолори туркон чу боди дамон
Ба тег оварида сипаҳ он замон.

Аксари 84 ҷанги миёни Эрону Турон, ки дар «**Шоҳнома**» тасвир шудааст, дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон сурат гирифтаанд. Масалан, зимни тасвири ҷанги эронӣ бо Афросиёби Туронӣ Рустам, ки дар Зобул қарор дорад, азми Эрон намуда, ба Қайқубод хитоб мекунад:

Кунун хез, то сӯйи Эрон шавем,
Ба ёрӣ ба назди далерон шавем.

Дар байтҳои зерин Афросиёб турк доништа шудааст:

Бишуд тунд Афросиёб аз миён,
Баровехт бо лашкари тозиён...
Шикаст омад аз турк бар тозиён
Зи чустӣ фузунӣ сар омад зиён.

Вале ҷойи дигар Афросиёб эронӣ будани асли худро таъкид менамояд:

Чунин гуфг, к-Эрон дурӯя марост,
Бибояд шунидан суҳанҳои рост,
Ки пури Фаридун ниёи ман аст,
Ҳама шаҳри Эрон барои ман аст.

Ҳама ҷо лашкари Турон аз туркҳо иборат аст:

Зи туркон бас буд талоя ба роҳ,
Расиданд дар Рустами кинаҳо.

Чунин ишораҳои зоҳиран зидду нақиз дар «**Шоҳнома**» зиёд ба назар мерасанд, ки мутаассифона, мавриди таққиқи ҷудоғона қарор нагирифтаанд.

Манучеҳр интиқоми Эраҷро мегирад, Рустаму Кайхусрав барои гирифтани қасоси Сиёвуш бо Афросиёб мечанганд ва амсоли инҳо. Масалан, сарлашқари эронӣ Суфарой кушта шудани Пирӯзшоҳро шунида, барои ситондани интиқом шерозиёро ба ҷанги туронӣ даъват мекунад:

Ба кини шаҳаншоҳи Эрон шавем,
Бар ин диҷ ба кирдори шерон шавем.

Омили дигари пайдоиши ҷангҳо паймоншиқанӣ аст. Ҳамон тавре ки донишманди эронӣ Боқирӣ Пурҳом низ ба мушоҳида гарифтааст, дар «**Шоҳнома**» «**шаҳриёрӣ бо паймоншиқанӣ созгор нест ва агар шаҳриёр паймон шиканад, ҷангу бедоду вайронии кишвар иҷтинобнопазир хоҳад шуд**».⁶ Ӯ аз ҷумла ба паймоншиқани Афросиёб ва бегуноҳ кушта шудани Сиёвуш ишора мекунад, ки боиси ҷанги Рустам бо Афросиёб мешавад, ва дар натиҷа Турон саросар хароб мегардад. Рустам хитоб мекунад:

Бар ин кина то дар ҷаҳон зиндаам,
Ба дарди Сиёвуш дил огандаам.

Боқирӣ Пурҳом таъкид мекунад, ки «**бо паймоншиқанӣ мантиқи сулҳ, яъне ахлоқи ҷорӣ фардӣ ҷойи худро ба мантиқи ҷанг медиҳад ва ҷанг меёрҳои арзиши худро дорад, ки ба мавозини ахлоқ ба маънии ҷорӣ калима созгор нест**».⁷

Мубориза барои тоҷу тахт аз омилҳои дигари ҷангу хунрезӣ ба шумор меравад. Дар «**Шоҳнома**» аксари ҷангҳо бо кӯшиши шохону ҳокимон сурат мегирад ва паҳлавонону ҷанговарон ин нияти ҳокимонро амалӣ менамоянд. Аз ин ҷост, ки шоир ҷангро як хосияти ҳукумати шоҳӣ медонад ва ҷангоми шарҳи салтанати шоҳон аз ҷангҳои онон ёд мекунад. Фирдавсӣ ҷангҳои тӯлонии Афросиёбро бо эронӣ тасвир намуда, дар байти зерин ҳадафи аслии шоҳи Турон ва ҷанговарони ӯро бо киноя қулоҳ, яъне тоҷу тахт медонад:

Ба ҷанг андарун буд лашқар се моҳ,
Бидоданд сарҳо зи баҳри қулоҳ.

Ба овард гардан барафрохтанд,
 Чапу рост ҳар сӯ ҳаметохтанд.
 Зи нерӯи гурдону захми сарон
 Шикаста шуд он теғҳои гарон.
 Барафрохтанд он замон ёлро,
 Зи зин баркашиданд кӯполро.
 Ҳамерехтанд андар овард гурз
 Чу санг андар ояд зи болои бурз.
 Чу шери жаён ҳар ду ошуфтанд,
 Аз он захм андомҳо кӯфтанд.
 Ҳам аз дасти бишката гурзи гарон
 Фуру монд аз кор дасти сарон.
 Гирифтанд аз он пас дуволи камар
 Ду аспии тақовар бароварда пар.
 Яке буд ба дасти ял Исфандиёр
 Дигар буд ба дасти гави номдор.
 Ба нерӯи кашиданд зӣ хештан,
 Ду гурди сарафросу ду пилтан.
 Ҳама зӯр кард ин бар он, он бар ин,
 Начунбид як шер аз пушти зин.
 Пароканда гаштанд аз овардгоҳ,
 Ғамӣ гашта гурдону аспон табоҳ.
 Каф андар даҳоншон шуда хуну хок,
 Ҳама кабру баргустувон чок-чок.

Чунонки мебинем, дар ин ҷанги дароз ҳар ду паҳлавон тамоми қудрати ҷисмонию худро зоҳир менамоянд ва иқтидори баробар доранд. Аз ин ҷост, ки Абулқосим Фирдавсӣ якеро аз дигаре боло намегузорад ва ба Исфандиёр ҳам ҳамон сифатҳои Рустамро нисбат медиҳад. Ҳамин гуна ҳолатро дар ҷангҳои дигар низ метавон мушоҳида кард, ки дар мавқеаш хоҳем дид.⁵

Дар «Шохнома» ба авомил ва сабабҳои сар задани ҷангҳо баъзан ишораҳо шудааст. Яке аз омилҳои даргириву вусъати ҷангҳо интиқом ё кинҳояӣ аст. Интиқом бо андешаи муқофоти амал марбут буда, мувофиқи он ҳар кӣ бадӣ кунад ё хунрезӣ намояд, оқибат худ ба он гирифтӣ хоҳад шуд. Аксари паҳлавонону шоҳони «Шохнома» барои гирифтани интиқоми падару аҷдоди худ мубориза мебаранд. Фаридун барои ситондани қасоси ҷаддаш Ҷамшед бо Заҳҳок мечангад,

Тавре ки маълум аст, дар замоне ки мавриди тасвири Фирдавсӣ қарор гирифтааст, ханӯз туркон чун қавм ташаккул наёфта буданд. Ба ақидаи туркшиноси маъруфи рус Лев Гумилев «халқи турк дар авохирӣ қарни панҷуми милодӣ бар асари омезиши қавмҳои дар муҳити ҷангалу дашти хоси Олтой ва доманакӯҳҳои он ба вучуд омадааст».²⁰ Ховаршиноси маъруфи рус В.Бартолд низ зуҳури халқи туркро дар қарни VI милодӣ доништа, таъкид мекунад, ки дар Осиёи Миёна бояд ватани ориёҳои осийро, ҳатто ба таври кулӣ хиндугерманиро чувст...²¹

Донишманди тоҷик академик Бобочон Ғафуров дар асоси дастовардҳои навини таърихиву бостоншиносӣ ба чунин натиҷа расидааст, ки «дар садаҳои VII-IV пеш аз милод... сартосари Осиёи Миёнаро қомилан халқҳои эронӣ - бохтариҳо, хоразмиҳо, суғдиҳо, гурӯҳҳои сақӣ ва ғайра ишғол мекарданд».²²

Бостоншиноси рус С.Кузмина таърихи қавми ҷодарнишини турро мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор дода, зикри онро дар китоби «Авесто» пайдо менамояд ва таъкид мекунад, ки донишмандони маъруфи Юнону Рими қадим, амсоли Плиний, Аристей, Ҳеродот дар бораи тӯрҳо иттилоъ дода, онҳоро аз қавмҳои эронинаҷод доништаанд.²³

Дар бораи Тур ва Турон сарчашмаҳои зиёди таърихӣ форсиабон, аз ҷумла фарҳангномаҳо низ маълумоти пурарзиш додаанд, ки чанде аз онҳо дар «Луғатнома»-и Деххудо нақл гардида ба тариқи зайл ҷамъбандӣ шудааст: «Қалимаи «Турон» номи сарзамини туронӣ аст, дар паҳлавӣ «Турон» /Turan/ мураккаб аз тур+он /пасванди нисбат ва макон/. Сарзамини Турон ба Эронвич ё мамалики Хоразм мутасил буда, аз тарафи шарқ то дарёчаи (бахри) Арал, ки ҷуғрофиянависони асрҳои миёна онро дарёчаи Хоразм низ номидаанд, имтидод доштааст. Ҷангҳои эронӣ-ну туронӣ бахши муҳими дostonҳои миллии моро ташкил медиҳад... Аз китоби «Авесто» ва кутуби динии паҳлавӣ ва дostonҳои миллии ва ақволи муарриҳини қадим бармеояд, ки эронӣ ва туронӣ аз як наҷод буданд...»²⁴

Далелҳои мазкур гувоҳӣ медиҳанд, ки дар аҳди бостон дар Осиёи Миёна ва атрофи он қавмҳои гуногуни ориёӣ, аз ҷумла турҳо, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ ба унвонҳои сақҳо, скифҳо

хам ёд мешаванд, сукунат доштанд. Онҳо бар хилофи қавмҳои ориёии суғдиён, бохтариён ва хоразмиён чодарнишин будаанд.

Донишманди маъруфи амрикоӣ Ричард Фрай низ ба масъалаи Эрону Турон ва тасвири онҳо дар «Шоҳнома» таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, ба ихтилофи байни мардумони муқимӣ ва чодарнишини ориёӣ ишора мекунад, ки ҷойи баҳс нест.

Ҳамчунин ӯ муборизаи Эрону Туронро дар «Шоҳнома» бархӯрди ориёӣҳо ва ғайриориёӣҳо медонад, ки ин ҳам дуруст аст, вале дар тавзеҳи сабаби ин ҳодиса андешаи амиқ накарда, қўшиш ба харҷ додааст, ки далелҳо пеш орад. Ӯ чунин андешаро пешниҳод менамояд, ки «пас аз ғалабаи ислом туркҳо воқеан бо турҳои /tur/ пешин як шудаанд, зеро дар номи турк метавон шакли шумораи ҷамъи «tur»-ро дид, ки «tur» нишондиҳандаи аҷдоди аввалияи туркони Осиёи Марказӣ буд».²⁵

Бад-ин минвол, Ричард Фрай аз як тараф мардуми тўрро ориёӣ медонад ва аз сўйи дигар туркҳо ба онҳо мепайвандад, вале тавре ки пажӯҳишгари маъруфи рус Лев Гумилев таъйид кардааст, калимаи «турк» решаи чинӣ дошта, шакли ҷамъи он бо ҳамроҳ кардани пасванди муғулии «ют», яъне «туркют» сурат мегирфтааст, ки инро донишманди фаронсавӣ П.Пеле собит намудааст.²⁶ Бинобар ин, шабоҳати вожаҳои «турк» бо «тўр» ва «Турон» зоҳирӣ буда, бо ҳам робитае надоранд. Аз ин рӯ, ҳақ аст устоди Донишгоҳи Миниситии ИМА Эрач Баширӣ, ки таъкид намудааст, «истилоҳи Турон ва турк алоқамандие надоранд ва Эрону Турон ду минтақаи бузурги эронӣ ҳастанд, ки имрӯз бо номҳои форс, тоҷик ва ё баъзе қавмҳои эронитабор ёд мешаванд ва Эрону Турон ватани аслии ва таърихӣ эронӣ ва тоҷикон мебошад».²⁷

Турону туркро бо ҳам марбут донишманди Абулқосим Фирдавсӣ бесабаб набуда, ӯ ин «иштибоҳ»-ро амдан бо ҳадафи муайяне кардааст ва ба ибораи дигар ин яке аз рамзҳои «Шоҳнома» аст, ки худи шоир дар ибтидои асар ба он ишора кардааст:

Ту инро дурӯғу фасона мадон,
Ба яксон равиши замона мадон.
Аз ӯ ҳар чи андархурӣ бо хирад
Дигар бар раҳи рамз маънӣ барад.

Чунон тира шуд рӯйи гетӣ зи гард,
Ту гуфтӣ, ки хуршед шуд лочувард...
Зи гарди саворону овози кӯс
Ҳаво тирагун шуд, замин обнӯс.
Ту гуфтӣ замин мавҷ хоҳад задан
В-аз он мавҷ бар авҷ хоҳад задан.
Зи бас гарди майдон, ки бар шуд ба дашт
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.
Зи бас найзаву гурзу куполу теғ
Ту гуфтӣ ҳаво жола борад зи меғ...

Навбӣ дуҷуми ҷанг, ки дар саросари «Шоҳнома», баҳусус, дар қисматҳои устуравӣ паҳлавонӣ ба назар мерасад, ҷанги танбатан мебошад. Дар тасвири ин навбӣ ҷанг низ Фирдавсӣ доди сухан дода, хунармандиву устодӣ зоҳир намудааст. Шоир бузургии қаҳрамонони худ, паҳлӯҳои гуногуни шахсияти ононро тавассути ҷангҳои танбатан нишон додааст. Масалан, ҷасуриву далерӣ, ҷанговариву нерӯмандӣ, шахомату танумандӣ, ҷолокиву хушёрӣ, зиракиву додхӯӣ, хирадмандиву доноии Рустам маҳз тавассути ҷангҳои танбатани ӯ бо Деви Сапед, Сӯҳроб, Исфандиёр, Афросиёб, Ашкбӯс, Комус, Хумон, Сова, Шағод зоҳир мегарданд. Ҳарчанд Рустами Дастан қаҳрамони дўстдоштаи шоир аст ва барои ҳифзи Эрону ору номуси эронӣ мечангад, вале Фирдавсӣ ҳангоми тасвири ҷангҳо саъй ва қўшиш намудааст, ки то ҳадде мавқеи бетарафӣ ихтиёр кунад ва муҳорибаи танбатанро ба таври воқеӣ қаламдод намояд. Инро дар ҷанги Рустам бо Исфандиёр метавон равшан мушоҳида кард. Исфандиёр бо он ки шоҳзода аст, дар ҷанговарӣ аз Рустам камӣ надорад, баробари ӯ қувваозмӣ мекунад. Дар пораи зер як лаҳзаи ҷанги танбатани Рустаму Исфандиёр тасвир мешавад, ки ҳар ду қаҳрамон нерӯи баробар доранд ва шоир ҳар дуру яксон тавсиф мекунад:

Ниҳоданд паймон ду ҷангӣ, ки кас
Набошад дар ин ҷанг фарёдрас.
Фаровон ба найза баровехтанд,
Ҳаме хун зи ҷавшан фуру рехтанд.
Чунин то синонҳо ба ҳам баршикаст,
Ба шамшер бурданд ночор даст.

Албатта, дар ривочи чангҳои Эрону Турон ҳодисаҳои мазкур таъсире гузоштаанд, вале ба назари мо муҳаррику омили асосии ин чангҳои тӯлонии умумӣ ҳамоно муборизаи некиву бадист, ки дар қисмати аввали «**Шоҳнома**» дар сурати чангҳо бо девон таҷассум ёфта буд. Илова бар ин, ба чанги Эрону Турон таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир кардани Фирдавсӣ ва онро хеле тӯлониву пурдомана тасвир кардани ӯ ба замони ҳуди шоир низ робита дорад. Дар ин хусус дар мавқеъаш ба тафсил суҳан ронда, ҳоло бо зикри ин нуқта қаноат мекунем, ки бо вуруди селосои сипоҳиёни турки Қарохониву Ғазнавӣ ба Мовароуннаҳру Хуросон ва ба ҳукумати Сомониён таҳдид овардани онҳо ҳангоми таълифи асар низ бешубҳа аз омилҳои асосии таваҷҷӯҳи зиёди шоир ба ин масъала аст.

Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ дар тасвири чангҳои умумӣ маҳорати баланди суҳанварӣ ба ҳарч додааст. Аз байтҳои зерин шӯру ғавғо, ҷӯшу хурӯш, гирудору занозанӣ, наъраи карнай ва садои бархӯрди силоҳҳои мухталиф ба гӯш мерасанд, дурахши теғу шамшерҳо, ҳаракати саворон пеши назар меоянд. Чунин тарзи тасвири муболиғаомез ва дар айни замон табииву эътимодбахшро ҷойи дигар пайдо кардан имконнопазир аст:

Зи лашкар баромад саросар хурӯш,
Замин пур зи ҷӯшу ҳаво пурхурӯш.
Ҷаҳон ларз-ларзон шуду дашту кӯх,
Замин шуд зи наъли сутурон сутӯх.
Дирафш аз дирафшу гурӯх аз гурӯх
Гусаста нашуд шаб, баромад зи кӯх.
Дурахшидани теғҳои бунафш
Аз он сояи Ковиёни дирафш.
Ту гуфтӣ, ки андар шаби тирчехр,
Ситора ҳаме барфишонад сипехр,
Замин гашта чунбон чу абри сиёх,
Ту гуфтӣ ҳаме барнатобад сипох.
Баланд осмон чун замин шуд зи хок,
Зи ҳар сӯ ҳаме баршуда чок-чок.
Дили кӯх гуфтӣ бидаррад ҳаме,
Замин бо саворон бипаррад ҳаме.
Зи бас наъраи нолаи карной
Ҳаме осмон андар омад зи ҷой.

Абулқосим Фирдавсӣ ҳамчун ҳакиму донишманди бузург ҳуб медонист, ки Мовароуннаҳру Хуросон аз замонҳои бостон ватани мардумони ориёист. Аз ин рӯ, сабаби асосии ишораи рамзомези ватани туркон донишманди сарзамини мазкурро бояд аз ҳодисаҳои таърихӣ замони шоир ҷуст ва рамзҳои онро ошкор кард, зеро тавре ки Эраҷи Баширӣ дуруст қайд кардааст, «**пайдоиши туркон дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ то андозае зодаи авзон иҷтимоӣ, адабӣ ва сиёсии давраи Фирдавсӣ мебошад**».²⁸ Дарвоқеъ, ҳангоми таълифи «**Шоҳнома**» давлати муқтадири Сомониён рӯ ба таназзул мениҳод. Шоири ҳассосу ватандӯст мидид, ки туркон на танҳо дар дарбору лашкари Сомониён мавқеи баланд пайдо мекарданд, балки дар дохили қаламрави онҳо ва сарзаминҳои ҳамсоя давлатҳои навтаъсиси туркони Қарохониву Ғазнавӣ, ки аз парвардагони дудмони Сомониён буданд, соҳиби қудрат гардида хатари ҷиддӣ ба вучуд меоварданд. Бинобар ин, тасвири муфассали чангҳои Турониён ва эрониён ва турк қаламдод кардани турониёнро метавон як навъ ҳушдор ба дудмони Сомониён аз пеш омадани хатари ҷиддӣ ба ҳастии давлати онҳо донист, ки дар воқеъ, то ба поён расидани «**Шоҳнома**» ба вуқӯъ пайваст.

Аз сӯйи дигар, «**иштибоҳи**» мазкури Фирдавсӣ ба эҳсоси баланди меҳанпарастии ӯ марбут аст, зеро чунон ки донишманди покистонӣ Маҳмуди Шеронӣ таъкид кардааст, «**меҳанпарастиву ватандӯстӣ намоёнтарин вижагии Фирдавсӣ мебошад. Ҳама «Шоҳнома» ва забони ӯ бар ин иддаост**».²⁹ Фирдавсӣ ҳастии худро бе ватан тасаввур намекард ва аз ҳаробии Эрон ғусса меҳӯрд:

Дареғ аст, ки Эрон вайрон шавад,
Куноми палангону шерон шавад.

Вале ватандӯстии Фирдавсӣ ба ҳеҷ вачҳ бар зиёни мардумони дигар набудааст. Аз ин рӯ, наметавон ба ақидаи пажӯҳишгароне чун Нёлдеке розӣ шуд, ки Фирдавсиро душмани Турону туркон дониста, «**душманӣ бо туркхоро мавзӯи чангномаи ӯ мешуморад**».³⁰ зеро шоир ҳарчанд Эронро хеле дӯст медорад, вале нисбат ба Турону турониён ҳисси бадбинӣ надорад ва ҳамеша муҳолифи ҳокимону лашкариёни таҷовузқору ҳаробиовар, хоҳ эронӣ ва хоҳ туронӣ буд. Ӯ баъзан

хатто қахрамони маҳбуби худ Рустамро дар мавриде ки бесабаб ба Турон лашкар кашида, боиси харобии он гаштааст, сарзаниш мекунад. Ҳамчунин бесабаб нест, ки машҳуртарин байтҳои ватандӯстонаи «Шоҳнома»:

Ҳама сар ба сар тан ба куштан диҳем,
Аз он бех, ки кишвар ба душман диҳем

аз забони мардуми тӯронӣ баён шудааст. Чунон ки зикр шуд, баъзе муҳаққиқон Фирдавсро ба миллатгароиву эронпарастӣ гунаҳкор доништаанд, вале тавре ки дидем, ватандӯстии шоир ифротӣ набуда, хеле воқеист ва аз андоза берун нест. Дар ин хусус донишманди маъруфи эронӣ Қадамалии Сарромӣ дуруст фармудааст: «Алорағми бовари бисёре аз пажӯҳандагон чанбаи носионолистии (миллатагароии) «Шоҳнома» чандон қавӣ нест. Фирдавсӣ чандсад бор номи Эронро дар шеъри хеш овардааст, аммо ин ном чуз дар мавриди ангуштшумор хисси меҳанпарастии ўро барнаангехтааст. Аз сухани ин шоир пайдост, ки Эронро дӯст дорад, аммо ин дӯст доштан аввалан ба ҳеч вачҳ ифротӣ нест, сониян, ҳамвора воқеъбинона аст».³¹

Дарвоқеъ, Абулқосим Фирдавсӣ дар баёни андешаву эҳсосоти ватандӯстӣ ҳам ба ифрот роҳ навода, ҳақиқатро меъёру маҳак қарор додааст. Ў ҳамчунин барои ифодаи ин матлабу мавзӯи муҳим симои як зумра шоҳону паҳлавонони ватандӯстро офаридааст, ки бо фидокориву корнамоиҳои худ таваҷҷӯҳи хонандагонро ҷалб намудаанд. Фаридуну Манучеҳр, Нӯзару Гаршосп, Кайкубоду Кайхусрав, Сиёвушу Исфандиёр аз шоҳону шоҳзодагонанд, ки дар ҳифзи ватан нерӯи худро дарег намедоранд. Аз паҳлавонон дар ватанпарвариву меҳандӯстӣ касе ба Рустам баробар намешавад. Рустам бидуни Эрон ҳастии худро тасаввур намекунад, ҳамчунон, ки Эрон ҳам дар «Шоҳнома» бе Рустам комил нест, зеро Рустами Дастонро шоир сипари Эрон медонад, ки дар мушқилтарин лаҳзаҳо онро аз мудҳишгарин хатару офатҳо эмин медорад. Аз ин ҷост, ки Кайхусрав ба Рустам мегӯяд:

Зи ҳар бад туйи пеши Эрон сипар,
Ҳамеша чу симурғ густурда пар.

Ҳоло бо нақди поре аз «Шоҳнома» иктифо менамоем, ки чанги Рустаму Сӯҳробро аз як тараф хеле воқеиву табиӣ ва аз сӯйи дигар, пурмуболиғаву барҷаста пеши назар меорад:

Чу шерон ба гӯштӣ баровехтанд,
Зи танҳо ҳаю хун ҳамерехтанд.
Зи шабгар то соя густурд хур
Ҳаме ин бар он, он бар ин кард зӯр.
Бизад даст Сӯҳроб чун пили маст,
Чу шери даманда зи ҷо дар бичаст.
Камарбанди Рустам гирифтӯ кашид,
Зи бас зӯр гуфтӣ замин бардарид.
Яке наъра барзад пур аз хашму кин,
Бизад Рустами шерро бар замин.
Ба Рустам даровехт чун пили маст,
Баровардаш аз ҷою бинҳод паст.
Нишаст аз бари синаи пилтан,
Пур аз хок чанголу рӯю даҳан.
Ба кирдори шере, ки бар гӯри нар
Занад дасту гӯр андар ояд ба сар.
Яке ханчари обгун баркашид,
Ҳамехост аз тан сарашро бурид...

Чангҳои «Шоҳнома»-ро ба ду гурӯҳ чудо кардан мумкин аст. Яқум, чангҳои умумӣ, ки дар он муҳорибаи гурӯҳҳо тасвир мешавад. Тасвири чангҳои умумӣ дар «Шоҳнома» асосан пас аз кушта шудани Эраҷ шурӯъ мешавад, ки он мобайни Эрону Турон сурат мегирад ва ба муддати хеле тӯлонӣ идома пайдо мекунад.

Пажӯҳишгари маъруфи эронӣ Муҳаммадҷаъфари Маҳҷуб ду ҳодисаро сабаби асосии авҷ гарифтани ин чангҳои тӯлонӣ медонад: «Ду ҳодиса оташи ин чангҳои хонумонсӯзро доман зад, ки яке кушта шудани Эраҷ - фарзанди Фаридун ва фармонрави Эрон ба дасти бародаронаш Салм ва Тур аст ва дигаре, ки мӯчиби падид омадани бузургтарин пайкорҳои Эрону Турон шуд, кушта шудани шоҳзодаи фариштахӯю бегуноҳ ва шӯҷоъу зебон Эрон - Сиёвуш ба фармони Афросиёб ва бар асари суханчин ва ҳасад бурдани Гарсеваз бародари Афросиёб буд».

Ҳаво тирафому замин тира шуд,
Ду дида ба хашм андарун тира шуд.⁴
Зи як сӯ ғави оташу дуду дев,
Зи як сӯ далерони кайҳонхидев.
Аз эшон ду баҳра ба афсун бибаст,
Дигаршон ба гурзи гарон кард баст.

Тасвири чанг дар «Шоҳнома» тадричан вусъат пайдо мекунад ва бахусус дар қисмати қаҳрамони он хеле муфассал сурат мегарад, ба вижа чангҳои бешумори Рустами Дастан аксаран хеле тӯлонӣ бо зикри ҷузъиёт ба қалам дода мешаванд. Фирдавсӣ дар тасвири корномаҳои чангии қаҳрамони марказии дастан - Рустам маҳорати баланди тасвиргарии худро нишон дода, сахнаҳои ҷолиберо офаридааст, ки назирашро на танҳо дар адабиёти форсу тоҷик, балки дар адабиёти олам низ пайдо кардан душвор аст. Барои мисол, чанги Рустамро бо Деви Сапед гирем, ки ҳам хеле батафсил тасвир шудааст ва ҳам ҷузъиёти он воқеъгироёна ба қалам омадааст. Аз ҷумла макони Деви Сапедро шоир чунин тасвир кардааст:

В-аз он ҷойгаҳ сӯи Деви Сапед
Биёмад ба кирдори тобанда шед.
Ба монанди дӯзах яке чоҳ дид,
Тани ҷоду аз тирагӣ нопадид.
Чу мижгон бимолиду дида бишуст,
Дар ин ғори торик чанде бичуст.
Ба торикӣ андар яке кӯҳ дид,
Саросар шуда ғор аз ӯ нопадид.
Ба ғор андарун дид рафта ба хоб
Ба куштан накард ҳеч Рустам шитоб.

Чанги Рустаму Сӯҳроб намунаи барҷастаи тасвири бадеии чанг дар адабиёт мебошад, ки таҳқиқи амиқу ҳамаҷонибаи он мавзӯи рисолаи ҷудоғона аст. Ҳоло ҳамин нуктаро бояд таъкид кард, ки Фирдавсӣ дар тасвири чанги падару писар маҳорати баланде ба ҳарч дода, паҳлӯҳои гуногуни онро воқеънигорона ба қалам додааст. Тавре ки дар мавқеаш хоҳем дид, шоир ҳатто ҳолатҳои рӯҳиву равонии қаҳрамонро хеле воқеиву пурҷозоба тасвир кардааст.

Ковус ҳар гоҳ ки дучори мушкилот мешавад, маҷбур мегардад, ки рӯи ниёз ба Рустам орад. Ҳангоме ки Сӯҳроб ба Эрон лашкар мекашад, Ковус бо он ки бо Рустам қаҳрӣ буд, илоҷи дигаре ҷуз даъвати ӯ намеёбад:

Яке назди Рустам барад огаҳӣ,
К-аз ин турк шуда мағзи гурдон тихӣ.
Надорам саворе варо ҳамнабард,
Аз Эрон наёрад кас ин кор кард.

Худи Рустами Дастан низ қадр арзиши худро ҳамчун ҳимоятгари Эронро пуштибони паҳлавонон хуб медонад ва мегӯяд:

Нигаҳдори Эронро шерон манам,
Ба ҳар ҷой пушти далерон манам.

Аз ин ҷост, ки Рустам дар фарҳанги мардуми эронитабор ба як рамзу тимсоли барҷастаи ватандӯстӣ табдил ёфтааст ва дар ҳамаи давраи замонаҳои намунаи ибрат буда, дар тарбияи эҳсоси ватандӯстии мардум, бахусус ҷавонон сахми бузург гузоштааст ва мегузорад.

АДЛ

Адлу додгустарӣ аз масъалаҳои умдаи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ буда, дар ҷашмандозии ахлоқии шоир мақоми воло дорад. Фирдавсӣ адлро на чун мафҳуми таҷридии фалсафӣ, балки ормону орзуи воқеии мардум медонад, ки дар зиндагӣ одамони ҳар тоифаву табақа барои расидан ба он майлу кӯшиш мекунанд. Тавре ки адабиётшиноси маъруфи эронӣ Ҳусайни Размҷӯ менависад: «дар ҷаҳонбинии Фирдавсӣ дод ба манзалаи зербинои саодат ва беҳрӯзии иҷтимоии башарӣ ва муҳимтарин василаи раҳонии фарзанди одам аз ҳар палидиву табоҳӣ муаррифӣ шудааст»,³² вале Фирдавсӣ пеш аз ҳама адлро аз падидаҳои илоҳӣ доништа, хосияти Парвардигори бахшандаву меҳрубон қаламдод менамояд ва муқаддасу дастнорас будани онро таъкид месозад:

Зи гетӣ ситоиш мар ўро кунед,
Шаб ояд, ниёиш мар ўро кунед,
Ки онро, ки хоҳад кунад шўрбахт,
Яке бехунарро нишонад ба тахт.
Аз ин кўшишу пурсишат рой нест,
Ки бо доди ў бандаро пой нест.

Аз назари Фирдавсӣ Худованди ҷаҳон ба одамон низ додро
ато карда, аз онон риояташро дар зиндагӣ тақозо дорад:

Худованди кайвону гардон сипехр
Зи банда нахоҳад ба ҷуз доду меҳр.

Доду адл дар «**Шоҳнома**» маънии мушаххас ва воқеӣ дорад
ва дар мавридҳои гуногуни ҳаёт мафҳуми муайянеро ифода
менамояд. Аз ҷумла шоир дар ҳоли гуруснагии мардум дар
анборҳо нигоҳ доштани гандумро нишони беадолатӣ медонад
ва аз шоҳ тақсим кардани он гандумро ба мардуми гурусна, ки
аз рӯйи адл аст, дархост менамояд:

Чу шуд гурсна нон бувад подзаҳр,
Ба серӣ нахоҳад зи тарёк баҳр.
Агар додгар бошӣ, эй шаҳриёр,
Дар анбор гандум наёяд ба қор,
Шикамгурсна чанд мардум бимурд,
Ки анбори осуда ҷонаш бибурд.

Абулкосим Фирдавсӣ додро, махсусан барои шоҳон хеле
зарур медонад, зеро густаришу пойдории адолат дар ҷомеа пеш
аз ҳама ба шоҳон марбут аст. Онҳо метавонанд дар ҷомеа
адолати иҷтимоиро барқарор намуда, ба доди мардуми фақир
бенаво бирасанд. Ободиву шукуфоии кишварҳо, осоишу
оромии мардум ва пешрафти илму фарҳанг ба адли шоҳон
робитаи мустақим дорад. Аз ин ҷост, ки дар «**Шоҳнома**» чи
шоҳони асотирӣ ва чи шоҳони таърихӣ пеш аз ҳама бо адлу
додгустарии худ ифтихор мекунанд ва дар ҳар маврид ба ин
хислати ҳамидашон ишора менамоянд. Аз ҷумла Ардашер аз
он ифтихор дорад, ки додгустариро пеш гирифтааст:

Тавре ки зикр шуд, дар ҳамаи ҷангҳои «**Шоҳнома**»
мубориза асосан миёни нерӯҳои некӣ ва бадист. Нахустин
ҷанге, ки дар ин шоҳасар тасвир шудааст, ҷанги Каюмарсу
писараш Сиёмак бо Аҳриману ёронаш мебошад. Ин ҷанг бо
шикасти нерӯи некӣ анҷом меёбад. Сиёмаки ҷавон, ки бе
омодагии ҳарбӣ, бо тани бараҳна ва бе ҷавшан ба ҷанги дев
баромада буд, аз дасти деви сиёҳ кушта мешавад. Шоир
тавассути ин ҷанг қудрати зиёд доштани нерӯи бадӣ ва бо
омодагиву дастаҷамъӣ мубориза бурданро бо он таъкид
менамояд. Аз ин ҷост, ки дар ҷанги дуюми «**Шоҳнома**», ки
байни писари Сиёмак - Хушанг ва деви сиёҳ ба вуқӯъ меояд,
Каюмарс омодагии ҷиддӣ дида, лашкари бузурге ҷамъ меорад
ва даррандагону чарандагон ва паррандагону хазандагонро низ
ба ҷанг ҷалб менамояд, ки ин ҳама пирӯзии ниҳони нерӯи
некиро дар ин ҷанг фароҳам меорад.

Ҷанги сеюми «**Шоҳнома**», ки ҷанги Таҳмураас бо девон аст,
низ ибратомӯз мебошад. Таҳмураас бо кўшишу заҳматҳои зиёд
қорҳои неки фаровонро анҷом дода, соҳиби таҷрибаи кофӣ
мегардад ва девонро зуд мағлуб намуда, асир мегирад. Девон
ба ивази озодӣ аз асорат ба Таҳмураас навиштани хатҳои
гуногунро меомӯзанд. Фирдавсӣ дар симои Таҳмураас тадричан
ташаккул ёфтани инсон ва бо нерӯи некӣ ва ба худ тобӣ
кардани табиатро нишон додааст. Дар ин ҷанг ба Таҳмураас
«**фарри эзодӣ**» низ мадад мерасонад, вагарна дар муҳориба бо
сипоҳи девон ғолиб омадани ў имконнопазир буд. Шоир ин
ҷангро хеле кўтоҳ, вале басо муассир ба қалам додааст:

Чу Таҳмураас оғаҳ шуд аз қорашон,
Барошфту бишқаст бозорашон,
Ба фарри ҷаҳондор басташ миён,
Ба гардан бар овард гурзи гарон.
Ҷама наврадевону афсунгарон
Бирафтанд ҷоду сипоҳе гарон.
Даманда сипаҳ девашон пешрав,
Ҷама б-осмон барқашиданд ғав.
Ҷаҳондор Таҳмураас б-офарин
Биёмад камарбастаи ҷангу кин.
Яқояк биёрост бо дев ҷанг,
Набуд ҷангашонро фаровон даранг.

мулоҳизаҳои ӯ розӣ шудан душвор аст. Аз ҷумла ӯ менависад: - «**Чангҳои «Шоҳнома» ҳама чавҳари динӣ доранд**».¹ Албатта, дар аксари чангҳое, ки дар ибтидо ва интиҳои «Шоҳнома» тасвир шудаанд, таъсири дину ойинро метавон мушоҳида кард, вале дар чангҳои қисмати қаҳрамонӣ ва аксари чангҳои қисмати таърихии асар ин ҳолат ба назар намерасад. Масалан, дар чангҳои эронӣну туронӣ, ки муаллиф микдори онҳоро 84 доништааст, масъалаи дину мазҳаб мақома надорад. Дар чанги Рустаму Сӯҳроб, ки аз чангҳои барҷастаи «Шоҳнома» аст, таъсири дину мазҳаб ба кулӣ эҳсос намегардад.

Ҳамаи донишмандон маҳорати баланди нигорандагии Фирдавсро дар тасвири чанг таъкид намуда, ӯро дар ин амр беҳамто доништаанд. Аз ҷумла донишманди маъруфи эронӣ Забехуллоҳ Сафо дар ин бобат навиштааст: «**Фирдавсӣ то он ҳад хуб аз ӯҳдаи васфи майдонҳои чанг, авсофи паҳлавонон, тавсифи чангҳои танбатан ... ва амсоли инҳо баромадааст, ки дар забони форсӣ шоиреро аз ин ҳайс ҳамдӯши ӯ наметавон шумурд**».²

Риззода Шафақ низ маҳорати баланди Фирдавсро дар тасвири чанг таъкид намуда, ба хулосае меояд, ки шоир аз илму ҳунари ҳарбӣ огоҳии хуб доштааст: «**Шоирӣ мо (Фирдавсӣ - М.М.) ойини чангу чанговарино онҷунон мохирона таъриф мекунад, ки маълум медорад монанди сипаҳбуде (сипаҳсолор, лашкаркаш – М.М.) худ ба фунуни чанг огоҳ буда ва тамоми истилоҳот ва равишу ҳаракат ва аслиҳаи чанги эронӣро ба хубӣ медоништааст**».³

Дар «Шоҳнома» ба тасвири чанг таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир кардани Фирдавсӣ бебабаб нест. Ин аз як тараф, ба тақозои мавзӯи марказии шоҳасар аст, ки аз муборизаи некиву бадӣ иборат мебошад, яъне чанг тазоҳури амалии ин мубориза ва василаи асосии аз байн бурдани зиштӣ аст. Аз тарафи дигар, чанг як падидаи хеле маъмули таърихӣ башар ва зиндагии мардум аз қадимулайём то замони шоир буда, сарчашмаи тасвирҳои ӯ гаштааст:

Пурушӯб чанг аст ин рӯзгор,
Ҳама ёд дорам зи омӯзгор.

Ки андар ҷаҳон дод ганҷи ман аст,
Ҷаҳон зинда аз бахшу ранҷи ман аст.
Ҷаҳон сар ба сар дар паноҳи ман аст,
Писандидани дод роҳи ман аст.

Шоҳ Баҳром адолатро на танҳо воситаи бақои ҳукумат медонад, балки онро барои хушбахтиву хушрӯзии ҳар фард низ зарур мешуморад:

Зи кори замона миёна гузин,
Чу хоҳӣ, ки ёбӣ ба дод офарин.
Чу хушнуд дорӣ ҷаҳонро ба дод,
Тавонгар бимониву аз дод шод.
Ҳама эманӣ бояду ростӣ,
Набояд ба дод андарун костӣ.

Фирдавсӣ адолатро василаи асосии ободии ҳар кишвар доништа, ҳамагонро ба дод даъват менамояд:

Агар кишвар обод дорӣ ба дод,
Бимонӣ ту ободу аз дод шод.

Дар воқеъ, аз ободиву осудагии кишвар, ки натиҷаи адли шохону мардум аст, ҳама хушҳолу шодмон хоҳанд шуд. Дар кишваре, ки аз дод нишонае набошад, ободиву шодӣ ҳам чой нахоҳад дошт. Шоир инро ба ҳамаи кишварҳо ва дар ҳар давру замон мансуб медонад:

Бад-он гаҳ, ки андар ҷаҳон дод буд,
Аз эшон ҷаҳон яксар обод буд.

Фирдавсӣ барои ба адолатгустарӣ ҷалб кардани шохон далелҳои мантиқӣ меорад ва таъкид месозад, ки танҳо шахси додгар метавонад соҳиби обрӯӣ гардад:

Бидон, эй гирифтори банди ғурур,
Ки ин аст расми сарои сурур.
Агар додгар бошиву покдин,
Зи ҳар кас наёбӣ ҷуз аз офарин.

Шоир ҳамчунин таъкид мекунад, ки бо фармони Худованд шоҳони бедодгар маҳкуми марг мебошанд. Ба ин васила шоир шоҳонро меҳоҳад ба адлу додгустарӣ чалб намуда, пеши роҳи зулму бедодиро гирад:

Чунин буд фармони Яздони пок,
Ки бедодгар шоҳ гардад ҳалок.

Тавре ки мебинем, ғояи шоҳи одил дар «Шоҳнома» мақому манзалати баланд дорад. Фирдавсӣ шоҳони одилро бо самимияту муҳаббат ситоиш мекунад ва онҳоро барои дигарон намунаи ибрат ва пайравӣ медонад. Меъёри асосии муайян кардани адолати подшоҳон дар «Шоҳнома» хидмат ба манфиати мардум аст. Дар чандин маврид шоир аз бочу хирочи гарон озод кардани мардумро аз хислатҳои шоҳони одил медонад. Аз ҷумла Баҳроми Гӯр дар давраҳои хушсолӣ ё офати табиӣ аҳолии кишварро аз додани хироч озод карда, ба кишоварзон дасти мадад дароз менамояд ва ҳатто ба онҳо ғалла доданро зарур мешуморад:

Гар эдун, ки бошад зиён аз ҳаво,
Набошад касе бар ҳаво подшо.
Чу ҷое бикӯшад заминро малах,
Барад сабзии киштмандон ба шах.
Ту аз ганҷ товони он боз дех,
Ба кишвар зи фармуда овоз дех.

Баҳроми Чӯбина сарбозеро, ки бедодӣ зоҳир карда, қоҳи пиразанеро ситондааст, ҷазо медиҳад. Баҳроми Гӯр ба хонаводаи онҳое, ки дар ҷанг захмдор шудаанд ва ё ҳалок гаштаанд, мадади молӣ мерасонад.

Фирдавсӣ, маҳсусан дар тасвири корнамоиҳои Кайхусрав ба додхоҳиву адолатгустарии ӯ тавачҷӯх зоҳир менамояд. Пеш аз ҳама Кайхусрав зулму бедодро аз байн бурда, дар мулкаш адолатро ҷорӣ мекунад:

Бигустурд гирди ҷаҳон додро,
Биканд аз замин беҳи бедодро.

БОБИ ШАШУМ

ҶАНГ ВА СУЛҲ ДАР «ШОҲНОМА»

Ҷанг ва сулҳ аз масъалаҳои муҳими ҷомеаи инсонӣ буда, дар адабиёти халқҳои ҷаҳон бозтоби васеъ пайдо кардааст. Адабиётро пайдо кардан душвор аст, ки тасвири ҷангҳои ривоятиву воқеиро дарбар нагирифта ва муборизаи мардумро барои сулҳу осоиш тараннум накарда бошад. Вале асареро, ки ба мисли «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ масъалаи ҷанг ва сулҳро бо он вусъату шаҳомат, амиқиву дақиқӣ, гӯйиву пӯйӣ матраҳ карда бошад, дар адабиёти ҷаҳон пайдо кардан хеле душвор аст.

Дар воқеъ, ҷанг ва сулҳ аз муҳимтарин ва умдатарин масъалаҳои «Шоҳнома» буда, дар саросари он бо роҳи василаҳои гуногун тасвир шудааст. Тасвири ҷангҳо дар ин асар ба ҳаде фаровон аст, ки онро ба як ҷангнома монанд кардааст.

Доир ба тасвири ҷанг дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар осори муҳаққиқони зиёде чун Забехуллоҳи Сафо, Ризозода Шафақ, Муҳаммадҷаъфари Маҳҷуб, Қадамалии Сарромӣ, Бокири Пурҳом, Маҳмуди Ҳакимӣ, И.С.Брагинский, М.Н.Усмонов, С.Анварӣ ишораҳо мавҷуданд, вале ин мавзӯ то ҳол ба таври ҷудоғона мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор нагирифтааст ва моҳияти масъалаи ҷанг ва сулҳ дар ин шоҳасар ва назари Фирдавсӣ ба он равшан нагардидааст. Танҳо дар асари донишманди эронӣ Қадамалии Сарромӣ «**Аз ранги гул то ранчи хор**» дар бораи ҷангҳои дар «Шоҳнома» тасвиршуда маълумот зикр гардида, миқдор, анвоъ, феҳрист ва баъзе хусусиятҳои шаклии онҳо нишон дода шудааст. Муаллиф пас аз овардани феҳристи ҳамаи 201 ҷанг бо ишора ба мавзӯи онҳо ҷанд мулоҳизаи ҷамъбасти баён намудааст, ки минбаъд барои таҳқиқи ин масъала аз манфиат ҳоли нест, вале ба баъзе

Яке туркзода чу зоғи сиёҳ
Бар ин гуна бигрифт роҳи сипоҳ».

Аз лаҳни гуфтори Тӯс ва ситамкора номидани ӯ муносибати танқидомези Фирдавсро ба хислати тандхӯйии қаҳрамонаш пай бурдан мумкин аст.

Бад-ин минвол, дар «**Шоҳнома**» Фирдавсӣ дурӯягиву чоплюсӣ (*Забон пур зи гуфтору дил пурдурӯғ, Бари марди доно нагирад фурӯғ*), суханчиниву айбҷӯйӣ (*Ту айби қасон ҳеч гуна маҷӯйӣ, Ки айб оварад бар ту бар айбҷӯйӣ*), мастиву майхорагӣ (*Ба тирӣ ба мастӣ наёзед даст, На некӯ бувад тирӣ бодапараст*), фиребгарӣ (*Агар бар фарозӣ ва агар дар нишеб, Набояд ниҳодан сар андар фиреб*), сустиву бекорӣ (*Бад он гаҳ, ки дар кор сустӣ кунӣ, Ҳама роӣи нотандурустӣ кунӣ*), ситеза (*Ситеза ба ҷое расонад сухан, Ки вайрон кунад хонадони куҳан*), кинаварзӣ (*Агар боз н-ояд шуда рӯзгор, Ба гетӣ дарун тухми кина макор*), ҳавову ҳавас (*Касеро қучо пеширав шуд ҳаво, Чунон дон, ки қораи нагирад наво*), лофу газоф (*Ҳар он кас, ки ронад сухан аз газоф, Бувад бар сари анҷуман марди лоф*) барин хислатҳои зишт, ки ба ташаккули камолоти инсон, пешрафту озодии ӯ ҳалал мерасонанд, мазаммат ва накӯҳиш карда мешавад.

Тавре ки дидем, Абулқосим Фирдавсӣ андешаҳои волои ахлоқии худро дар мазаммат ва накӯҳиши хислатҳои баду зишт низ бо роҳи василаҳои гуногун, гоҳ бо панду андарзҳои ҳақимона, гоҳ бо танқиди саҳти ошкоро, гоҳ бо тасвири симоҳои манфур, гоҳ бо тамсилу мақолҳои халқӣ ва амсоли инҳо ифода кардааст. Аз ин ҷост, ки чунин андешаҳои ахлоқии ӯ дар тӯли асрҳо барои зудудани зангҳои зишти ҷомеаи инсонӣ хидмати шоистае ба ҷой оварданд ва имрӯзу фардо низ дар тарбияи мардум хеле судманданд.

Сипас барои обод кардани кишвар ва аз ғаму ғусса раҳонидани мардум саъй ва кӯшиши зиёд ба харҷ медиҳад:

Ҳар он ҷо, ки вайрон буд, обод кард,
Дили ғамгинон аз ғам озод кард.

Дар мавриди ҷанг низ Кайхусрав адолатро меёри асосӣ қарор медиҳад ва ба сипоҳиёнаш амр медиҳад, ки ба ҳеч ваҷҳ ба мардуми бесилож ҳамла нақунанд, ба аҳли ҳунар ва ғайринизомиён қорре надошта бошанд, ба бедодиву беинсофӣ, торочгариву харобкорӣ роҳ надиҳанд. Махсусан, зимни сӯҳбат бо Рустам ба ӯ пандҳое медиҳад, ки саросар аз андешаҳои додхоҳиву башардӯстӣ иборатанд:

Басе панду андарз гуфташ бад-ӯй,
Ки эй номвар пури пархошҷӯй,
Ба хира маёзор ҷони қасе
Набояд, ки печӣ зи афро басе...
Нахустин ба нармӣ сухангӯй бош,
Ба доду ба кӯшиш беохӯй бош.
Чу қорат ба нармӣ нагардад накӯй,
Дуруштӣ кун он гоҳу пас разм ҷӯй.
Ҳама қорқоро саранҷом бин,
Чу бадхоҳ қина ниҳад, дом бин...
Дари дод бар додхоҳон мабанд,
Зи савганд мағзар, ниғаҳ дор панд.
Чу некӣ намояд-т қайҳонхудой,
Ту бо ҳар қасе низ некӣ намоӣ...

Аз шоҳоне, ки дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ тасвир шудаанд, одилтарини онҳо Нӯшинравон ё Анӯшервон аст. Маҳз бо тасвиру тавсифҳои қаззоби Фирдавсӣ ӯ чун Анӯшервони одил дар таърихи адабиёту фарҳанги форсизабонон ва мардуми дигари Шарқ машҳур гардид.

Анӯшервон дар «**Шоҳнома**» ҳам бо рафтор ва ҳам дар гуфтор адолатпарварӣ нишон медиҳад. Дар андарзҳои зиёде, ки ӯ ба аҳли дарбору мубадон медиҳад, ҳамеша аз доду адл сухан ронда, онро барои ҳар фарди ҷомеа зарур мешуморад. Ӯ ҳам

адлу доди шоҳонро мӯчиби ободии кишвару шодии мардум
медонад:

Агар подшаҳро бувад пеша дод,
Шавад бегумон ҳар кас аз дод шод...
Агар шоҳ бо доду бахшоиш аст,
Чаҳон пур зи хубиву ороиш аст.

Абулқосим Фирдавсӣ аз забони Нӯшинравони одил адлу
додро на фақат василаи ободиву пешрафти корҳои шоҳон
медонад, балки онро боиси шӯҳрати онҳо ва некномиашон дар
асрҳои минбаъда мешуморад:

Чунин дод посух, ки аз доди шоҳ
Дурахшон шавад фарру дайҳиму гоҳ.
Чу бо дод бикшояд аз ганҷ банд,
Бимонад пас аз марг номаш баланд.

Шӯҳрати босазои худи Нӯшинравон (*Анӯшервон*,
Нӯшервон) чун шоҳи одил далели равшани он шуда метавонад,
вале густариши адолат ба осонӣ ба даст намеояд. Анӯшервон
ҳам дар ин росто саъю кӯшиш ва мубориза намуда, ҳатто аз
чанг ҳам истифода мебарад. Барои истиқрори адолат, махсусан
котебияту саҳтгирии ӯ мусоидат менамоянд. Ин хислатҳо боиси
ҷорӣ шудани низому тартиб дар кишвар мегарданд:

Зи биму зи зоди чаҳондор шоҳ,
Накардӣ бадандеш аз он сӯ нигоҳ...
Чаҳон чун биҳишт шуд ороста,
Дару дашт яксар пур аз хоста...
Шуд Эрон ба кирдори хуррамбиҳишт,
Ҳама хок анбар шуду зар-ш хишт.

Тавре ки зикр шуд, ҳамаи шоҳони нақӯкори «**Шоҳнома**»
қабл аз ҳама ба адлу дод гироиш доранд. Ба иборати дигар,
адолат аз рукнҳои асосии нақӯкории шоҳон ва фаъолияти
давлатдории онон маҳсуб мешавад. Хушанг ҳамаи корҳои
худро дар пояи адлу дод анҷом медиҳад:

Зи роҳи хирад ҳеч гуна матоб,
Пушаймонӣ орад дилатро шитоб.

Шоир дар ҳама кор оҳистагиву таҳаммулро аз шитобкорӣ
афзал медонад:
Ба ҳар кор бехтар диранг аз шитоб,
Бимон, то бимонад бад-ин офтоб.

Шитобро шоир аз хислатҳои аҳриманӣ мешуморад, ки
саранҷом пушаймонӣ меорад:

Шитобу бадӣ кори Аҳриман аст,
Пушаймонию ҷону ранҷи тан аст.

Ба назари шоир тундиву шитобкорӣ боиси кунд гаштани
хиради инсон мешавад:

Хунар бо хирад дар дили марди тунд
Чу теғе, ки гардад ба зангор кунд.

Тундиву тезиро Абулқосим Фирдавсӣ махсусан барои
шоҳону ҳокимон хеле зарарнок медонад:

Нигар, то набошӣ ба ҷуз бурдбор,
Ки тезӣ на хуб ояд аз шаҳриёр.

Дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ тундхӯйиву хашмгинии як
гурӯҳ қаҳрамонон, амсоли Тур, Ковус, Меҳроби Кобулӣ,
Афросиёб, Гуштосп, Ардашери Бобакон, Баҳроми Чӯбина,
Хусрави Парвиз, Шерӯя мавриди мазаммат ва нақӯҳиш қарор
гирифтааст. Аз ҷумла тундхӯйӣ ва хашми Тӯс чунин тасвир
шудааст:

Чунин дод посух ситамкора Тӯс,
Ки ман дорам ин лашкару буқу кӯс.
Туро гуфтам: «Ҷӯро ба назди ман ор,
Сухан ҳеч гуна макун хостор.
Гар ӯ шаҳриёр аст, пас ман киям?
Бар ин кӯҳ гӯяд зи баҳри чиям?

ТУНДӢ

Дар «Шоҳнома» танкиди тундӣ низ чун хислати зишту нораво ба назар мерасад. Шоир таъкид мекунад, ки инсон дар ҳар қор набояд ба тундиву дағалӣ роҳ диҳад, қабл аз даст задан ба қоре ҳарҷониба мулоҳиза намояд, то ки сипас аз қардаи худ пушаймон нашавад:

Надониста дар қор тундӣ макун,
Бияндешу бингар зи сар то ба бун,
Ки тундӣ пушаймонӣ орад-т бор,
Ту дар бӯстон тухми тундӣ макор.

Шоир дар ҳар маврид тундиву тезӣ нақардан ва бо нерӯи хирад нигоҳ доштани ҳашму ғазабро таъкид менамояд:

Хирадро меҳу ҳашмро банда дор,
Машав тез бо мардumi парҳезқор.

Шоир ба тундиву шитобқорӣ сабру бурдбориро муқобил меғузорад ва инро аз шартҳои асосии одамият меғонад:

Сари мардумӣ бурдборӣ бувад,
Чу тезӣ қунад, тан ба хорӣ бувад.

Қойи дигар ин матлабро боз тақрор намуда меғӯяд:

Сари мардумӣ бурдборӣ бувад,
Сабуксар ҳамеша ба хорӣ бувад.

Бурдборӣ ва таҳаммулро шоир яке аз рукнуҳои асосии хирадмандӣ меғонад:

Сутуни хирад бурдборӣ бувад,
Чу тезӣ қунӣ, тан ба хорӣ бувад.

Шоир тундиву шитобқориро мазаммат қарда, таъкид менамояд, ки шахси шитобзада оқибат пушаймон хоҳад шуд:

Ба фармони Яздони пирӯзгар,
Ба доду деҳиш танг баста қамар.

Таҳмураас, Фаридун, Манучеҳр, Қайқубод, Қайхусрав ва шоҳони дигар ҳам адолатғустариро пеша қардаанд. Аз қумла Манучеҳр адлу динро дар як радиғ меғузорад ва ҳар қасеро, ки аз адл дурӣ қустааст, ба Аҳриман монанд мекунад ва ҳатто қоғир мешуморад, яъне беадлиро ба бединӣ баробар меғонад:

Ба доду ба дину ба мардонағӣ,
Ба неқӯиву покиву фарзонағӣ.
Бадонро зи бад даст қӯтаҳ қунам,
Заминро ба қин ранги дебаҳ қунам.
Қар он қас қи дар ҳафт қишвар қамин,
Бигардад зи доду битобад зи дин,
Қама қар ба қар назди ман қоғаранд
В-аз Аҳримани бадқуниш бадтаранд.

Қайхусрав ҳам ҳамеша аз рӯйи адолат амал мекунад ва маҳз бо доғрасии худ қасби шӯҳрат намудааст:

Бигустурд қирди қаҳон доғро,
Биканд аз қамин беҳи бедоғро.
Замин шуд қун биҳишт ораста,
Зи доду зи баҳшиш қур аз қоста.

Тавре қи зикр шуд, шоҳони таъриҳӣ ҳам дар «Шоҳнома» қабл аз қама бо доғқарии худ маъруфанд. Ардашер ҳамеша ба тақрор адлпешақиро таъкид мекунад ва онро аз хислатҳои беҳқарини инсон меғонад. Ӯ хушрӯзиву хушқолии инсонро натиқай вай мешуморад:

Қунун қар қӣ хоҳем қардан зи дод,
Бигӯем аз дод бошем шод...
Дили зердастони мо шод бод,
Қам аз доди мо гетӣ обод бод.

Баҳроми Қӯр низ доғқариро пешай худ қарор дода, онро ҳатто дину ойин мешуморад. Ин шоҳи нақӯном орзу мекунад,

ки додгарӣ аз ӯ ҳеҷ гоҳ дур нашавад ва мардум аз ин суде бардоранд. Ӯ бо шӯру ҳаяҷон дар ин бобат сухан меронад:

Ба ҷуз бандагӣ пешаи ман мабод,
Ҷуз аз дод андешаи ман мабод.
Мабодо ҷуз аз дод ойини ман,
Мабод озу гарданкашӣ дини ман.
Ҳама қору кирдори ман дод бод,
Дили зердастон зи ман шод бод.
Гар афзун шавад донишу доди ман,
Пас аз марг равшан шавад ёди ман.

Дар «**Шоҳнома**» адлу дод ба зулму ситам муқобил гузошта шудааст. Ҳар гоҳ ки адл камтар шуд, ҷойи онро зулм мегирад ва ин боиси харобии мулку ҷомеа мешавад. Фирдавсӣ ин матлабро ба таври мушаххас нишон медиҳад. Дар ҳамон достони «**Баҳроми Гӯр**» вақте шоҳ аз зане хабар меёбад, ки зердастонаш аз рӯи фармудаи ӯ ба додгарӣ машғул нестанд, ҳудаш низ ба андешаи бо роҳи зулм пеш бурдани қорҳояш мешавад. Субҳи дигар зани рустой ба дӯшидани гов шуруъ мекунад, вале аз пистони гов шир намеояд. Зан аз ин ҳодиса дилгир шуда ба шавҳараш мегӯяд, ки сабаби ин ҳодиса андешаи зулм қардани шоҳ аст. Фирдавсӣ бо баёни ин матлаб меҳаҳад таъкид кунад, ки ба зулму ситам рӯй овардани шоҳон ба тамоми ғӯшаҳои зиндагии мардум ва ҷомеа таъсири манфӣ ва харобиовар хоҳад расонд ва ҳатто табиат аз он осеб мебинад:

Зи гардун натобад ба боист моҳ.
Чу бедодгар шуд ҷаҳондор шоҳ.
Ба пистонҳо дар шавад шир хушк,
Набӯяд ба нофа дарун низ мушк.
Зинову риё ошқоро шавад,
Дили нарм чун санги хоро шавад.
Ба дашт андарун гург мардум хӯрад,
Хирадманд бигрезад аз беҳирад.
Шавад хоя дар зери мургон табоҳ,
Ҳар он гаҳ, ки бедодгар гашт шоҳ.

Ба имрӯзӣ андар ту кажҷӣ макун,
Агар ту навӣ, ҳаст гетӣ куҳун.

Шоир ба ҷавонон ҳушдор медиҳад, ки дунё ҳамеша яксон нест ва аз комёбиву зафарҳои аввалин набояд ғарра шуд:
Нигар, то насозӣ ту бо нозу ганҷ,
Ки бар ту сарояд сарои сипанҷ.

Молу сарвати фаровон, ҷоҳу мансаби баланд низ баъзан боиси пайдоиши қибру ғурур мегардад. Аз ин рӯ, шоир таъкид мекунад, ки инсон набояд бо сарвату ҷоҳ нозад ва худро аз дигарон бартар шуморад:

Аё донишмарди бисёрхуш,
Ҳама ҷомаи арҷмандӣ мапӯш.
Ки тахту қулоҳ чун ту бисёр дид,
Чунин дoston чанд хоҳӣ шунид.

Шоир ғарраи таҷаммулоти зоҳирӣ гаштанро саҳви қалон медонад ва таъкид мекунад, ки инсон аз модар бараҳна ба дунё омада, ҳамон тавр ба ҳок хоҳад рафт ва молу сарватро бо худ намебарад:

Бараҳна чу зояд зи модар қасе,
Набояд, ки нозад ба пӯшиш қасе.
Аз эдар бараҳна шавад боз ҳок,
Ҳама ҷой тарс асту темору бок.

Аз ин рӯ, Фирдавсӣ панд медиҳад, ки ҳеҷ қас худро бузург нашуморад:

Нигар, хештанро надорӣ бузург
Ва гар гоҳ ёбӣ, нагардӣ сутург.

Чунин пандҳои шоир, ки дар «**Шоҳнома**» хеле зиёд ба назар мерасанд, барои аз байн бурдани қибру ғурур барин ҳислатҳои бади инсонӣ мусоидат менамоянд.

Ба Ҷамшед бар тира гашт рӯз,
Ҳамекост он фарри гетиғурӯз.

Фирдавсӣ ба масъалаи пайдоиши кибру гурур дар инсон низ тавачҷӯҳ зоҳир карда, яке аз омилҳои ба ин хислати бад гирифтор шудани одамоне ба мадху ситоиши атрофиён фирефта гаштани онҳо медонад:

Ситояндае, к-ӯ зи баҳри ҳаво,
Ситояд касеро ҳаме носазо,
Шикасти ту ҷӯяд ҳаме з-он сухан,
Ҳамон то ба пеши ту гардад куҳан.

Дар ҳақиқат одамоне ҳастанд, ки бо ҷоплусиву хушомадгӯӣ шахсони мансабдорро таърифу тавсиф намуда, ба ҳадафҳои нопоки худ мерасанд. Шахсони мансабдор аксаран гофил аз ин ба он суханони мадҳомези беасос бовар карда, худписанду мағрур мешаванд. Ин матлаб дар пандҳои Алӣ ибни Абӯтолиб хеле хуб баён шудааст: «**Нодонтарин мардум касест, ки ба воситаи гуфтори мадҳкунандаи ҷоплус ба худ фирефта шудааст**».¹⁰

Омили дигари пайдоиши худписандиву гурурро Фирдавсӣ дар шӯри ҷавонӣ мебинад. Ҷавон бар асари эҳсоси ғайрати ҷавонӣ ва бетаҷрибагӣ худро аз ҳама бартар мешуморад, вале ин эҳсос гузаранда аст. Бинобар ин, шоир таъкид мекунад, ки ҷаҳонро набояд ба ҷашми ҷавонӣ нигарист:

Ҷуз ин аст ойини пайванду кин,
Ҷаҳонро ба ҷашми ҷавонӣ мабин,
Ки ҳар, к-ӯ набиди ҷавонӣ ҷашид,
Ба гетӣ ҷуз аз ҳештанро надид.

Яке аз омилҳои ба вучуд омадани кибру гурур баҳусус дар ниҳоди ҷавонон комёбиву зафар аст. Ҷавонон аз комёбиву пирӯзӣҳои аввалин зуд аз худ мераванд ва соҳиби кибру гурур мешаванд. Бинобар ин, шоир ба ҷавонон хитоб мекунад, ки аз комёбиҳои аввалин зиёд наболанд, зеро ин ҷаҳони пиру куҳан ҷунин зафарҳову пирӯзӣҳоро бисёр дидааст:

Шоир барои барҷаста нишон додани зиёни зулму ситами шоҳон таъкид мекунад, ки аз он ҳатто ҳайвонот ҳам зарар мебинанд:

Назояд ба ҳангом дар дашт гӯр,
Шавад баччаи бозро дида кӯр,
Намонад ба пистони нахчир шир,
Шавад об дар ҷашмаи хеш қир.

Фирдавсӣ ҳамчунин барои муассиру нишонрас ифода кардани матлаби адлу додгустарӣ инро аз забони шоҳону паҳлавонон баён мекунад. Масалан, Кайкубод додгариро беҳтарин кори инсон мешуморад:

Ҷунин гуфт яли номдор Кайкубод,
Ки чизе надидам нақӯтар зи дод.

Сом фарзандаш Золро панд медиҳад, ки фақат додгариро дар зиндагӣ пеша намояд:

Ҷунин гуфт мар Золро: «Эй писар,
Нигар, то набошӣ ҷуз аз додгар».

Дар «**Шоҳнома**» адлу дод бо хирад низ робитаи зич ва мустақим дорад, зеро шахси хирадманд ҳамеша дар ҳар қор адолатро пеш мегирад. Ҳамаи шоҳону паҳлавонони хирадмандро шоир одилу додгар низ ба қалам додааст. Ӯ ҳар инсонеро, ки дорой хираду дод аст, ситоиш менамояд:

Зи Яздону аз мо бар он кас дуруд,
Ки торах хирад бошаду дод пуд.

Ба тору пуд монанд кардани хираду дод таъкидест бар ягонагиву пайваस्ताгии ин ду хислати шоистаи инсонӣ, ки дар саросари «**Шоҳнома**» тавсифу таъкид шуданд.

Тавре ки зикр шуд, Фирдавсӣ аксари шоҳони асотириву таърихро одилу додгар ба қалам додааст, мусаллам аст, ки на ҳамаи он шоҳон, баҳусус шоҳони таърихӣ дар асл он хислатҳоро доштаанд ва шоир бо мансуб кардани онҳо ба

одилий ормону орзуҳои худ ва мардумро ифода кардааст. Инро махсусан, дар ситоиши Султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ки пас аз поён ёфтани «**Шоҳнома**» ба он илова шудааст, мушоҳида кардан мумкин аст. Чунон ки таърихномаҳо гувоҳӣ медиҳанд, Султон Маҳмуд бо баҳонаи ғазавот, вале бо ҳадафи торочгариву ғасби молу сарват ҳабдаҳ маротиба ба Ҳиндустон ва дигар кишварҳои ҳамсоя ҳуҷум намуда, ба мардуми он сарзаминҳо зулму ситами зиёде кардааст, вале Фирдавсӣ дар «**Шоҳнома**» Султон Маҳмуро чун шоҳи одил ситоиш намуда, ҳатто ба густариши адли ӯ дар кишварҳои дигар ёд кардааст:

Биёрост рӯи заминро ба дод,
Бипардохт аз он тоҷ, бар сар ниҳод.

Ҷойи дигар ҳама ободиву пешрафтҳои Эронро ба адли Султон Маҳмуд марбут донистааст:

Ба Эрон ҳама хубӣ аз доди ӯст
Кучо ҳаст мардум, ҳама ёди ӯст.

Пайдост, ки тавсирҳои мазкур самимӣ набуда, фақат ба хоҳири мадҳи Султон Маҳмуд гуфта шудаанд, вале бо ин роҳ шоир ҳамчунин хостааст тавачҷӯҳи шоҳи замонашро ба адлу дод чалб намояд. Зоҳирӣ ва ғайрисамимӣ будани ситоишҳои мазкурро аз як ташбеҳи Фирдавсӣ, ки дар байти баъд омадааст, метавон пай бурд. Шоир дар ин байт Султон Маҳмуро дар набард ба аждаҳо монанд кардааст:

Ба базм андарун осмони вафост,
Ба разм андарун тезчанг аждаҳост.

Чунон ки маълум аст, аждаҳо дар тасаввури мардум рамзи бадиву зулм аст ва дар адабиёт низ ба маънии мусбат истифода намешавад. Дар фарҳангҳо низ ба ҳамин сурат тавзеҳ ёфтааст: «**Ин чонвари азиму фароҳаҳон ва бисёрдандону дарозболо дар бисёре аз дostonҳои омиёна ба унвони мазҳари шарр зухур ёфта ва тақрибан дар ҳамаи маворид қаҳрамони дoston бар ӯ пирӯз мешавад**».³³

Манӣ карду гуфт: - «Ин-т ойину рой,
Нишастан чӣ боист чандин ба ҷой».
Чу гарданкашӣ кард шоҳи рама,
Ки аз ҳештан дид некӣ ҳама.

Зи дарё баромад яке аспи хинг,
Сурингирд чун ғӯри кӯтоҳлинг.

Намунаи барҷастаи кибру ғурур дар «**Шоҳнома**» дар симои Ҷамшед таҷассум ёфтааст. Ҷамшед дар тӯли ҳафтсад соли ҳукмронияш корҳои зиёдеро ба ҷо меорад, ки боиси пешрафти одамон ва рушди кишвар мегарданд, вале саранҷом ӯ соҳиби хислати ғуруру худбинӣ шуда, ба манманӣ мепардозад ва ҳамаи пешрафтҳои ҷомеаро танҳо ба худ нисбат медиҳад:

Яқояк ба тахти меҳӣ бингарид,
Ба гетӣ ҷуз аз ҳештанро надид.
Манӣ кард он шоҳи яздоншинос,
Зи Яздон бипечиду шуд носипос.
Чунин гуфт бо солхӯрда меҳон,
Ки ҷуз ҳештанро надонам ҷаҳон.
Ҳунар дар ҷаҳон аз ман омад падид,
Чу ман номвар тахти шоҳӣ надид.
Ҷаҳонро ба хубӣ ман оростам,
Чунон гашт гетӣ, ки ман хостам.
Ҳӯро хобу ороматон аз ман аст,
Ҳама пӯшишу коматон аз ман аст.

Манманӣ ва кибру ғурури Ҷамшед ба ҳадди ифрот мерасад ва ӯ худро офаридагори олам меҳисобад:

Гар эдун, ки донед, ки ман кардам ин,
Маро хонд бояд ҷаҳнофарин.

Пас аз ин фарри шоҳӣ аз Ҷамшед дур мешавад ва салтанати тӯлонии ӯ хотима меёбад:

Чу ин гуфта шуд, фарри Яздон аз ӯй,
Гусасту ҷаҳон шуд пур аз гуфтугӯй.
Ба Яздон ҳар он кас, ки шуд носипос,
Ба дил-ш андар ояд зи ҳар сӯ ҳарос.

«Кадам аст бо нангу бо сарзаниш,
Кӣ хонад варо ҳар касе бадкуниш?»
«Тавонгар, ки тангӣ кунад дар хӯриш,
Дареғ оядаш кӯшишу парвариш».

Фирдавсӣ бахиливу хасисиро мазаммат намуда, ба натиҷаи ҷолибе мерасад, ки имрӯз ҳам хеле муҳим аст. Аз нигоҳи шоир инсон бояд аз ҳамаи неъматҳои офаридаи Парвардигори бахшандаву меҳрубон, ки дар табиату ҳаёт мавҷуд аст, бархурдор шавад, вале онҳоро аз рӯйи ақлу хирад истифода бурда ва ба ифроту тафрит роҳ надиҳад:

Ҷаҳонро зи баҳри хӯриш сохтанд,
Зи баҳри бешӣ напардохтанд.
Хӯреду диҳеду равон парваред,
Ба дасти хирад пойи бад бишканед.

Ин андеша баъдтар дар рубоиёти Умари Хайём боз ҳам бештар тавсия меёбад ва як рукни андешаҳои фалсафии шоири донишмандро ташкил медиҳад.

ҒУРУР

Ғуруру худписандӣ низ аз хислатҳои бади аҳриманист, ки дар «Шоҳнома» мавриди танқиди саҳт қарор гирифтааст. Фирдавсӣ дар зимни достонҳои гуногун кибру ғурури қаҳрамонро мазаммат намуда, ба тариқи панду андарз аз ин хислати бад дур шуданро тарғиб кардааст. Шоир таъкид мекунад, ки инсон набояд аз ҳунару комёбии ба даст оварда болида, ба кибру ғурур роҳ диҳад:

Машав ғарра з-оби ҳунароҳои хеш,
Ниғаҳ дор бар ҷойгаҳ пойи хеш.

Фирдавсӣ кибру ғурур ва манманиро сабабгори асосии таназзули шахсиятҳои барҷаста ва давлатҳои муқтадир медонад. Аз ҷумла Яздигурди Сосониро маҳз ғурури ӯ ба заволи мерасонад:

Абулқосим Фирдавсӣ дар мавридҳои дигар низ ҳар гоҳ ёде аз Султон Маҳмуд кунад, дар бораи адлу дод сухан рондааст. Тавре ки Муҳити Таботабой менависад, дар нусхаҳои қадимии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар поёни достони «Баҳроми Ғӯр ва Барзини Гавҳарӣ» чанд байте дар ситоиши адли Баҳром будааст, ки дар нусхаҳои баъдӣ ҳазф шудаанд ва танҳо дар тарҷумаи арабии Бундорӣ боқӣ мондаанд. Тарҷумаи форсии он байтҳоро Муҳаммад Таботабой сабт кардааст, ки воқеан барои дарки назари Фирдавсӣ дар бораи адл хеле муҳимманд: - «Фирдавсӣ ба Султон Маҳмуд хитоб мекунад ва мегӯяд: - Ҳеч чизе дар зохиру ботин беҳтар аз паймудани роҳи дод нест ва ҳар подшоҳе, ки нисбат ба мардум дод варзид ва аз адли ӯ кишвар обод бувад, номаш бар ҷой менамояд, гарчи ҳок тани ӯро бипӯшад. Пас, эй шахриёри фармонраво, одил бошу бар раъият чизеро, ки аз ӯҳдаи он натавонанд бароянд, таҳмил макун. Надиҳай, ки ёди Баҳром ҷӣ гуна дар пайи гузашти рӯзгор дар ҳама ҷо бозмонда бар забони хурду калон меравад. Бо он ки аз ҳайси дин бар равише устувор ва роҳе рост намерафт, вале чун сояи дод бар сари мардум густурда буд ва раъиятро ба чашми меҳрубонӣ менигарист, ногузир рӯзгори умраш сипарӣ шуд, дар ҳоле ки мардум дар давраи зиндагонии ӯ дар хушиву фароҳӣ ба сар мебуданд ва то мезист, зери тоҷи бузургӣ ва бар фарози авранги шарофат зист».³⁴

Аз байтҳои ҳазфшудаи «Шоҳнома», ки Муҳаммад Таботабой аз арабӣ тарҷума кардааст, бармеояд, ки Фирдавсӣ ба адлу дод тавачҷӯҳи зиёд ва ҳосе доштааст. Шоир таъкид кардааст, ки Баҳроми Ғӯр ҳарчанд дар дин устувор набуд, бо додгариҳои хеш маҳбуби халқ гардид. Дар ободии мулк муҳим будани адлу додро шоирони дигар ҳам таъкид кардаанд. Аз ҷумла Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ дар ин маврид бо Фирдавсӣ ҳамраъӣ ва ҳамқида аст:

Адлу инсоф дон, на куфру на дин,
Он чи дар ҳифзи мулк даркор аст.

Баъзе муҳаққиқон саъй мекунанд, ки андешаҳои Фирдавсиро дар бораи адлу дод ба эътиқоди ҷаҳонбинии динии ӯ марбут намоянд. Аз ҷумла донишманди эронӣ Хусайни Размҷӯ дар ин бора навиштааст: «Усулан, андешаи зулмсители

ва адолатхоҳии Фирдавсӣ, ки рукни асосии биниш ва чаҳонбинии сиёсиву динии ӯро ташкил медиҳад, таркибест аз аносири эътиқодии ойини маздой ва асотири зардуштӣ бо муътақидоти кӯҳани қавми эронӣ ва умдатан аз асли эътиқодии адл, ки аз аркони мазҳаби ташайюъ, ки кеши Фирдавсӣ аст, нашъат мегирад».³⁵

Дар воқеъ, дар ҳамаи дину мазҳабҳо зулму ситам мазаммат ва доду адолат талқин мешавад, ки ин ба ормону орзуҳои башар бастагӣ дорад. Бинобар ин, ба назари мо эҳтиёҷе ба пайвастании ин масъала ба эътиқоди диниву мазҳабии Фирдавсӣ нест ва маншаи чунин андешаҳоро бояд пеш аз ҳама аз назари инсондӯстии шоири бузург ҳуст, зеро тавре ки Боқири Пурҳом дар чадвали сохтори тамҳидияҳои кӯҳантарини осори арабиву форсӣ дар қарнҳои сеюм то ҳафтуми ҳиҷрӣ овардааст, муқаддимаи 26 асар бо ситоиш аз Худованди мутаъол ва Паёмбари акрам (с) шуруъ мешавад ва ин ба ҳукми анъана даромада будааст. Вале чунон ки ӯ дуруст ба мушоҳида гирифтааст, ин қоидаи мазҳабиву ташреъӣ дар муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ риоя нашудааст. Сабаби инро муҳаққиқ дар равиши ақлониву хирадгарии Фирдавсӣ доништааст: «**Маъноӣ ин амр дар воқеъ равшан аст: сохтори муқаддимаи «Шоҳнома», бар хилофи сохтори тамҳидияҳо дар адаби форсӣ, сохторе ақлонӣ ва хирадгарост, на сохторе мазҳабиву ташреъӣ**».³⁶

Тасвири Маздак дар «Шоҳнома» низ ин матлабро тақвият медиҳад. Симои Маздакро Фирдавсӣ пурихтилоф ба қалам додааст. Маздак аз як тараф вазири додгару боинсоф буда, барои адолати иҷтимоӣ талош менамояд. Ӯ дар замоне ки кишварро хушксолӣ фаро гирифта буд, барои аз гуруснагӣ раҳонидани мардуми бенаво ба тороҷи гандуми дар анборҳо пинҳон буда ва тақсими он ба мӯҳтоҷон амр медиҳад. Аз тарафи дигар, Фирдавсӣ Маздакро чун шахси баддин маҳкум менамояд:

Нагунбахтро зинда бар дор кард,
Сари марди баддин нагунсор кард.
В-аз он пас бикушташ ба борони тир,
Ту гар бохушӣ, роҳи Маздак магир.

Қойи дигар таъкид мешавад, ки аз чамъоварии молу сарват, ки бахилону ҳасисон машғуланд, суде нест, зеро ҳама ба он дунё бо дастони ҳолӣ реҳлат хоҳанд кард:

Зи гирд оваридан, ки ёбад беҳӣ,
Ки мерафт бояд ба дасти тихӣ.

Бахиливу ҳасисӣ ҳам бештар ҳоси ҳокимону сарватмандон ва табақаи болоии ҷомеа аст. Бинобар ин, танкиди шоир дар ин мавзӯ бештар ба онҳо равона шудааст. Фирдавсӣ шоҳонеро, ки ба гирд овардани молу сарват машғуланд, беқадру залил мешуморад:

Ҳар он шоҳ, ки дар банди динор бувад,
Ба наздики аҳли хирад хор бувад.

Шоир чунон ҳокимону шоҳонро мавриди мазаммат қарор дода, нобудии ононро авлотар медонад:

Набояд, ки бошад чаҳонҷӯй зуфт,
Дили зуфт бо хоки тираст чуфт.

Қойи дигар боз ҳам возехтар ҳамон матлабро баён мекунад:

Тавонгар, ки бошад дилаш тангу зуфт,
Ба зери замин беҳтар ӯро нухуфт.

Бад-ин минвол, Абулқосим Фирдавсӣ ҳамеша поку беолоиш будан ва ба бахилон муомила накарданро тарғибу ташвиқ менамояд:

Ба хӯрду ба пӯшиш ба покӣ гарой,
Ба дин дор фармони Яздон ба пой.
Гар ояд-т рӯзе ба чизе ниёз,
Ба дасту ба ганҷи бахилон маёз.

Дар зимни суолу ҷавобҳои Анӯшервон ва Бузургмеҳр ин андеша боз ҳам равшантар таъкид шудааст:

мафхумҳои мазкур хеле хуб маънидод шудаанд: «**Мардум чаҳор дастаанд: - саховатманд, карим, бахил, хасис; он кас, ки худ меҳӯрад ва ба дигарон мебахшад, саховатманд аст; карим он аст, ки худ намеҳӯрад ва ба дигарон мебахшад; бахил он аст, ки танҳо ба фикри хеш аст, худ меҳӯрад ва ба касе намебахшад ва хасис он аст, ки на худ меҳӯрад ва на ба касе мебахшад**».⁹

Фирдавсӣ бахилиро аз хислатҳои баду зарарнок доништа, аз худ дур кардани онро талқин менамояд. ӯ бахилиро сабабгори ба ғаму ғусса гирифтгор шудани инсон ва кам гаштани одамияти ӯ медонад:

Кунун, эй хирадманди донишпазир,
Агар бихрадӣ, як сухан ёд гир:
Бахилӣ макун эҷ, агар мардумӣ,
Ҳамоно зи ту кам кунад хуррамӣ.

Шоир таъкид мекунад, ки инсон ҳеҷ гоҳ дар пайи чамъоварии пулу сарват набошад ва ҳамеша обрӯву манзалати худро нигоҳ дорад:

Зи баҳри дирам тунду бадхӯ мабош,
Ту бояд, ки бошӣ, дирам гӯ мабош.

Шахсе, ки ба пулу сарват дилбастагӣ надорад, зиндагии хушу хурсандонае хоҳад дошт:

Касе, к-ӯ ба ганчи дирам нангарад,
Ҳама рӯзи ӯ бар хушӣ бигзарад.

Шоир ҳамчунин барои аз бухлу хасисӣ дур кардани одамон, бавижа сарватмандон, фонӣ будани умру чаҳон, бо худ набурдани сарватро ба он дунё ва амсоли инҳоро хотирнишон менамояд. Аз ҷумла дар байти зерин гузарон будани умру ҷовид набудани инсонро таъкид намуда, барои чамъоварии молу сарват ранҷ кашиданро беҳуда медонад:

Надорӣ тани хешро ранҷа бас,
Ки андар чаҳон нест ҷовид кас.

Тавре ки маълум аст, Маздак дар сарчашмаҳои таърихӣ асосан чун симои манфӣ тасвир шудааст. Аз ҷумла ҳамзамони Фирдавсӣ муаррих Саъолибӣ ӯро хушсурату бадсират, зоҳирфиребу бадният ва манфур қаламдод кардааст,³⁷ вале чунон ки дидем, Фирдавсӣ бо он ки дини Маздакро намеписандад, рафтору амали башардӯстонаи ӯро ситоиш мекунад, яъне барои Фирдавсӣ на дину эътиқоди мазҳабӣ, балки амалу рафтору начибии инсонӣ аз ҳама муҳимтар аст.

Аз баррасиҳои фавқ бармеояд, ки масъалаи адлу дод дар «**Шоҳнома**» асосан тавассути симои шоҳон матраҳ шудааст. Фирдавсӣ симои як зумра шоҳони одилро офаридааст, ки маҳз бо ҳамин хислатҳои худ кишварро обод намуда, вазъи моддии мардумро беҳтар кардаанд. Ин боис гаштааст, ки баъзе муҳаққиқон Фирдавсиро ба шоҳпарастиву миллатгарой айбдор намоянд. Файласуфи тоҷик Мӯсо Раҷабов дар ин бора баҳс намуда, андешаи Б.Заходерро, ки «**Шоҳнома**»-ро «**парчами миллатгарой ва шоҳпарастӣ**» медонад, мавриди танқид қарор додааст. Дар воқеъ, дар «**Шоҳнома**» на миллатгароиву шоҳпарастӣ, балки муҳаббат ба Ватан ва тасвиру тавсифи ҳукмрони одил дар мадди назари шоир аст.

Тавре ки Мӯсо Раҷабов дуруст таъкид кардааст, «**ғояи шоҳи одилу оқил яке аз ғояҳои муҳимми иҷтимоии «Шоҳнома» мебошад. Ин ғоя дар радифи ғояи муборизаи некиву бадӣ аз ибтидо то интиҳои дostonро фаро мегирад. Бо ёрии ин ғоя мутафаккир андешаҳои ҳаёлии иҷтимоии худро, ки дар баробари андешаҳои ҳаёлии Форобӣ дар Шарқи асримиёнагӣ аз аввалинхост, баён мекунад**».³⁸

Дар воқеъ, адлу дод барои Фирдавсӣ на танҳо хислати начибии фардии ашхос, аз ҷумла шоҳон аст, балки василаи муҳимми пешрафти ҷомеа буда, арзиши баланди ахлоқиву иҷтимоӣ касб менамояд.

РОСТӢ

Ростӣ яке аз хислатҳои ҳамидаест, ки дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ мавриди ситоишу тарғиб қарор гирифтааст. Шоир ростиву росткориро аз муҳимтарин хислатҳои инсон доништа, сабабгори фирӯзиву хушбахтии ӯ мешуморад, зеро инсон

човидон нест ва беҳтар аст, ки ростиро тӯшаи роҳи ҳаёти худ қарор диҳад:

Намонад бар ин хок човид кас
Туру тӯша аз ростӣ боду бас.

Аз ростӣ на ба худи кас ва на ба дигарон зараре нахоҳад расид. Ростӣ ба ҳама хубӣ меорад, вале қачиву қачрафторӣ фақат бадиву зарар ба бор хоҳад овард. Аз ин рӯ, бояд кас ҳамеша ба ростӣ гаравад:

Ҳунар мардумӣ бошаду ростӣ,
Зи кажжӣ бувад каммиву костӣ.

Фирдавсӣ дар ҳама ҳолатҳои зиндагӣ бе ҳеҷ дудилагӣ интиҳоб қардани роҳи ростро талқин менамояд:

Ҳама ростӣ чӯю фарзонагӣ
В-аз ӯ дур бод озу девонагӣ.

Шоир пеш гирифтани ростиро дар ҳама қор ва дар ҳамаи ҷабҳаҳои зиндагии инсон зарур медонад. Инсон на танҳо дар қору амалиёт, рафтору қирдор, балки дар сухану гуфтор ва андешаву пиндор низ бояд ростиро пеш гирад. Шоир баёни ростро тақозо намуда, онро ба дурӯғу қачрафторӣ муқобил мегузорад:

Ба ҳар қор дар пеша кун ростӣ,
Чу хоҳӣ, ки нагзоядат костӣ,
Сухан ҳар чи пурсам, рост гӯӣ,
Ба кажжӣ макун раъю чора маҷӯӣ.
Ба гетӣ беҳ аз ростӣ пеша нест,
Зи кажжӣ батар ҳеҷ андеша нест.

Фирдавсӣ пайдориву устуворию ҷаҳонро аз вучуди одамони ростқор медонад:

Чу гетӣ тихӣ монад аз ростон,
Ту эдар ба будан мазан достон.

Ҳама ростӣ чӯю фарзонагӣ,
Зи ту дур бод озу девонагӣ.

Шаҳси ҳарису тамаъқор ҳамеша дардманду ранҷур аст, зеро аз моли дунё серӣ надорад:

Дили марди томеъ бувад пур зи дард,
Ба гирди тамаъ то тавонӣ, магард.

Фирдавсӣ донишмандонро ҳам, ки аз пайи ҷамъоварию молу сарват буда, пойбанди ҳирсу тамаъ гаштаанд, мазаммат мекунад ва дониши онро беҳосил медонад:

Чу донанда мардум бувад озвор,
Ҳама дониши ӯ наёяд ба бор.

Шоир таъкид мекунад, ки ҳирс ба кас ҳеҷ гоҳ некиву хушбахтӣ намеорад, баръакс боиси рехтани обрӯву бадномӣ мешавад:

Чу бастӣ камар бар дари роҳи оз,
Шавад қори гетӣ ба ту бар дароз.

Фирдавсӣ озу ҳирсро мазаммат намуда, ба он қаноатро муқобил мегузорад ва онро мавриди ситоиш қарор медиҳад:

Яке он ки аз бахшиши додгар
Ба озу фузунӣ наҷӯӣ гузар.

Аз нигоҳи шоир маҳз қаноат метавонад инсонро аз доми ҳирсу тамаъ ҳалос қарда, ба ӯ хушбахтиву хушрӯзӣ ато намояд.

БАХИЛИВУ ХАСИСӢ

Дар «Шоҳнома» танқиди бахиливу хасисӣ барин хислатҳои бади инсонӣ ҳам ба назар мерасад. Пеш аз он ки назари Фирдавсиро дар бораи ин хислатҳои бад баррасӣ кунем, ба як ҳадиси ҳазрати Муҳаммад (с) рӯй меоварем, ки дар он

Фирдавсӣ тамаъро яке аз омилҳои беобрӯву беқадр шудани инсон дар ҷомеа медонад:

Бихӯр он ҷӣ дориву бешӣ маҷӯй,
Ки аз оз коҳад ҳаме обрӯй.
Парастандаи озу ҷӯёи кин
Ба гетӣ зи кас нашнавад офарин.

Шоир ҳирсу тамаъро махсусан, ба ашхоси диндор нораво ва зиёновар мешуморад:

Чунин дод посух, ки яздонпараст
Нагирад инони замонро ба даст.
Фузунӣ наҷӯяд, таносон шавад,
Чу бешӣ сиголад, харосон шавад.

Фирдавсӣ онҳоеро, ки аз ҳарисӣ ва тамаъ ранҷ кашида, ба лашкаркашиву ҷангҷӯйӣ машғул мешаванд, саҳт танқид мекунад. Аз байтҳои зерин пай бурданд душвор нест, ки шоир шоҳони замони худро ҳам дар назар дорад, ки аз ғояти ҳирс мудом ба ҷангу кишваркушоӣ машғул гардида, барои молу сарват аз ҳеч кор даст нигоҳ намедоштанд:

Зи озу фузунӣ ба ранҷӣ ҳаме
Равонро чаро баршиканҷӣ ҳаме?
Туро оз гирди ҷаҳон гаштан аст,
Кас озурдану подшо гаштан аст.
Намонад ба гетӣ фаровон диранг,
Мақун рӯз бар ҳештан тору танг.

Подшоҳе, ки ҳирсу оз ва тамаъкориро пеш гирифтааст, на танҳо худ, балки ҳамаи зердастонро ҳам ба ранҷу азоб гирифта менамояд:

Агар подшоҳ ози ганҷ оварад,
Тани зердастон ба ранҷ оварад.

Ҳирсу оз ва тамаъи зиёдро шоир ба девонагӣ баробар мекунад:

Дар саросари «Шоҳнома» аз манфиати ростиву мазаррати қачрафторӣ сухан рафтааст. Ростӣ ҳамеша ба инсон хушнудӣ меорад ва боиси хушбахтии ӯ мегардад:

Чу бо ростӣ бошиву мардумӣ,
Набинӣ ба ҷуз хувиву хуррамӣ.

Касе, ки ростиро пеша кардааст, ба мардум некӣ хоҳад кард ва барои ободии ҷаҳон мусоидат менамояд:

Агар пеша дорад дилат ростӣ,
Чунон дон, ки гетӣ ту ороистӣ.

Ростӣ дар «Шоҳнома» ҳамеша ба қачиву кистӣ муқобил гузошта шудааст. Ҳар ҷо, ки ростӣ бошад, барои қачрафторӣ ҷой наместонад:

Ба гетӣ беҳ аз ростӣ пеша нест,
Зи кажҷӣ батар ҳеч андеша нест.

Ҳар гоҳ ки дар зиндагӣ ростӣ сусту заиф гардад, қачиву кистӣ афзоиш ва густариш меёбад:

Чу зер андар омад сари ростӣ,
Падид омад аз ҳар сӯе кистӣ.

Фирдавсӣ ҳамчунин ростиро ба дурӯғ муқобил гузоштааст. Шоир ростиро талқин намуда, дурӯғгӯиро саҳт мазаммат кардааст. Ӯ дурӯғро махсусан барои шоҳон ношоам донистааст:

Забонро нагардон ба гирди дурӯғ,
Чу хоҳӣ, ки тахт аз ту гирад фурӯғ.

Аз ин ҷост, ки Шопур ба зердастони худ насиҳат мекунад, ки ҳамеша аз дурӯғ дурӣ ҷӯянд ва бо ашхоси дурӯғгӯӣ ва нопок дӯстӣ наварзанд:

Бидонед, к-он кас, ки гӯяд дурӯғ,
Аз он пас нагирад бар мо фурӯғ.

Макун дӯстӣ бо дурӯғозмой,
Ҳамон низ бо марди нопокрой.

Анӯшервони одил ҳам дар зимни пандҳои худ қачиву
костиро хислати аҳриманӣ доништа, ростиро талқин месозад:

Нафармуд моро ба чуз ростӣ,
Ки дев орад қажживу костӣ.

Дар назари Бузургмеҳр ҳам ростӣ беҳтарин гавҳар аст:

Беҳ аз ростӣ дар ҷаҳон қор нест,
Аз ин беҳ гуҳар бо ҷаҳондор нест.

Ростӣ зинату ороиши тахту тоҷи шоҳон ва хислати асосии
онон буда, дар идораи одилонаи мулк мусоидат менамояд. Аз
ин ҷост, ки Абулқосим Фирдавсӣ дар ҳар маврид шоҳонро ба
ростиву росткорӣ даъват мекунад:

Ҳама ростӣ бояд оростан,
Зи қажҷӣ дили хеш пиरोстан,
Зи шоҳи ҷаҳондор чуз ростӣ
Назебад, ки дев оврад қостӣ.

Дар «**Шоҳнома**» ростӣ бо донишу хирад робитаи зич дорад.
Дар воқеъ, инсоне, ки соҳиби донишу хирад аст, метавонад
роҳи дурусту ростро дар зиндагӣ пеш гирад. Хираду донишро
шоир заминаи ростӣ медонад:

Хирад бояду донишу ростӣ,
Ки қажҷӣ бикӯбад дари қостӣ.

Фирдавсӣ донишу ростиро барои ҳар инсон зарур медонад:

Раҳи дониш гиру сипас ростӣ,
Ки аз ин нагирад қасе қостӣ.

Шоир панд медиҳад, ки инсон бояд ҳамеша ба роҳи рост
равад:

Ҳирсу тамаъ бо ниёзу эҳтиёҷ марбут буда, ҳар ду душмани
инсонанд. Аз ин ҷост, ки шоир онҳоро аз забони Анӯшервон ба
дев, ки рамзи бадист, монанд мекунад:

Чунин дод посух, ки озу ниёз,
Ду деванд бар гавҳару девсоз.

Тамаъ инсонро ҳамеша дар ғаму андӯҳ хоҳад гузошт.
Бинобар ин, шахси хирадманду доно ҳеҷ гоҳ ба тамаъ рӯй
намеорад:

Дили марди томеъ бувад пур зи дард,
Ба гирди тамаъ то тавонӣ магард.

Инсон набояд умри кӯтоҳи худро сарфи тамаъкорӣ намояд:

Чу донӣ, ки эйдар намонӣ дароз,
Ба торақ ҷаро барнихӣ тоҷи оз.

Тамаъ аз пайи худ хислатҳои баду зишти дигарро меорад,
ки боиси озори инсон мегарданд:

Нигар, то нагардад ба гирди ту оз,
Ки оз оварад хашму биму ниёз.

Ҳирсу тамаъ инсонро ҳаросону ноором месозанд ва ба
рӯҳияву равони ӯ таъсири манфӣ мерасонанд:

Чу хушнуд гардӣ, таносон шавӣ
В-агар оз варзӣ, ҳаросон шавӣ.

Ҳарис ҳамеша дар пайи ҷамъ кардани мол буда, дар назари
аввал гӯё сарватманд менамояд, вале шоир ҳарисонро бо ҳама
молу давлат сарватманд намешуморад. Зеро онҳо ба доми озу
ҳирс афтада, оромиву осоиши рӯҳӣ надоранд ва пайваста ранҷу
азоб мекашанд:

Тавонгар бувад ҳар қиро оз нест,
Хунук он қасе, қ-озаш анбоз нест.

Дар ин бора Алӣ ибни Абӯтолиб низ фармудааст: «**Ба таъхир андохтани корҳо сарфасли танбаливу сустист**». Фирдавсӣ ҳам ин ҳикматро ба тариқи зайл баён кардааст:

Аз имрӯз коре ба фардо мамон,
Ки донад, ки фардо чӣ гардад замон.
Гулистон, ки имрӯз бошад ба бор,
Чу фардо чунин гул наёяд ба кор.

Фирдавсӣ кохиливу танбалиро ҳамчун падидаи бадӣ бо ҳар роҳ мазаммат намуда, мардумро ба қӯшишу кор даъват мекунад ва онҳоро василаи пешрафти инсонро чомеа ва ободии кишвар медонад.

ҲИРС

Яке аз падидаҳои дигари бадӣ, ки дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ хеле барҷаставу равшан зухур кардааст, озу ҳирс мебошад. Ҳирс аз назари шоир хислатест, ки ба шахсияти инсон зарари бузург расонида, зиндагии ӯро берангу пурранҷ месозад. Фирдавсӣ дар накӯхишу мазаммати ин падидаи бадӣ низ байтҳои фаровоне гуфта, онро бадтарин хислати инсонӣ шуморидааст:

Касеро кучо бахт анбоз нест,
Баде дар чаҳон бадтар аз оз нест.

Муҳаққиқон мафҳуми озро дар «**Шоҳнома**» ба тариқи зайл шарҳ додаанд: «**Фирдавсӣ ҳар хостеро, ки аз андозаи хирадмандона ва боиста берун бошад, «оз» меномад ва дар ҳикоятҳои устураҳои ҷовидони ҳеш нишон медиҳад, ки чӣ гуна озу тамаъ ва чашмдошт ба моли дигарон мумкин аст дар ҷони инсон нуфуз кунад ва ахлоқ, маниш, рафтор ва гуфтори ӯро фаро гирад**».⁸

Фирдавсӣ озмандиву тамаъкориро сабабгори ранҷҳои фаровон доништа, барои ҷамъ кардани молу сарват ранҷ кашиданро кори беҳуда мешуморад:

Зи озу фузунӣ ба ранҷӣ ҳаме,
Равонро чаро пуршиканҷӣ ҳаме.

Бар ин панди ман бошу магзар аз ин
Ба ҷуз бар раҳи рост маспар замин.

Абулқосим Фирдавсӣ ростиро барои ҳама ҳам шоҳу ҳам фақир зарур мешуморад ва онро фармукаи Худованд медонад:

Ба яздонрасӣ шоҳу кеҳтар якест,
Касеро ҷуз аз бандагӣ кор нест...
Нафармуд моро ҷуз аз ростӣ,
Ки дев оварад кажживу костӣ.

Ба андешаи шоир дину ойин ҳамеша ростиро талқин мекунад ва аҳли дин низ бояд аз он фақат ростӣ ҷӯянд ва ба риёкорӣ ва сӯйистифода аз дин роҳ надиханд:

Ҷуз аз ростӣ ҳар кӣ ҷӯяд зи дин,
Бар ӯ бод нафрини беофарин.

Дар байти мазкур шоир эътирози қатъӣ ва нафрати сахтро ба риёкорон ошкоро баён кардааст, ки бесабаб нест. Фирдавсӣ аз кирдорҳои ношоями зиммдорони халифат, баҳусус банӣ Умавий огоҳии хуб дошт ва таъқибгариву ғасбкориҳои Султон Маҳмуди Ғазнавиро бо истифода аз ғазавоту сиёсати динӣ мушоҳида менамуд. Аз шӯру эҳсоси шадиде, ки дар байти мазкур ифода шудааст, ба ҳодисаҳои даврони шоир робита доштани хитоби ӯро пай бурдан душвор нест. Ин эътирози сахти шоири инсонпарвар аст бар алайҳи онҳое, ки дар ҳар даври замон динро барои ғаразҳои нопоки сиёсату шахсӣ истифода менамуданд.

Ростӣ дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ бо некиву накӯкорӣ ва мардумиву адолат низ саҳт марбут буда, гоҳе чун муродифи онҳо истифода мешавад:

Сари мояи мардуми ростист,
Зи тезиву кажжӣ бибояд гирифт.
Ҳама рост гӯеду некӣ кунед,
Дили некпайи мардумон нашканед.

Аз ростӣ ҳам ба инсон чун аз некиву накӯкорӣ фақат хуррамиву манфиат мерасад:

Чу бо ростӣ бошиву мардумӣ,
Набинӣ чуз аз хувиву хуррамӣ.

Чунин андешаро дар хусуси арзингу манфиати ростӣ дар осори шоирону нависандагони асрҳои гуногуни форсу тоҷик метавон мушоҳида кард. Ин ҷо аз таҳлили татбиқиву қиёсии онҳо бо абёти «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ худдорӣ намуда, танҳо бо нақли чанде аз онҳо иктифо мекунем, то равшан шавад, ки андешаҳои Фирдавсӣ чӣ густаришу вусъат пайдо кардаанд:

Гар качиро шақоват аст асар,
Ростиро саодат аст асар.

Саноии Ғазнавӣ
***

Дилатро рост кун, гар росткорӣ,
Ки ҳаст аз росткорӣ растагорӣ.
Носири Хусрав

***

Аз кажӣ афтӣ ба каму костӣ,
Аз ҳама ғам растӣ, агар ростӣ.
Низомии Ғанҷавӣ.

***

Дило, гар кунӣ ростӣ ихтиёр,
Шавад халқи дунё туро дӯстдор.
Саъдии Шерозӣ

***

Беҳ аз ростӣ дар ҷаҳон кор нест,
Ки дар гулбуни ростӣ хор нест.
Саъдии Шерозӣ

***

Агар хоҳӣ нақӯ бошӣ, нақӯ бош,
Ҷамеша росткору росгӯ бош.
Амир Хусрави Дехлавӣ

***

Суханро зеваре чун ростӣ нест,
Ҷамоли маҳ ба чуз нокостӣ нест.
Абдурраҳмони Ҷомӣ

Аз ӯ сер гардад дили рӯзгор.

Коҳилӣ боиси беобрӯйиву бадномии ҷавонон шуда, ба рӯҳияву ахлоқии онон таъсири манфӣ мерасонад:

Ки чун коҳилӣ пеша гирад ҷавон,
Бимонад манишпасту тираравон.

Шоир коҳиливу танбалиро барои пирон низ нораво дониста, боиси хориву залилии онҳо дар ҷомеа медонад:

Ҷамон пирамарде, ки бекор гашт,
Ба ҷашми гаронмоягон хор гашт.

Коҳилӣ аз назари шоир ба инсон фақат ранҷу сахтӣ меорад ва ҳар касе ба он гаравиш пайдо кунад, бадбахт хоҳад шуд:

Кучо коҳилӣ тирабахтӣ бувад,
Ба ӯ бар ҳаме ранҷу сахтӣ бувад.

Фирдавсӣ маншаи коҳилиро дар баддилии он одамон медонад. Шаҳсе, ки баддилу бадкор аст, ба танбалӣ рӯй меорад:

Ҷамон коҳилии мардум аз баддилист,
Ҷамовоз бо баддилӣ коҳилист.

Коҳиливу танбалӣ метавонад ҳатто озодмардонро ба банд гирифтور намояд ва ба сари онҳо ҳам бадбахтиву тирарӯзиро орад:

Чӣ гуфт он сухангӯи озодамард,
Ки озодаро коҳилӣ банда кард.

Ба таъхир гузаштани коре, ки иҷрои он дар айни замон имконпазир аст, яке аз нишонаҳои коҳилист. Бесабаб нест, ки мардум гуфтаанд: «**Кори имрӯзаро ба фардо мағузор**».

Вале Гургсор ба ваъда вафо накарда дурӯғ мегӯяд ва бо дасти Исфандиёр ба қатл мерасад. Дар достони «**Ҳафт хони Исфандиёр**» маҳз аҳамияту арзиши ростиву зиёни дурӯғ таъкид шудааст.

Абулқосим Фирдавсӣ ҳамчунин тавассути симоҳои барҷастаи Баҳроми Гӯр ва Анӯшервони одил чеҳраи ормонии шоҳонро офаридааст, ки дурӣ чустан аз дурӯғу бадӣ аз хислатҳои асосии онҳост. Шоир аз ин шоҳони таърихӣ симоҳои ормонӣ офаридааст, то намунаи ибрати шоҳони дигар бошанд.

Коҳилӣ

Хислати дигаре, ки дар «**Шоҳнома**» мавриди мазаммат қарор гирифтааст, коҳиливу танбалӣ мебошад. Аз нигоҳи Фирдавсӣ коҳиливу танбалӣ дар зиндагии ҳамаи табақаҳои мардум саҳттиву бадбахтӣ меорад. Ҳар касе гирифтори он гардад, ба мақсади худ нахоҳад расид, ҳатто ашхоси далерро коҳилӣ заифу бадбахт месозад:

Агар коҳилӣ пеша гирад далер,
Нагардад зи осоишу гоҳ сер.
Кучо коҳилӣ тирабахтӣ бувад,
Ба ӯ бар ранчу саҳтӣ бувад.

Шоир ин хислати бадро сабабгори фақру бенавоии одамон доништа, дур шудан аз он ва ба кӯшиш пардохтанро талқин менамояд:

Таносоиву коҳилӣ дур кун,
Бикӯшу зи ранчи танат сур кун,
Ки андар ҷаҳон суди беранҷ нест,
Ҳам онро, ки коҳил бувад, ганҷ нест.

Коҳилиро шоир махсусан, барои ҷавонон хеле зарарнок мешуморад ва онро ҳатто барояшон марговар медонад:

Чу коҳил бувад марди барно ба кор,

***
Рост ҷӯ, рост нигар, рост гузин,
Рост гӯ, рост шунав, рост нишин.
Абдурраҳмони Ҷомӣ

***
Ростонро баду бало нарасад,
Марди қачрав ба ҳеч ҷо нарасад.
Қамолиддин Биноӣ

***
Ростиро набувад ҳеч заволе ба ҷаҳон,
Сарв агар хушк шавад, боз асо мегардад.
Сайидои Насафӣ

***
Он бувад марди росткору қарим,
Ки қарам бар ҷавону пир қунад.
Нақунад пил раҳм бо пашша,
Шер ҳам раҳм бар фақир қунад.
Аҳмади Дониш

Ситоишу тарғиби ростӣ дар осори шифоҳии мардум низ зиёд ба назар мерасад:

Ту дар қори худ ростӣ бар ба қор,
Ки ҳам рафта гардиву ҳам растақор.

***
Ростии хеш ниҳон қас нақард,
Бар суҳани рост зиён қас нақард.

***
Беҳ аз ростӣ дар ҷаҳон қор нест.

***
Роҳи рост бирав, ақарчи дур аст.

***
Ростиро завол нест.

***

Ростгӯро ҳамеша роҳат дар пеш аст.

Ростӣ дар ахлоқи Эрони бостон низ мақоми баланд доштааст ва бесабаб нест, ки дар баҳши «Ясно»-и китоби «Авесто» асоси ойини зардуштӣ доништа шудааст: - «Эй Маздо, пояи ойини мо ба рӯйи ростӣ ниҳода шуда, аз ин ҷиҳат судбахш аст...»³⁹

Шоирони қарнҳои IX-X милодӣ ва ҳамзамонони Фирдавсӣ низ ростиву росткориро ситоиш намудаанд. Аз ҷумла Абӯшақри Балхӣ ростиро асоси пайдории ҷаҳон доништааст:

Ба кажжию норостӣ кам гарой,
Ҷаҳон аз пайи ростӣ шуд ба пой.

Тавре ки аз абёту иқтибосҳои мазкур бармеояд, Фирдавсӣ аз андешаҳои ахлоқии ниёгон огоҳ буда, афкори худӣ ӯ низ ба шоирони асрҳои минбаъда асар доштааст.

Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» андешаи ростиро на танҳо ба василаи панду андарзҳои ҳақимона бо байтҳои ҷудогона баён кардааст, балки дар симои як зумра шоҳону қаҳрамонон низ таҷассум намудааст. Каюмарсу Хушанг, Фаридуну Манучеҳр, Эраҷу Сиёвуш, Кайхусраву Анӯшервон, Баҳроми Гӯру Баҳроми Ҷӯбина, Рустаму Сӯҳроб, Коваю Маздак, Гударзу Ағрирас, Синдухту Рудоба, Таҳминаву Фарангис, Гурдофариду Манижа ва амсоли инҳо даҳҳо қаҳрамонону паҳлавонони дигар ростиро пеша кардаанд. Аз ҷумла Фаридунӣ фарруҳу нақӯкор на танҳо худ росткор буд, балки ҳамеша ростиро ба дигарон ҳам талқин менамуд. Ӯ хитобан ба фарзандони ноҳалафи худ - Салму Тур мегӯяд:

Ҷама ростӣ хостам з-ин сухун,
Зи кажжӣ на сар буд мар инро на бун.

Бад-ин минвол, ростиву росткорӣ дар радифи некиву нақӯкорӣ, меҳнатдӯстиву додгустарӣ, хираду дӯстӣ аз аркони асосии андешаҳои ахлоқии Фирдавсӣ буда, дар саросари «Шоҳнома» бо василаҳои гуногун ироа шудааст.

Тавре ки борҳо зикр шуд, дар «Шоҳнома» аксаран шоҳон мавриди муҳотаби шоир қарор гирифтаанд, зеро нақши шоҳон дар идораи кишвар, ободонии мулк, роҳнамоиву ғамхорӣ мардум ва ҳифзу амнияти мамлакат хеле калон аст. Аз ин ҷиҳат Фирдавсӣ ба шахсияти шоҳону амирон тавачҷӯҳи зиёд зоҳир менамояд ва дар ҳар мавзӯ, хоҳ сиёсиву иҷтимоӣ, хоҳ ахлоқиву фалсафӣ суҳан ба миён орад, баҳсе ё ишорае ба онон мекунад. Дар мавриди мазаммати дурӯғу дурӯғӯй низ шоир бештар ба шоҳон хитоб менамояд ва зиёни ин одатро барои эшон таъкид месозад. Дар зимни насихате ба шоҳон шоир дар радифи талқини ҳислатҳои нек дурӣ ҷустан аз ҳислатҳои бадӯ зиштро чун дурӯғӯйиву ҳашмгиниро ташвиқ менамояд:

Руҳи подшоҳ тира дорад дурӯғ,
Бадандеш ҳаргиз нагирад фуруғ.
Бад-ин кӯш то дур бошӣ зи ҳашм,
Ба мардӣ битоб аз гунаҳгор ҷашм.
Ҷу ҳашм оварӣ, ҳам пушаймон шавӣ,
Ба пӯзиш ниғаҳбони дармон шавӣ.
Ҷар он гаҳ, ки ҳашм оварад подшо,
Сабукмоя хонад варо порсо.

Дар мавридҳои гуногун Абулқосим Фирдавсӣ ҳислатҳои шоҳи одилу додварзро зикр менамояд, ки росткор будан, дурӯғ нагуфтан, нигоҳ доштани ҳашм, порсой, нақӯкорӣ ва ғайра аз муҳимтарини онон ба шумор мераванд. Аз ҷумла дар достони Исфандиёр масъалаи ростиву дурӯғ хеле муҳим ба назар мерасад. Исфандиёр паҳлавони туронӣ Гургсорро даъват намуда, аз вай гуфтани сухани рост ва дурӯғӯйӣ накарданро талаб менамояд:

В-аз он пас бад-ӯ гуфт, к-эй тирабахт,
Расонам туро ман ба тоҷу ба тахт.
Гар эдун, ки ҳар ч-ат бипурсам, ту рост
Бигӯй, ҳама буми туркон турост...
В-агар ҳеч гардӣ ба гирди дурӯғ,
Нагирад дурӯғат бари ман фуруғ.
Миёнат ба ханҷар кунам бар ду ним,
Дили анҷуман гардад аз ту ба бим.

Дурӯғ он ки берангу зиштасту хор,
Чи бар пойкору чи бар шахриёр

Дурӯғ бахусус барои шоҳону ҳукмронон хеле зараррасон
аст ва боиси бурдани обрӯи онон мегардад:

Забонро магардон ба гирди дурӯғ,
Чу хоҳӣ, ки тахти ту гирад фуруғ.

Аз назари Фирдавсӣ шахсе, ки ба дурӯғгӯӣ одат кардааст,
хушбахт нахоҳад шуд:

Агар чуфт гардад забону дурӯғ,
Нагирӣ зи бахти сипехрӣ фуруғ.

Шахси дурӯғгӯӣ холи забуне дорад, ки боиси таассуф аст:

Сухан кажжӣ гуфтан зи бечорагист,
Ба бечорагон бар бибояд гирист.

Шоир дурӯғро ба оташи бефурӯғу бенур монанд мекунад,
ки аз он суде нест:

Надонед гуфтан сухан чуз дурӯғ,
Дурӯғ оташе бад бувад бефурӯғ.

Аз ин рӯ шоир дурӯғ нагуфтан ва ба ростӣ гаравиданро
тарғибу ташвиқ менамояд:

Ба гирди дурӯғ эч гуна магард,
Чу гардӣ, бувад бахтро рӯй зард.

Фирдавсӣ дурӯғро ҳатто сабабгори завол ва аз байн
рафтани давлатдориву ҳукумати шоҳону амирон медонад:

Ту бурдӣ аз ин подшоҳӣ фуруғ,
Ҳаме чора чувтиву гуфтӣ дурӯғ.

ДҶСТӢ

Дӯстиву рафоқат аз эҳсосоти начибест, ки ба зиндагии
инсон шукӯху тароват баҳшида, дар ҳалли ҳама гуна мушкилот
мадад мерасонад ва омили муҳимме дар роҳи ташаккул ва
пешрафти ӯ мебошад. Аз ин ҷост, ки аз замонҳои қадим то
имрӯз дар ситоиши дӯсту рафоқат шоирон ашъори фаровоне
суруда, дурру марворидҳои зиёде суфтаанд ва ганҷинаи
андешаҳои ахлоқиро ғанӣ гардондаанд.

Фирдавсӣ низ дар ин мавзӯ доди сухан дода, дар
«Шоҳнома» як зумра андешаҳои баланди ахлоқӣ баён
намудааст, ки то имрӯз арзишу аҳамияти худро гум
накардаанд. Шоир мақоми дӯсту рафикро дар ҳаёти инсон хеле
баланд медонад ва ҳамвора шинохти қадру эътибори ӯро
таъкид менамояд. Аз нигоҳи ӯ дӯсти ҳақиқӣ шахсест, ки дар
рӯзҳои душвор дастгири ёвари кас бошад. Шоир аз даст
надодани чунин дӯстон ва таҳкими пайванди дӯстиву
рафоқатро бо онон талқин менамояд:

Ҳамон дӯстӣ бо касе кун баланд,
Ки бошад ба сахтӣ туро ёрманд.

Абулқосим Фирдавсӣ дӯсти асилу ҳақиқиро ҳатто аз
бародар бартар медонад:

Ки ҳар к-ӯ бародар бувад, дӯст бех,
Чу душман шавад, бе паю пӯст бех.

Вале дар зиндагӣ одамоне кам нестанд, ки дӯстиву
рафоқатро василаи ба даст овардани суду манфиати шахсӣ
қарор медиҳанд ва ҳар гоҳ ки манфиате надиданд, қатъи дӯстӣ
мекунанд. Чунин одамонро, ки дар ҳамаи замонҳо будаанд,
шоирон дӯстони ҳақиқӣ намешумурданд ва душман
медонистанд. Аз ҷумла шоири қарни даҳи милодӣ Абӯшақури
Балхӣ дар ин бора навиштааст:

Ҳар он дӯст, к-аз баҳри суду зиён
Бувад дӯст, душман бувад бегумон.

Носири Хусрав сагро аз дӯсти бевафо авлотар медонад:

Саге, к-аш бо ту пайванд аст ҷонӣ,
Беҳ аз ёре, ки дорад саргаронӣ.

Бадриддин Ҳилолӣ низ ҳамин матлабро баён намудааст:

Касе, к-аз дӯстӣ берун ниҳад пай,
Дар ойини вафо саг беҳтар аз вай.

Аз ин ҷост, ки Фирдавсӣ ба масъалаи интихоби дӯсту рафик таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир намудааст. Шоир ҳамчун муаллиму мураббии ахлоқ саъй ва кӯшиш кардааст, ки роҳҳои интихоби парвариши дӯстро нишон диҳад. Аз ҷумла шоир ба сифати дӯст интихоб накардани шахсони дурӯғгӯю нопокро тавсия менамояд:

Макун дӯстӣ бо дурӯғозмой,
Ҳамон низ бо марди нопокрой.

Ба назари шоир пайдо кардани дӯстони ҳақиқиву самимӣ хеле душвор аст. Бинобар ин, дӯстонро бояд дар лаҳзаҳои саҳту душвори зиндагӣ санҷид:

Бубин нек, то дӯстдори ту кист,
Хирадманду андӯхгусори ту кист.
Чу меҳри касеро бихоҳӣ бисуд,
Бибояд ба суду зиён озмуд.

Дар байтҳои боло Абулқосим Фирдавсӣ бесабаб калимаи «суд»-ро мавриди таъкид қарор надодааст. Шоир бо истифодаи санъати тачнис таваҷҷӯҳи хонандаро ба он калима ҷалб кардааст, ки вожаи пурмаъно буда, дар мисраи сеюм ба маънии озмудан, имтиҳон кардан ва дар мисраи чаҳорум ба маънии фонда ва манфиат омадааст. Бо таъкиди калимаи мазкур, баҳусус дар маънии дуюм, шоир хотирнишон менамояд, ки ҳадафи аксари одамоне, ки худро дӯст вонамуд мекунанд, маҳз дарёфти суду фоида аст. Бинобар ин, ҳангоми озмоиши дӯст бояд ба ин масъала таваҷҷӯҳ намуд.

Кова зиндасту нахоҳад мурдан,
Ҷони худро зи қазо бирҳонад.
То зи Заҳҳоки ҳама давру замон
Кини ҳабдаҳ писараш бистонад.
Кини ӯ нест фақат дар дили ӯ,
Кини ӯ дар дили ҳар инсон аст.
Кова як Коваи Фирдавсӣ нест,
Кова исёнғари ҳар даврон аст...

Ин мубориза имрӯз боз ҳам шадидтар шудааст ва Кова беш аз пеш зиндатару фаъолтар аст:

Хоса, имрӯз, ки як он кофист,
То шавад зеру забар кулли ҷаҳон
Хосса, имрӯз, ки имое бас,
То шавад қасри тамаддун вайрон,
Кова хушёртару зиндатар аст.
Муштҳо гурзаи пуртобтаранд,
Алҳазар, холигарони Заҳҳок.
Писари ҳаждаҳумашро набаранд.⁷

ДУРҶҒ ВА ДУРҶҒҶЙӢ

Дурӯғ ва дурӯғгӯйӣ, ки мазаммати он дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ зиёд ба назар мерасад, бо зулму ситам робита дорад. Фирдавсӣ шахсеро, ки аз ростӣ дур шуда, дурӯғгӯйиро пеш гирифтааст, ситамгар менамояд:

Дигар он ки гуфто: «Ситамгора кист?
Бурида дил аз шарму бечора кист?»
«Ҳар он кас, ки ӯ пеша гирад дурӯғ,
Ситамгорае хонамаш бефурӯғ».

Фирдавсӣ дурӯғро барои ҳамаи табақаҳои одамоне ношоиста медонад; чи шоҳу вазир, чи сарбозу кишоварз бояд аз дурӯғ ҳазар кунад:

Фаридуни фаррух шахи додгар,
Бибаст андар он подшоҳи камар.
Ҳама банди аҳриманӣ баркушод,
Биёрост гетӣ саросар ба дод.

Симои дигаре, ки дар «**Шоҳнома**» ба золимону бедодгароне чун Заҳҳок муқобил гузошта шудааст, Коваи оҳангар аст. Кова муборизи инқилобиест, ки бар зидди зулму асорат бебоконе мечангад. Муборизаи Кова ин муборизаи доду адолат бар зидди зулму ситам аст ва ба қавли донишманди маъруфи эронӣ Ғуломҳусайни Юсуфӣ «**мубориза ба бедоду ситам**».⁶

Симои Кова дар «**Шоҳнома**»-и Фирдавсӣ ба Прометейи юнонӣ, ки ӯ ҳам барои озодии инсон аз зулму асорат исён кардааст, шабоҳат дорад. Дар ҳақиқат Коваи оҳангар муборизи роҳи адлу дод, озодиву саодати инсон аст. Ӯ на танҳо барои ситонидани қасоси фарзандони худ мубориза мебарад, балки мехоҳад решаи зулму ситами Заҳҳоки бедодгарро барҳам занад, ба мардуми чафокашу ситамдида озодиву хушбахтӣ ато намояд.

Кова шахси далеру часур ва бебоку нотарс аст. Дар мулоқоти нахустин бо Заҳҳок бе ҳеҷ тарсу харос ӯро золиму ситамкор меномад. Фирдавсӣ ҳам комилан ҷонибдори Кова аст ва бесабаб нест, ки ӯро «**хуршеди додхоҳ**» меномад:

Ҳам он гаҳ якояк зи даргоҳи шоҳ,
Баромад хуршеди додхоҳ.

Дирафши Коваи оҳангар мазҳари муборизаи озодихоҳии мардум аст. Мардум зери парчами ҷармии ӯ муттаҳид шуда золиро сарнагун карданд ва соҳиби озодӣ гаштанд. Фирдавсӣ бо симои Кова дар адабиёт як тимсоли барҷастаи муборизи роҳи адолату озодиро офаридааст, ки дар тӯли ҳазор сол намунаи олии додхоҳӣ будааст. Шоири бузурги қарни бисти тоҷик Лоиқ Шералӣ ин рамзи доду озодиро вусъат дода, дар силсилаи шеърҳои «**Илҳом аз "Шоҳнома"**» Коваи оҳангарро муборизи ҳамаи асрҳову наслҳо бар зидди бедодиву ситам медонад:

Аз байтҳои парокандаи «**Шоҳнома**» дар бораи дӯстӣ метавон назари Фирдавсиро роҷеъ ба одобу сифатҳои дӯстӣ равшан намуд. Пеш аз ҳама дӯсти ҳақиқӣ он аст, ки барои дӯст чизеро дарег надорад ва агар лозим шавад, ҳатто ҷони худро нисор намояд:

Надорӣ дарег он чи дорӣ зи дӯст,
Агар дида хоҳад, агар мағзу пӯст.

Шарти муҳимми дӯстиву рафоқат ҳамеша ба мадади ҳамдигар омода будани дӯстон аст. Ёриву мадад кафшерест, ки дӯстии ҷонибҳоро таҳким мебахшад:

Дигар он ки пурсидӣ аз марди дӯст,
Зи ҳар дӯсте ёрмандӣ накуст.

Шарти дигари дӯстиву рафоқат вафодорӣ дӯстон аст, зеро вафо ба аҳд бовару эътиқоди дӯстонро истехком мебахшад:

Чӣ некӯтар аз бовафодор дӯст,
Вафодорӣ аз дӯстон бас накуст.

Яке аз шартҳои ойини дӯстӣ хоксориву фурӯтанӣ, ки боиси шодмонии дигарон мегардад:

Касе, к-ӯ фурӯтантару родтар,
Дили дӯстонро бад-ӯ шодтар.

Дӯсти боинсофу боҳаё ҳеҷ гоҳ ба дӯсти худ бадираву раво намебинад ва дар лаҳзаҳои саҳту душвор дасти дӯстро хоҳад гирифт:

Нахоҳад ба ту бад ба озарми кас,
Ба саҳтӣ бувад ёру фарёдрас.

Гуфтори неку ширинсуханӣ низ аз нигоҳи шоир аз шартҳои ойини дӯстӣ:

Ки ёри чавон чарбу ширинсухан
Беҳ аз пири настӯҳи гашта куҳан.

Шарти дигари дӯстиву рафоқат аз назари Фирдавсӣ
чавонмардиву одилӣ мебошад:

Чунин дод посух, ки аз марди дӯст
Чавонмардиву дод додан накӯст.

Мухимтарин шарте, ки Абулқосим Фирдавсӣ барои дӯст
зарур медонад, хирадмандиву соҳибаклу дониш будани ӯст,
зеро шахси хирадманд аз рӯйи меҳру садоқат дӯстӣ меварзад:

Хирадманд мард ар туро дӯст гашт,
Чунон дон, ки бо ту ба як пӯст гашт.

Шоир шахсеро, ки аз ақлу дониш дур бошад, лоиқи дӯстӣ
намедонад ва душмани доноро аз дӯсти нодон бартар
мешуморад:

Чу доно туро душмани чон бувад,
Беҳ аз дӯст марде, ки нодон бувад.

Дониш барои ҳама зарур аст, вале аз бедонишӣ ба ҳар кас
фақат зарар хоҳад расид. Аз ин ҷост, ки шоир ба такрор
бартари ашхоси соҳибхирадро таъкид менамояд:

Ки душман, ки доно бувад беҳ зи дӯст,
Або душману дӯст дониш накӯст.

Фирдавсӣ дӯстиро бо шахсоне, ки аз дониш баҳрае
надоранд, нораво медонад:

Чӣ нохуш бувад дӯстӣ бо касе,
Ки баҳра надорад зи дониш басте.

Шоир ҳамчунин дӯстиро бо ашхоси баддилу бадрафтор на
танҳо бесуд, балки зарарнок медонад ва бо онҳо нишастанро
хато мешуморад:

Фирдавсӣ на танҳо ба инсон, балки ҳатто ба ҷондороне чун
мӯрча ҳам озор нарасонданро талқин менамояд, ки гувоҳи
эҳсоси баланди башардӯстии ӯст:

Маёзор мӯре, ки донакаш аст,
Ки ҷон дораду ҷони ширин х(в)аш аст.

Тавре ки дар фаслҳои гузашта дидем, дар «**Шоҳнома**» ҷанги
эронӣ барои ҳифзи ватану номус алайҳи душманону
таҷовузкорони аҷнабӣ бештар тасвир шудааст. Ҳангоме ки
Кайхусрав сарлашкар Гударзро ба ҷанг мефиритад, таъкид
мекунад, ки пеш аз ҳама ба бедодиву харобкорӣ роҳ надиҳад,
дар ҳар маврид адолатро риоят намояд:

Нигар, то наёзӣ ба бедод даст,
Нагардонӣ айвони обод даст.
Ба кирдори бад макшой ҷанг,
Барандеш аз дудаву ному нанг.
Касе, к-ӯ ба ҷангат набандад миён,
Чунон соз, к-аз ту набинад зиён.
Ба ҳар кор бо ҳар касе дод кун,
Зи Яздони некидиҳиш ёд кун.

Мазаммати зулму ситам дар аксари дostonҳои «**Шоҳнома**»,
бахусус дар дostonҳои Заҳҳок, Рустам ва Шағод, Гуштосб,
Баҳром ва амсоли инҳо хеле барҷаста сурат гирифтааст.
Ҳамчунин дар ин шоҳасар силсилаи симоҳое офарида шудаанд,
ки тимсоли барҷастаи золимиву бедодгарӣ мебошанд.
Намояндаи барҷастаи шоҳони золиму хунхор дар «**Шоҳнома**»
Заҳҳоки бедодгар аст:

Накӯҳидатар шоҳ Заҳҳок буд,
Ки бедодгар буду нопок буд.

Фирдавсӣ дар муқобили Заҳҳоки бедодгар симои Фаридуни
одилро меғузорад, ки рамзи додгарӣ буда, барои аз байн
бурдани зулму ситам мубориза мебарад ва пирӯзӣ меёбад:

Зи некӣ мапархез ҳаргиз ба ранч,
Мақун шодмон дил ба бедоду ганч.

Тавре ки зикр шуд, дар ин шоҳасари безавол мазаммати зулму ситам асосан ба шоҳону ҳақимон марбут аст. Аз ин ҷост, ки мухотаби Фирдавсӣ ҳам дар ин маврид шоҳон буда, панду андарзҳои шоир ба онҳо нигаронда шудаанд. Шоир шоҳону ҳоқимонро ба озор надодани зердастон ва раият даъват мекунад:

Чу хоҳӣ, ки озод бошӣ зи ранч,
Беозору оганда беранчу ганч,
Беозории зердастон гузин,
Ки ёбӣ зи ҳар кас ба дод офарин.

Ҷойи дигар ин матлаби пандомез аз забони шоҳ Баҳром баён мегардад:

Ба панҷум чунин гуфт, к-аз ранчи кас,
Наям шод то бошад дастрас.
Шашум гуфт: «Бар мардуми зердаст,
Мабодо, ки чӯем ҳаргиз шикаст».

Фирдавсӣ беозориро, ки хилофи зулму бедогарист, аз шартҳои асосии фарҳангу дин мешуморад, ки хеле қобили таваҷҷӯҳ буда, таъсиру дарки матлабро бештару аниқтар месозад:

Беозориву судмандӣ гузин,
Ки ин аст фарҳангу ойини дин.

Озор нарасондан ба одамон ва кина наварзиданро шоир барои ҳар фард зарур мешуморад ва борҳо таъкид кардааст, ки дар умри гузарон набояд ба амалҳои зишт роҳ дод:

Маёзор касро, ки озори мард,
Сар андар наёрад ба озор дард.

Нагардонадат гардиши рӯз маст,
Набошад-т бо мардуми бад нишаст.
Чу бо марди бадҳоҳ бояд нишаст,
Чунон кун, ки накшоёд ӯ бар ту даст.

Дар «**Шоҳнома**» дӯстӣ ба мафҳуми васеъ, яъне дӯстии халқову қавмҳо низ матраҳ шудааст. Фирдавсӣ дар зимни дostonҳои гуногун ба дӯстии эронӣҳо бо мардуми Чину Ҳинд, Юнону Араб ва амсоли инҳо ишораҳо кардааст. Эронӣҳо ҳарчанд бо туронӣҳо, ки саҳван туркҳо пиндошта шудаанд, ҳамеша дар набарданд, вале он ҷангҳо асосан бо ташаббуси ҳоқимону паҳлавонони ҷудогона сурат мегиранд, аммо мардуми ҳар ду кишвар бо ҳам дӯстӣ меварзанд. Аз ҷумла тимсоли равшану барҷастаи дӯстии мардумони эрониву туронӣ шоҳзодаи эронӣ Сиёвуш мебошад, ки ҷонибдори Афросиёб - шоҳи Турон гашта, духтари ӯ Фарангисро ба ҳамсарӣ мегирад ва барои сулҳи ин ду кишвар мубориза мекӯзад. Чунин мисолҳо дар «**Шоҳнома**» фаровон буда, аз назари поки беғаразонаи Фирдавсӣ нисбат ба дӯстии халқҳо гувоҳӣ медиҳанд. Вале баъзе муҳаққиқон, чунон ки қаблан ҳам зикр шуд, аз мушоҳидаи эҳсоси андешаҳои баланди ватандӯстии Фирдавсӣ натиҷаҳои ғалат гирифта, ӯро ба миллатгарой айбдор кардаанд. Аз ҷумла донишманди маъруфи рус Б.Заходер навиштааст: «**Фирдавсӣ дар асари худ як идда тамоилҳоро ифода кардааст, ки боиси дар тӯли ҳазорсолаи вучуди «Шоҳнома» парчами миллатгароии ифротӣ ва шохпарастӣ гаштани он шудаанд**».⁴⁰

Тавре ки пажӯҳишари тоҷик Мӯсо Раҷабов дуруст таъкид кардааст, «**Б.Заходер ягон далели таъриҳӣ намеорад, ки достони Фирдавсӣ ҳамчун «парчами миллатгароии ифротӣ ва шохпарастӣ» хидмат карда бошад. Таъкиди беасосе, ки бо далелҳо тақвият наёфтааст, касеро қонун намесозад ва фақат он нақшро, ки офаридаи шоиру мутафаккири бузург воқеан тайи даҳ асри мавҷудияти худ бозидааст, таҳриф менамояд**».⁴¹

Дар воқеъ, Фирдавсӣ ватандӯсти бузург буда, барои эҳёи тамаддуни Эронӣ бостон саъй ва кӯшиши зиёде ба ҳарч додаст, вале он чи ӯ ба қалам додааст, аз ҳақиқати таъриҳӣ дур нест. Ӯ ҳеҷ гоҳ кишвару мардуми дигарро таҳқир накардааст, нисбат ба «**ачнабиёни турку араб**» нафрат надиштааст. Дар ҳақиқат,

дар «Шоҳнома» дар баъзе мавридҳо ба таҷовузу ғоратғариҳои лашкаркашони арабу турк ишора шудааст, вале шоир ба ҳеҷ ваҷҳ тамоми мардуми арабу туркро дар назар надорад ва манзури ӯ ҳамон ҳокимону лашкариёни таҷовузкор буданд, ки бо ҳамлаҳои ваҳшиёнаи худ кишварҳоро харобу мардумонро хорузур кардаанд. Фирдавсӣ Заҳҳокро на барои тозиасл буданаш ва Афросиёбро ба хотири турк будан, балки барои золимиву хунрезияшон саҳт мазаммат кардааст. Тавре ки зикр шуд, Фирдавсӣ дар чандин маврид ба намояндагони халқҳои дигар чун чиниҳову хиндувон, туркону арабҳо, юнониҳову румиҳо бо эҳтиром муносибат кардааст. Аз ҷумла сарлашқари туронӣ Ағрирас аз қаҳрамонони маҳбуби шоир аст. Ё худ дар «Шоҳнома» дар чанд маврид муборизаи мардуми туркро барои ҳифзи кишварашон бо дилбастагиву эҳтиром тасвир намудааст. Қаҳрамони дӯстдоштаи Фирдавсӣ Сӯҳроб барои ҳифзи Турон меразмад ва дар лаҳзаҳои вопасини умр азоб надодани турониҳоро хоҳиш менамояд.

Бинобар ин, донишманди эронӣ Муҳаммадалии Фурӯғӣ, ки дар зимни яке аз суҳанрониҳояш барҳақ фармудааст: «**Ба ҳар ҳол яке аз сифоти Фирдавсиро, ки бояд хотирнишон кунам, ин аст, ки эронпарастиву эрониҳои ӯ бо он ки дар ҳадди камол аст, мабнӣ бар худпарастӣ ва тангчашмиву душманӣ нисбат ба бегонагон нест, адоват намеварзад магар бо бадиву бадкорӣ, навъи башарро ба таври кулӣ дӯст медорад ва ҳар кас бадбахту мусибатзада бошад, аз худиву бегона, дили нозукаш бар ӯ месӯзад ва аз кори ӯ ибрат мегирад, ҳеҷ вақт аз сиёҳрӯзгории касе, агарчи душман бошад, шодӣ намекунад, ҳеҷ қавму тоифаеро таҳқиру тавҳин наменамояд ва нисбат ба ҳеҷ кас ва ҳеҷ ҷамоат бӯғзу кина нишон намедиҳад**».⁴²

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки Фирдавсӣ мафҳуми дӯстиро ҳам ба маънии робитаи ҳасанаи фардӣ ва ҳам ба маънии васеи байналмилалӣ дурусту амиқ дарк намуда, ҳамчун башардӯсти бузург андешаҳои баланди иҷтимоӣ ва ахлоқӣ баён кардааст, ки имрӯз ҳам дар тарбияти мардуми олам хеле судманданд.

надоранд ва маҳкуми сарнагун шудан мебошанд. Фарро шоир дар радифи хираду дин аз заруратҳои шоҳӣ медонад:

Чу фарру хирад дораду дину бахт,
Сазовори тоҷ асту зебои тахт.

Фирдавсӣ ба хислати шоҳон ва муҳити онҳо таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир менамояд. Барои он ки Сиёвуш, қаҳрамони маҳбуби шоир ба таъсири муҳити ногувори падараш Кайковус мувоҷеҳ нагардад, Рустам ӯро пас аз таваллуд ба Зобул мебарад ва ӯ чун инсонӣ поку накӯкор ба воя мерасад ва хислатҳои падарро ба мерос намегирад. Донишманди эронӣ Аҳмади Баширӣ дар ин бора фармудааст: - «**Фирдавсӣ он қадар нисбат ба бедодгарии шоҳон ҳассос ва дақиқ аст, ки чандин бор фарзанди шоҳони бекифоятро аз хонадони шоҳӣ дур мекунад, ки онон дар муҳити ором ва бе зарку барқ парвариш ёбанд ва бо одоби фарҳанги озод хӯ бигиранд, то монанди падарашон ба бедодгарӣ награванд**».⁵

Абулқосим Фирдавсӣ ҳамчунин таъкид мекунад, ки зулму ситам оқибати бад дорад ва ҳеҷ гоҳ ба некӣ анҷом намеёбад:

Ба дарду ба хун рехтан буд сазо,
Ки бедодгар кас наёбад раҳо.

Аз ин ҷост, ки шоир муборизаи беамонро бар зидди бедодӣ зарур медонад ва бо роҳи зӯрӣ аз байн бурдани онро талаб мекунад:

Дилу пушти бедодро бишканед,
Ҳама беҳу шохаш зи бун барканед.
Ба доду диҳиш дил тавонгар кунед,
Аз озодагӣ бар сар афсар кунед.

Фирдавсӣ ин матлабро тавассути муборизаи Коваю Фаридун алайҳи Заҳҳоки бедодгар ҳам ба таври хеле барҷаста ва аёнӣ нишон додааст.

Дар «Шоҳнома» золимону бедодгарон бо ҳар роҳу васила маҳкум гардида, оқибат ба ҷазо гирифта гаштани онҳо таъкид мешавад:

Зулму бедодии шохон хама гуна некиҳоро ниҳон намуда, кишварро хароб месозад. Аз нигоҳи Абулқосим Фирдавсӣ зулми шохон на танҳо вазъи мардуму ҷомеаро баду ногувор месозад, балки ба олами ҳайвоноту наботот ва умуман табиату муҳит ҳам таъсири манфӣ мерасад. Аз зулму бедодӣ баробари мардум табиат низ ранҷ мебарад:

Зи бедодии шаҳриёри ҷаҳон,
Ҳама некӯӣ бошад андар ниҳон.
Назояд ба ҳангом дар дашт гӯр,
Шавад баччаи бозро дида кӯр.
Напаррад зи пистони нахчир шир,
Шавад об дар чашмаи хеш қир.
Шавад дар ҷаҳон чашмаи об хушк,
Нагирад ба нофа дарун бӯӣи мушк.

Ҷойи дигар дар зимни достонҳои таърихӣ андешаи мазкурро такрор намуда, бедодии шохро сабабгори ҳама бадбахтиҳои ҳаёту табиат медонад:

Чу бедодгар шуд ҷаҳондор шох,
Зи гардун натобад ба боист моҳ.
Ба пистонҳо шавад шир хушк,
Набӯяд ба нофа дарун низ мушк.
Зинову риё ошкоро шавад,
Дили нарм чун санги хоро шавад.
Ба дашт андарун гург мардум хӯрад,
Хирадманд бигрезад аз беҳирад.
Шавад хоя дар зери мургон табоҳ,
Ҳар он гаҳ ки бедодгар гашт шох.

Ҳаким Абулқосим Фирдавсӣ бесабаб ин усули баёни андешаро корбаст накардааст. Шоир бо ин васила саъй ва кӯшиш ба харҷ додааст, ки шохони золиро аз ситам боздорад ва ба роҳи нек ҳидоят намояд.

Шоир ба шоҳи золим ҳукмрони одилро муқобил гузошта, барои шоҳи одил пеш аз ҳама фарри шоҳиро зарур мешуморад. Шоҳе, ки фарр аз ӯ дур шудааст, дигар наметавонад ҳукумат ронад. Шохони золим аз назари Фирдавсӣ фарри шоҳӣ

СУХАН ВА СУХАНВАРӢ

Сухан ҳамчун василаи асосии баёни эҳсосу андеша, матлабу афкор ва муҳимтар аз ҳама эҳёи таъриху ойин, одобу суннатҳо ва ба таври куллий Эрони бостон дар «Шохнома»-и Фирдавсӣ ҷойгоҳи хосе дорад. Аз нигоҳи Фирдавсӣ сухан дар ҳаёт ва ҷомеаи инсонӣ мақому манзалати воло дошта, ба арзишҳои баланде соҳиб аст.

Зимнан бояд гуфт, ки бузургдошти сухан дар осори бозмондаи шоирони аҳди Сомонӣ, бо он ки хеле камшумор аст, нисбат ба адабиёти асрҳои дигар бештар ба назар мерасад. Масалан, танҳо дар «Офариннома»-и Абӯшақури Балхӣ беш аз бист байт ба ситоиши сухан бахшида шудааст. Ин бешубҳа ба муҳити сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангӣ адабии давр, ки эҳёи тамаддуни бостон, истиклоли сиёсӣ фарҳангӣ ва баҳусус ташаккули такомули забони форсии дарӣ ва ҷойгузини забони арабӣ шудани он дар арсаҳои гуногуни ҳаёт ҷойгоҳи хос доштанд, вобаста аст. Воқеан дар пойдеории истиклоли сиёсӣ фарҳангии давлати Сомониён мақоми забони форсӣ бузург аст. Бесабаб нест, ки Фирдавсӣ ҳам роҷеъ ба натиҷаи заҳматҳои худ бо ифтихор гуфтааст:

Басе ранҷ бурдам дар ин сол сӣ,
Аҷам зинда кардам бад-ин порсӣ.

Аз ин ҷост, ки дар «Шохнома» сухан, ки мояи аслии забон аст, мавқеи хос дорад. Фирдавсӣ мақому арзиши суханро хеле боло медонад ва онро ба тоҷи шоҳӣ монанд мекунад:

Шунида суханҳо фаромӯш макун,
Ки тоҷ аст бар тахти шоҳӣ сухун.

Фирдавсӣ суханро яке аз ёдгориҳои умри инсон медонад, ки мақому манзалати ӯро муайян мекунад. Бинобар ин, инсон набояд нисбат ба ин ганҷи ҳаёт безътиной зоҳир намояд:

Сухан монад аз ту ҳаме ёдгор,
Суханро чунин хормоя мадор.

Сухан монад андар чаҳон ёдгор,
Сухан беҳтар аз гавҳари шоҳвор.

Инсон бояд саъй ва кӯшиш кунад, ки ҳамеша сухани некро ба забон орад, ки ба нафъи мардум бошад, зеро сухани нек ҳеч гоҳ қуҳна намегардад ва боиси умри зиёд дидани гӯяндааш хоҳад шуд:

Ба гетӣ ду чиз аст ҷовиду бас,
Дигар ҳар чӣ бошад, намонад ба кас:
Сухан гуфтани нағзу гуфтори нек,
Нагардад қуҳан то чаҳон асту рек.

Аз нигоҳи Фирдавсӣ сухани нек пеш аз ҳама суханест, ки бо хирад тавъам бошад. Аз ин рӯ, шоир таъкид мекунад, ки шахси суханвар бояд дар айни замон хирадманд ҳам бошад, дар он сурат сухани ӯ неку судманд хоҳад шуд:

Сухан чун баробар шавад бо хирад,
Равони сароянда ромиш барад.
Ту чандон, ки бошӣ, сухангӯӣ бош,
Хирадманд бошу нақӯхӯӣ бош.

Фирдавсӣ муносибату ягонагии сухан ва хирадро ба камону тир, ки яке бе дигаре арзишу қоромеде надорад, монанд месозад. Ҳамон тавр ки тир бе камон ба ҳадаф нахоҳад расид, сухан низ бе хирад асаре намегузорад. Ин ташбеҳ дар воқеъ ҳадафи шоирро хеле равшану возеҳ ифода менамояд:

Забон дар сухан гуфтан ожир кун,
Хирадро камону забон тир кун.

Сухане, ки бо хирад рабте надорад, ҳеч гоҳ писанду мақбули дигарон нахоҳад шуд:

Забоне, ки андар сараш мағз нест,
Агар дур (р) биборад, ҳаме нағз нест.

андарзҳои муассири ҳақимона, ки чанде аз онҳо зикр шуданд, балки ба василаи симоҳои машҳури асотириву қаҳрамонӣ низ ироа намудааст. Аҳриману Заҳҳок, Афросиёбу Кайковус, Гуштоспу Судоба ва амсоли инҳо аз симоҳои бадқори «Шоҳнома» мебошанд.

Таҳлилу баррасии чехраҳои мазкур, ки мавзӯи рисолаи чудоғона аст, маҳорати шоирро дар офаридани симоҳои мураккаб нишон хоҳад дод. Ин ҷо бо таъйиди ҳамин нукта иктифо мешавад, ки Абулқосим Фирдавсӣ ин симоҳоро яксон тасвир накарда, дар таҳаввулу тақомул нишон додааст² ва таъсири муҳити ҷомеаро дар ташаккули хислатҳои бад таъкид намудааст, ки дар ин бобат ҳам дар мавридаш ишора хоҳад шуд.³

Ин нуктаро ҳам бояд ёдовар шуд, ки тасвири «моҳиронаи симоҳои манфӣ ва мазаммати саҳти хислатҳои бад дар «Шоҳнома» ба шахсияти ҳуди Фирдавсӣ, ахлоқи ҳамидаи вай, ормону орзуҳои начиби инсондӯстиаш низ робитаи қавӣ доранд. Дар ин хусус донишманди эронӣ Муҳаммадалии Фурӯғӣ дуруст фармудааст: «Куллиятан Фирдавсӣ мардест бағоят ахлоқи бо назари баланд ва қалби рақик ва хисси латиф ва завқи салиму таъби ҳақим. Ҳамвора... хонандаро мутаваҷҷеҳ месозад, ки қори бад натиҷаи бад медиҳад ва қачӣ инсонро ба мақсад намерасонад...»⁴⁴

ЗУЛМ

Зулму ситам яке аз зухуроти бадӣ буда, дар «Шоҳнома» ба адлу дод дар тазод қарор гирифтааст. Агар Фирдавсӣ адлу додро ҳамеша ситоиш карда бошад, зулму ҳамеша мазаммат намудааст.

Дар «Шоҳнома» беш аз ҳама зулму бедодии шохону ҳоқимон тасвир гардида, он сабабгори асосии харобии кишвар, бенавой ва бечораҳои мардум, заволи давлатҳову аз байн рафтани онҳо қаламдод шудааст. Ҷамшед пас аз ҳафтсад соли ҳукмронӣ чун ба бедодӣ рӯй меорад, аз пуштибонии мардум маҳрум мегардад ва ин боиси ба тахт омадани боз як шоҳи золим - Заҳҳоки бедодгар мешавад, вале зулму ситами ин шоҳи бадқору бадсиришт боиси ҳалокати ӯ мегардад.

мекунад».¹ Фирдавсӣ ҳамчунин худи одамони бадкорро ҳам ба дев монанд кардааст:

Ту мар девро мардуми бад шинос,
Касе, к-ӯ надорад зи Яздон сипос.

Касе, к-ӯ гузашт аз раҳи мардумӣ,
Зи девон шумар машмар аз одамӣ.

Фирдавсӣ бадири дар саросари «Шоҳнома» сахт мазаммат намуда, онро сабабгори беқадриву бадномии одамон медонад ва ба ин роҳ нарафтано ҳамвора талқин мекунад:

Набояд кашидан камони бадӣ,
Раҳи эзадӣ бояду бихрадӣ.
Макун бад, ки бинӣ ба фарҷом бад
Зи бад гардад андар чаҳон ном бад.

Ба назари Фирдавсӣ бадӣ ҳеҷ гоҳ некӣ ба бор нахоҳад овард ва бадкор ба фарҷом бадӣ мебинад. Бинобар ин, инсон бояд ҳамеша аз бадӣ паноҳ чӯяд ва некиву накӯкориро пеш гирад. Шоир таъкид мекунад, ки аз бадӣ ҳеҷ кас обрӯ ба даст наовардааст ва он фақат бадномӣ меорад:

Зи кирдори бад бар танаш бад расид,
Мачӯ эй писар, банди бадро калид.
Чу чӯйӣ, бидонӣ, ки аз кори бад,
Ба фарҷом бар бадкуниш бад расад.

Аз ин қост, ки дар ин шоҳасар ба такрор бадӣ накардан талқину ташвиқ мешавад:

Чунин аст кайҳони нопойдор,
Дар ӯ тухми бад то тавонӣ макор.
Биё, то чаҳонро ба бад наспарем,
Ба кӯшиш ҳама дасти некӣ барем.

Абулқосим Фирдавсӣ андешаи худро роҷеъ ба пешгирии бадӣ ва аз байн бурдани бадиву бадкорӣ на танҳо бо панду

Хусусияти дигари сухани нек нармиву латофат аст, ки боиси ба дилҳо нишастани он мешавад. Сухани дурушт ҳеҷ гоҳ писанди шахси дигар намешавад:

Дуруштӣ зи кас нашнавад, нарм гӯй,
Сухан то тавонӣ ба озарм гӯй.

Аз сухани дурушт шунаванда ранҷ мебарад. Бинобар ин, сухангӯй ҳамеша ба нармиву латофати баён бояд тавачҷӯх намояд:

Агар нарм гӯяд забони касе,
Дуруштӣ ба гӯшаш наояд басте.
Бидон, к-аз забон аст мардум ба ранҷ,
Чу ранҷаш нахоҳӣ, суханро бисанҷ.

Сухани нек аз лофу газофҳои беҳуда холист, зеро он лофҳо ба гӯяндааш оқибат бадбахтӣ меорад:

Касе, к-аз газофа сухан ронадо,
Дарахти балоро бичунбонадо.

Суханҳои беҳудаву бемаънӣ ҳам боиси хору залил ва беҳурмат гаштани гӯянда дар байни одамон мегардад:

Чу гуфтори беҳуда бисёр гашт,
Сухангӯй дар мардумон хор гашт.

Қойи дигар шоир сухани беҳударо ба дарахти бегулу бесамар монанд мекунад, ки ҳадафи ӯро хеле нишонрас ва аёнӣ ифода менамояд:

Сухан ҳар чӣ бар гуфтаниш рӯй нест,
Дарахте бувад, к-аш бар ӯ бӯй нест.

Аз нигоҳи Фирдавсӣ сухан бояд пеш аз ҳама дорой маънӣ бошад ва ба мардум нафъе расонад. Шоир суханеро, ки дорой ин хусусиятҳо нест, ба дуде монанд мекунад, ки суде надорад ва фақат халал мерасонад:

Магӯй он сухан, к-андар ӯ суд нест,
К-аз он оташат баҳра ҷуз дуд нест.

Фирдавсӣ сухани некро бо андеша тавъам медонад ва суханеро, ки пас аз андеша гуфта шудааст, боқадр мешуморад:

Бад-у гуфт мубад, ки андеша кун,
К-аз андеша бофар гардад сухун.

Донишманди эронӣ Саччоди Чӯбина андешаҳои Абулқосим Фирдавсиро роҷеъ ба сухани нек баррасӣ намуда, онҳоро илҳоме аз оёти Куръони маҷид медонад ва аз ҷумла ояти 83-и сураи Бақараро мисол меорад: «**Ва ба мардум нек бигӯед**».⁴³

Дар «**Шоҳнома**» ба одоби суханварӣ низ таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир шудааст. Фирдавсӣ суханеро, ки ҳанӯз мавриди истифода қарор нагирифтааст, гавҳари носуфта медонад, вале сухани сайқалдидаву орошёнтаро ба офтоби дурахшон монанд мекунад:

Сухан гуфт ногуфта чун гавҳар аст,
Ҳама nobисуда ба банд андар аст.
Чу аз банду пайванд ёбад раҳо,
Дурахшанда меҳре бувад бебаҳо.

Муҳимтарин шартҳои суханварӣ аз назари Фирдавсӣ фасеҳу возеҳ ва содаву фаҳмо будани сухан аст, то ки хонандаву шунаванда дар фаҳму дарки он душворӣ нақашад:

Суханҳо сабук гӯю баста магӯй,
Макун хом гуфтор бо рангу бӯй.

Дарвоқеъ, сухане, ки маъниву матлаби расо надорад, аз зебу ороиши зиёд муғлақ гардида, ҳуснаш мекоҳад.

Шарти дигари суханварӣ бамавқеъ ва дар ҷойгоҳи мувофиқ гуфтани сухан аст, зеро агар сухани пурмаъно ҳам дар мавридаш гуфта нашавад, суде надорад. Беҳуда нагуфтаанд: - «**Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад**». Фирдавсӣ ҳам ҳамеша бамавқеъ сухан гуфтанро талқин намуда, сухани ноҷоро сабаби беобрӯ шудани гӯяндаи он медонад:

Касе, к-ӯ бувад поку яздонпараст,
Наёрад ба кирдори бад ҳеҷ даст.

Хислатҳои бади инсонро Фирдавсӣ ба девон, ки дар асотири Эрони бостон, дар китоби «**Авесто**» ва осори забони паҳлавӣ ва ҳамчунин осори шифоҳии мардуми форсизабон рамзи зиштӣву нопокианд, монанд кардааст. Шоир дар зимни сӯҳбати Анӯшервон бо вазираш Бузургмеҳр даҳ хислати зиштро даҳ дев мешуморад:

Бад-ӯ гуфт Кисро, ки даҳ дев чист,
К-аз эшон хирадро бибояд гирифт.
Чунин дод посух, ки озу ниёз
Ду деванд бозӯру гарданфароз.
Дигар хашму рашк асту нанг асту кин,
Чу наммому дурӯю нопокдин.
Даҳум он ки аз кас надорад сипос,
Ба некиву ҳам нест яздоншинос.

Аз абёти боло бармеояд, ки Фирдавсӣ аз хислатҳои бади инсонӣ даҳтоашро ҷудо намуда, аз ҳама нописандтар донистааст ва ба дев монанд кардааст. Ин хислатҳо аз оз, ниёз, хашм, кин, рашк, нанг, суханчинӣ, дурӯягӣ, нопокӣ ва бединӣ иборат мебошанд, ки барои ҳамаи тоифаҳои мардум, чи шоҳу вазир ва чи кишоварзу ҳунарманд умумианд. Аз он даҳ дев шоир оз, яъне хирсу тамаъро аз ҳама бадтару қавитар мешуморад:

Бад-ӯ гуфт: «Аз ин шум даҳ богазанд
Қадам аст Аҳримани зӯрманд?»
Чунин дод посух ба Кисро, ки оз
Ситамқора деве бувад дерсоз.

Донишманди порсенаҷоди Ҳиндустон Ҷаҳонгир Қуҷӣ ин масъаларо таҳқиқ намуда, манбаи феҳристи девони бадро дар «**Шоҳнома**» аз осори Эрони бостон, баҳусус китоби «**Авесто**» донистааст: «**Метавон ёдоварӣ кард, ки Фирдавсӣ манобеъи мӯътабар аз миёни матнҳои авестой ва паҳлавӣ – ҳар ду дар ихтиёр доштааст, зеро номи «оз»-ро ҳамчун солори девон зикр**

БОБИ ПАНЧУМ

МАЗАММАТИ ХИСЛАТҲОИ БАД ДАР «ШОҲНОМА»-И ФИРДАВСӢ

«Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар воқеъ, ойинаи тамомнамои ахлоқи мардумони эронитабор дар аҳди қадим ва ибтидои асрҳои миёна аст, ки дар он дар радифи хислатҳои начибу ҳамидаи инсонӣ хислатҳои баду нописанд низ бозтоб ёфтаанд. Дар ин ойина ҷанбаҳои мазури ахлоқӣ дар робитаву набарди доимӣ таҷассум ёфтаанд, ки тазоду муқобилаи некиву бадӣ омилу мабноси асосии он ба шумор меравад.

Тавре ки зикр шуд, неки дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ мақфуми басо васеъу фарогир дошта, тақрибан ҳамаи хислатҳои зишту нописанд дар мақфуми бадӣ тамаркуз меёбанд ва бо он саҳт марбутанд. Бинобар ин, пеш аз он ки ба таҳлили бозтоби хислатҳои зишт дар «Шоҳнома» пардозем, назари Фирдавсиро роҷеъ ба мақфуми бадӣ ба таври кулӣ мавриди баррасии кӯтоҳ қарор медиҳем.

Чунон ки маълум аст, дар ахлоқи Эрони бостон се асли неки ҷойгоҳи асосиро дошта, дар китоби «Авесто» бо шиори «Пиндори нек, гуфтори нек, рафтори нек» таъйид шудааст. Ҳақим Абулқосим Фирдавсӣ ҳам ин шиорро дар «Шоҳнома» бо тарзу шеваҳои мухталиф шарҳу тавзеҳ додааст. Ў ҳамчунин ҳар он чиро, ки ба ин се асли мусбат муҳолиф аст, ба бадӣ мансуб медонад, яъне пиндору рафтори зиштро вай бадӣ мешуморад:

Ҳар он кас ки андешаи бад кунад,
Ба фарҷом бад бо тани х(в)ад кунад.
Руҳи мардро тира дорад дурӯғ,
Баландиш ҳаргиз нагирад фуруғ.

Чу гӯянд мардум: - «На бар ҷойгоҳ
Сухан гуфт, аз ӯ дур шуд фарру ҷох».

Шоир аз сухани ноҷову беҳуда гуфтан хомӯшиву сукутро бартар мешуморад:

Чу бар анҷуман мард хомӯш бувад,
Аз он хомӯшӣ дил ба ромиш бувад.

Фирдавсӣ ба тарзи баёни сухан низ эътибори ҷиддӣ медиҳад. Вай дар ҳар маврид таъкид мекунад, ки гӯянда ҳангоми суханварӣ набояд ба тундӣ тезӣ роҳ диҳад. Сухани тез на танҳо қобили қабули шунаванда намешавад, балки ба амалӣ шудани ҳадафҳои гӯянда ҳам ҳалал мерасонад:

Зи тезӣ нагардад туро бахт ром,
Зи тундӣ тезӣ набӣ ту ком.

Бо вучуди ин, ба сухани тезутунд ба нармӣ ҷавоб гуфтанро шоир аз одоби суханварӣ медонад:

Суханҳояшон бишнаву гӯ сухун,
Касе тез гӯяд, ту тезӣ макун.

Нармгуфториву ширинсуханиро Абулқосим Фирдавсӣ на танҳо аз шартҳои суханварӣ, балки аз хислатҳои ҳамидаи ҳар инсон шуморида пайваста талқину ташвиқ менамояд:

Дилорою борою бонозу шарм,
Сухан гуфтани хубу овози нарм.
Равон-т хуррам боду дастур шарм,
Сухан гуфтани хубу овоз нарм.

Яке аз шартҳои суханварӣ аз назари шоир қабл аз ҳама шуморида тавонистани сухани ҳамсӯҳбат аст. Касоне ҳастанд, ки фақат сухани худро талқин намуда, ба сухани муҳолиб тавачҷӯхе намекунанд. Шоир ин қабил одамонро мазаммат намуда, то охир шуморидаи суханро нишонии доной мешуморад:

Суханро бибояд шунидан нахуст,
Чу доно бувад, посух орад дуруст.

Дар натиҷаи бодикқат шунидани сухани ашхоси дигар кас
метавонад аз гуфтаҳои мусоҳиб бархурдор шуда, дониши худро
васеътару ганитар созад:

Сухан бишнаві, бехтарин ёд гир,
Нигар, то кадом оядат дилпазир.

Бинобар ин, одоби шунидани сухани мусоҳиб аз ҳар лиҳоз
судманд буда, онро шоир василаи пешрафти инсон медонад:

Сухангӯй чун баркушояд сухун,
Бимон, то бигӯяд, ту тундӣ макун.
Зи гуфтори доно тавоно шавӣ,
Бигӯӣ бар ин сон, к-аз ӯ бишнаві.

Фирдавсӣ дар байтҳои зерин шартҳои сухан ва суханвариро
зикр намудааст, ки аз судмандиву хушсадоӣ, бамавқеиву
ҳадафмандӣ, шириниву малоҳат, нармиву латофат ва амсоли
инҳо иборатанд:

Нахустин сухан гуфтани судманд,
Хушовоз хонад варо бегазанд.
Дигар он ки паймон сухан хонияш,
Сухангӯю бедордил донияш.
Ки чандон сарояд, ки ояд ба кор
В-аз ӯ монад андар ҷаҳон ёдгор.
Се дигар сухангӯӣи ҳангомҷӯӣ,
Бимонад ҳамасола бообрӯӣ.
Ҷаҳорум, ки доно дилорой хонд
Сарояндаро марди борой хонд.
Ки пайваста гӯяд саросар сухан,
Агар нав бувад достон, гар куҳан.
Ба панҷум, ки бошад сухангӯӣ гарм,
Ба ширин забон ҳам ба овои нарм.
Сухан чун як андар дигар бофтӣ,
Аз ӯ бегумон коми дил ёфтӣ.

Ба ранҷ андар аст, эӣ хирадманд ганҷ,
Наёбад касе ганҷ нобурда ранҷ.

Мақоли халқии **«Кори имрӯза ба фардо мағузор»** бо байти
зерини шоир хеле ҳамоҳанг аст:

Аз имрӯз коре ба фардо намон,
Чӣ донӣ, ки фардо чӣ гардад замон.

Абулқосим Фирдавсӣ шахси ҷӯяндаву пӯяндаро дар
расидан ба ҳадаф комёб медонад:

Ба манзил расид он ки ҷӯянда буд,
Беҳӣ ёфт он кас, ки пӯянда буд.

Байти мазкур ба мақоли **«Ҷӯянда ёбанда аст»** хеле наздик
аст. Ҷамчунин он ба ҳикмати Алӣ ибни Абӯтолиб ҳамоҳанг аст:
- **«Ҷар кӣ чизеро бичӯяд, онро хоҳад ёфт»** («Ҷӯянда ёбанда аст»)

Ин ҳама аз таъсири амиқу файзбахши панду андарзҳои
шоир дар бораи кӯшишу кор гувоҳӣ медиҳанд.

Ҳамаи қаҳрамонони мусбати «Шоҳнома» маҳз бо саъю кӯшиш ва қору заҳмат ғалабаҳо ба даст овардаанд. Шоир ҳамеша таъкид мекунад, ки некӣ ҳам худ ба худ муяссар намешавад ва барои он ҳам бояд саъю кӯшиш ва талоши пайваста ба харҷ дод ва алайҳи бадӣ мубориза бурд:

Биё, то чаҳонро ба бад наспарем,
Ба кӯшиш ҳама дасти некӣ барем.

Зеро ҳеҷ коре коре бидуни саъю кӯшиш ва заҳмат ба иҷро нахоҳад расид:

Ба ҳар кор кӯшо бибояд шудан,
Ба дониш шиносо бибояд шудан.

Саъю кӯшиш ба инсон нерӯи тоза ва умед мебахшад ва ўро ба қуллаҳои нав ба нави орзу мебарад, вале шоир дар саъю кӯшиш низ чун ҳама қорҳои дигар дар ниғаҳ доштани андозаву ҳад ва шинохти мавқеъро зарур медонад, зеро кӯшише, ки дар ҳадду мавридаш харҷ нашудааст, на танҳо суде надорад, балки зарару зиён ҳам меорад:

Ба ноёфт ранча макун хештан,
Ки тимори қон бошаду ранчи тан...
Зи шаб рӯшноӣ наҷӯяд касе,
Кучо баҳра дорад, зи дониш басе.
На кӯшидане, к-он тан орад ба ранҷ,
Равонро бипечонӣ аз баҳри чанг.
Чу кӯшиш зи андоза андар гузашт,
Чунон дон, ки чӯянда навмед гашт.

Панду андарзҳои, ки Абулқосим Фирдавсӣ дар бораи кӯшишу қору дар «Шоҳнома» ба қору бурдааст, ба панду андарзи мардум табдил ёфтаанд ва дар шаклҳои гуногун паҳн гашта, то имрӯз миёни мардумони форсизабон машҳуранд ва дар мавриди зарурӣ аз онҳо истифода мешавад. Аз ҷумла байти зерин бо баъзе тағйироти ҷузъӣ дар байни халқ машҳур аст:

Абулқосим Фирдавсӣ сухани неку ростро арҷу ситоиш намуда, сухани дурӯғро мавриди мазаммат қарор медиҳад, махсусан, барои шоҳону ҳокимон ӯ сухани дурӯғро нораво ва зиёновар мешуморад:

Забонро магардон ба гирди дурӯғ,
Чу хоҳӣ, ки тоҷ аз ту гирад фуруғ.

Чунонки зикр шуд, Абулқосим Фирдавсӣ сухани бемаъниву беҳуда, пурлофу газоф, насанҷидаву ноандешидаро ҳам сахт мазаммат карда, онро боиси пушаймонӣ медонад. Сухани бадро шоир сабабгори ранҷи ҳам шунаванда ва ҳам худи ӯянда медонад. Бинобар ин, инсон бояд аз гуфтани сухани бад ва нохушоянд худдорӣ намояд:

Забонро ниғаҳадор бояд будан,
Равонро набояд ба заҳр оҷидан.

Шоир ба таври пӯшида дар байти мазкур сухани баду зиштро зикр накарда, ба заҳр монанд кардааст, ки хеле нишонрас ва муассир мебошад. Аз ин байт ҳамчунин равшан мегардад, ки Абулқосим Фирдавсӣ мисли шоирони маъруфи қарнҳои IX-X форсу тоҷик, аз қабиле Рӯдакиву Шаҳид ва Абӯшақури Балхӣ ба нақши қавии рӯҳонии сухан дар ҳаёти инсон эътиқод ва бовар дорад. Бесабаб нест, ки ӯ ба тақрор суханро ёдгори асосии умри инсон мешуморад.

Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» беҳуда ба сухан ва мақому манзалат ва нақши он дар ҳаёти инсон таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир накардааст. Ӯ хуб медонист, ки маҳз тавассути сухан метавон мардумро на танҳо бо тамаддуни ғаниву бостонии ниёгон ошно кард, балки бо бехтарин андешаву паёмҳои башардӯстӣ шинос намуд ва онҳоро дар рӯҳияи ахлоқи хубу ҳамидаи инсонӣ тарбият кард. Аз ин ҷост, ки сухан дар «Шоҳнома» яке аз омилҳои асосиву муҳимми ташаккули инсон маҳсуб мешавад.

КЎШИШУ КОР ВА ҚАЗОВУ ҚАДАР

Кору кӯшиш дар ҳаёти инсон нақши калон мебозад ва равнаку пешрафт ва бехбуду шуқуфоии зиндагӣ ба он саҳт вобаста аст. Аз ин ҷост, ки дар адабиёту фарҳанги мардумони эронитабор аз замони қадим то имрӯз ин мавзӯ мавқеи баланд дорад. Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ низ кӯшишу кор дар ҳар маврид талқину тарғиб мешавад. Ин масъала аксаран ба мавзӯи қазову қадар иртибот дорад. Бинобар ин, барои дарки аниқии масъала қабл аз ҳама лозим аст дар бораи қазову қадар дар «Шоҳнома» чанд сухан гуфта шавад.

Қазову қадар аз мафҳумҳои фалсафиву ахлоқии исломӣ буда, дар шеъри форсу тоҷик бештар ба маънии «**ҳукми куллии илоҳӣ дар аёни мавҷудот**»⁴⁴ роҳёфта истифода мешавад. Ин масъаларо дар «Шоҳнома» донишманди эронӣ Зиёуддини Саҷҷодӣ баррасӣ намуда, ба чунин натиҷа расидааст: - «**Фирдавсӣ хирадманду хирадгарой аст ва хирад ва иродаву ихтиёрро дар кирдору рафтори қаҳрамонони «Шоҳнома» муассир медонад, аммо ҳақиме муваҳхиду диндор ва худошинос низ ҳаст. Пас дар баробари хости Худо ва тақдир сарнавишт таслим шуда ва ба ҳамаи инҳо ризо медиҳад, баҳусус марғу нестӣ ва заволи салтанату қудрат ва ҷоҳу ҷалол, ки ҳамвора бо баёни шево ва олий ин масоилро тарғ мекунад, то дигарон панд омӯзанд ва аз он ибрат гиранд**».⁴⁵

Таъсири тақдир ё қазову қадарро ба ҳаёти қаҳрамонон ба таври хеле барҷаста метавон дар достони «**Рустам ва Сӯҳроб**» мушоҳида кард.⁴⁶

Сӯҳробӣ ҷавон тавонону қавист ва аз ҳар нигоҳ аз Рустам бартарӣ дорад, вале бо ин ҳама бартарӣ Сӯҳроб дар мубориза мағлуб мешавад ва ин ба ҳукми тақдир аст.

Фирдавсӣ волоияти тақдирро дар сарнавишти қаҳрамонон тавре ба қалам додааст, ки мантиқӣ ва воқеӣ ба назар мерасад. Рустам дар лаҳзаҳои охири мубориза аз Худованд мадад мегирад ва фиребро ба кор бурда, ғалаба ба даст меорад. Пас аз шинохти фарзанд ҳам Рустам имкон дошт Сӯҳробро зинда нигоҳ дорад, ақаллан метавонист Симуриро ба ёрӣ фаро хонад, вале боз ҳам тақдир ба ин роҳ намедиҳад. Сӯҳроб аз ибтидои мубориза ба шинохти падар наздик мешавад ва дар дил ҳатто

Зи кӯшиш макун ҳеч сустӣ ба кор,
Ба гетӣ ҷуз ӯ нест Парвардигор.

Шаҳсе, ки аз кору кӯшиш даст мекашад, ба хорию залилӣ ва тангдастӣ мубтало хоҳад шуд:

Дигар ҳар кӣ дорад зи ҳар кор нанг,
Бувад зиндагониву рӯзиш танг.

Бинобар ин, инсонӣ ҳушманду ботадбир ва оқилу доно набояд ба коҳиливу танбалӣ роҳ диҳад ва аз саъю кӯшиш, кору заҳмат дурӣ ҷӯяд:

Таносониву коҳилӣ дур кун,
Бикӯшу зи ранҷи танат сур кун.
Ки андар ҷаҳон суди беранҷ нест,
Касеро, ки коҳил бувад, ганҷ нест.

Шаҳси коргурез обрӯю эътибор ва номи неки худро аз даст хоҳад дод:

Ҳар он кас ки бигрезад аз коркард,
Аз ӯ дур шуд ному нангу набард.

Пургӯйиву бекорӣ ба кас суде намеорад ва фақат боиси беобрӯӣ мегардад:

Дили марди бекори бисёрғӯй,
Надорад ба назди касон обрӯй.

Шоир бекориву коҳилиро ба хоб монанд мекунад, ки ба ҷуз пушаймонӣ ҳосиле надорад:

Ба хоб андар аст он ки бекор бувад,
Пушаймон шавад пас ҷу бедор бувад.

Абулқосим Фирдавсӣ махсусан барои ҷавонон коҳиливу танбалиро нораво медонад:

Ҷу коҳил бувад марди барно ба кор,
Аз ӯ сер гардад дили рӯзгор.

Ҷаҳондори донову Парвардигор,
Чунин офарид ахтари рӯзгор.
Чунин аст расми қазову қадар,
Зи бахшиш наёбӣ, ба кӯшиш гузар.

Ин ишораи шоир аз забони Бузургмеҳр хеле муҳим аст, зеро ӯ таъкид мекунад, ки инсон набояд ба бахшиши қазову қадар маҳдуд шавад ва ба қору кӯшиш пардохта, ризқу рӯзии худро дарёфт намояд. Ба суоли мубади дигар низ Бузургмеҳр ҳамон ҷавобро медиҳад:

Дигар гуфт: - «Он кас, ки рӯзипур аст,
Қадам асту бешӣ киро дархур аст»?
Чунин гуфт, к-он кас, ки кӯшандатар,
Ба некиву кирдораш ояд ба бар.

Дар базми сеюм Бузургмеҳри ҳаким кӯшишу ғайратро василаи расидан ба орзуву муродҳо медонад, вале дар кӯшиш ҳам донишҷӯро ҳаду андозаро зарур мешуморад:

Ба панҷум гарат зӯрмандӣ бувад,
Ба тан кӯшиш оӣ, баландӣ бувад.
Чу кӯшиш наёрад тани зӯрманд,
Наёрад сари орзуҳо ба банд.
Чу кӯшиш зи андоза андар гузашт,
Чунон дон, ки кӯшанда навмед гашт.

Дар пандҳои дигари Бузургмеҳр низ кӯшишу қору чун воситаи муҳими ба даст овардани қомебӣ ва ноил шудан ба ҳадафҳо борҳо таъкид шудааст. Ӯ пешрафти инсонро ба қору кӯшиш вобаста медонад:

Ҷар он кас, ки дар қору пешӣ қунад,
Бикӯшад, ки оҳанги бешӣ қунад.

Аз нигоҳи Фирдавсӣ кӯшишу қору бояд вазифаи асосии ба даст овардани рӯзиви сарват бошад. Бинобар ин, инсон набояд дар ин роҳ сустӣ қунад:

ӯро эҳсос менамояд, вале қар дафъа қазову қадар намегузорад, ки падарро шиносад, зеро:

Набишта ба сар бар дигаргуна буд,
Зи фармон нақоҳад, на қарғиз фузуд.
Қазо чун зи қардун қурушишт қар,
Ҷама зирақон қӯр гаштанду қар.

Пажӯҳишгари эронӣ Қадамалии Сарромӣ ба нақши тақдир сарнавишт дар «**Шоҳнома**» ишора намуда, беш аз ҳафтад мавридро аз достон мисол меорад, ки ақсаран дурустанд, вале баъзе мавридҳо ба назари мо баҳсталабанд. Масалан, ғалабаи Искандар бар Дору ва дигар ҳодисаҳои таърихию, ки дар «**Шоҳнома**» тасвир шудаанд ва воқеияти таърихианд, ба тақдир қазову қадар пайвастан дуруст ба назар намерасад, зеро сабаби асосии шикасти давлати Ҷаҳоманишиён ва пирӯзии Искандари Мақдунӣ ба таназзули сиёсату иқтисодӣ ва маънавию фарҳангии имперотурии эронӣ, аз сӯи дигар, иқтидори қавии юнониҳо ва кӯшишҳои Искандар вобаста аст.⁴⁷ Инро Фирдавсӣ аз забони Искандари Мақдунӣ чунин ба қалам додааст:

Чунин дод посух бад-ӯ шаҳриёр,
Ки баҳри ман ин омад аз рӯзгор.
Ки қуз чунбишу қардиш андар қаҳон,
Набинам қаме ошқору ниҳон.

Бинобар ин, ба назари мо дар қаме ҳодисаҳо тақдир сарнавиштро қорқардон донишҷӯ, дурусту саҳеҳ нест. Албатта, Фирдавсӣ ба тақдир сарнавишти асли ва қазову қадар бовар дошт ва нақши ин омилҳо дар «**Шоҳнома**» қалон аст, вале дар айни замон шоир ба қудрату тавоноии инсон ва ихтиёрати ӯ низ тавачҷӯҳи зиёд дорад, ки ин боиси шӯҳрати қаҳонӣ қасб қардани достон ва қарқамонони он шудааст.

Худи Абулқосим Фирдавсӣ ҳам дар зимни достон ба мақоми баланди инсон ва қарқарии вай бар тақдир дар баъзе мавридҳо ишорат қардааст. Масалан, дар достони Искандар ба қарқи қардун, ки муродифи тақдир аст, мурочиат намуда, аз бевақоиву ситамқории он шикаст мекунад:

Ало, эй бароварда чархи баланд,
Чӣ дорӣ ба пирӣ маро мустаманд?
Чу будам ҷавон, дар барам доштӣ,
Ба пирӣ чаро хор бигзоштӣ? ...
Ба кирдори модар будӣ то кунун,
Ҳамерехт бояд зи ранчи ту хун.
Вафову хирад нест наздики ту,
Пур аз ранчам аз ройи торики ту.

Тақдир дар посухи шоир аз бартарии инсон бар худ ишора мекунад, зеро инсон бо донишу хиради худ метавонад мушкилоти зиёдеро ҳал намояд. Инсон беҳтарину волотарин офарида аст ва танҳо бандаи Парвардигори бахшандаву меҳрубон асту бас:

Чунин дод посух сипеҳри баланд,
Ки эй марди гӯяндаи бегазанд,
Чаро бинӣ аз ман ҳаме неку бад?
Чунин нола аз донишӣ кай сазад?
Ту аз ман ба ҳар борае бартарӣ,
Равонро ба дониш ҳамепарварӣ...
Ман аз доди чун ту яке бандаам,
Парастандаи Офаринандаам.
Ба Яздон гарою ба Яздон паноҳ
Бар андоза 3-ӯ ҳар чӣ хоҳӣ, бихоҳ.
Ҷуз ӯро махон Кирдугори сипеҳр,
Фурӯзандаи Моҳу Нохиду Меҳр.

Аз байтҳои мазкур пай бурдан душвор нест, ки тақдир ба ҳама иқтидор аз инсонӣ доно тавонотар нест. Инсон баъзан бо нерӯи хирад ва кӯшишу ғайрат тақдирро низ метавонад тағйир диҳад. Ин аз истиқлолу озодии нисбии инсон дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва умуман адабиёти форсу тоҷики садаи даҳи милодӣ гувоҳӣ медиҳад. Зимнан бояд ёдовар шуд, ки ин ҳодисаи нодирест дар таърихӣ адабиёти асрҳои миёнаи Шарқу Ғарб, ки назирашро танҳо дар адабиёти асрҳои миёнаи Аврупо метавон мушоҳида кард.

Албатта, Абулқосим Фирдавсӣ ҳамчун мусалмони боимон аз хости Худованди мутаъол ҳеҷ гоҳ дур шуданро наменпазируфт, зеро:

Аз ӯяст неку баду ҳасту нест,
Ҳама бандагонему Эзид якест.

Аз ин ҷост, ки дар саросари «Шоҳнома» шоир бо тақрор ҳамаи зафарҳои қахрамононро пеш аз ҳама аз Парвардигори бузург медонад. Вале бо ин ҳама Фирдавсӣ ба тавоноӣ ва қудрати инсон, ки офаридаи мунтахабу муҳибби Парвардигори бахшандаву меҳрубон аст, бовар дорад ва саъю кӯшиш, қору заҳмати ӯро барабас ва бесуд наметавонад. Инсон нисбат ба ҳамаи махлуқот бартарӣ дорад ва ба Худованди бузург наздиктар аст ва то ҳақде дорои истиқлол ҳам ҳаст, ки дар кӯшишу қору ӯ зуҳур меёбад.

Аз ин рӯ, қахрамонони «Шоҳнома» бо он ки аксаран аз пешомадҳои тақдир огоҳанд, навмед намешавад ва барои расидан ба ҳадаф саъю ва кӯшиш зиёд ба харҷ медиҳанд.

Дар «Шоҳнома» миёни қазову қадар ва саъю кӯшиш пайваستاгӣ ба назар мерасад. Ин дар суолу ҷавобҳои Анӯшервону Бузургмеҳр ҳам равшан хувайдост, ки дар мисоли робитаи кӯшишу бахт таъкид шудааст:

Аз он пас бипурсид Кисро аз ӯй,
Ки эй номвар марди фарҳангҷӯй,
Бузургӣ ба кӯшиш бувад гар ба бахт,
Ки ёбад чаҳондор аз ӯ тоҷу тахт?
Чунин дод посух, ки бахту ҳунар
Чунонанд чун чуфт бо якдигар.
Чунон чун тану қон, ки ёранд чуфт,
Тануманд пайдову қон дар нухуфт.

Дар базми дуҷӯми Анӯшервон яке аз мубаддон аз Бузургмеҳр дар бораи қазову қадар суол мекунад, ин ҳақими фарзона ба мисоли содае қазову қадарро чунин шарҳ медиҳад, ки ҷавоне бе заҳмат бар тахти бахт роҳат мекунаду ҷавони дигаре шабу рӯз ранҷ мекашад, вале рӯзгори саҳт ба сар мебарад. Бо вучуди ин, Бузургмеҳр хитоб мекунад, ки инсон бояд саъю кӯшиши бештар намояд, то рӯзгору ҳаёташро беҳтару хубтар созад: